

ISSN 1829-0833

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ 2007

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NEAR EAST

IV

Sponsored by
SAMVEL STEPANYAN – USA

YEREVAN – 2007

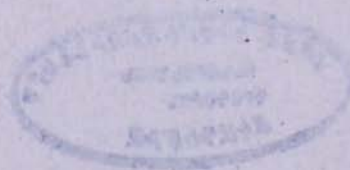

The book is recommended for publication by the Scientific Council of
the Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences,
Republic of Armenia

EDITORIAL BOARD

G. Gevorgyan (Chairman), E. Grekyan, L. Harutunyan,
G. Iskandaryan, A. Pashayan (Responsible Secretary),
V. Ter-Matevosyan

The book includes articles presented at the 28th Scientific
Conference of Young Orientalists of Armenia
(14-15 June, 2007)

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Գևորգյան Գ. (նախագահ), Գրեկյան Ե.,
Իսկանդարյան Գ., Հարությունյան Լ.,
Տեր-Մաթևոսյան Վ.,
Փաշայան Ա. (պատասխանատու քարտուղար)
Համակարգչային շարվածքը՝ Ն.Վ. Կարախանյանի

Ժողովածուն ընդգրկում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտու-
տում կազմակերպված Երիտասարդ արևելագետների հանրապետա-
կան XXVIII գիտական նստաշրջանի նյութերը (2007թ. հունիսի 14-15):

Ժողովածուում թեմատիկ առումով ներառված են հողվածներ, ո-
րոնք ըննության են առնում Մեծավոր և Միջին Արևելքի երկրների ու ժո-
ղովուրդների պատմության, քաղաքականության, միջազգային հարաբե-
րությունների, ինչպես նաև լեզվաբանության և գրականության մի շարք
հիմնահարցեր:

Նախատեսվում է արևելագետների, հայագետների, բուհերի ու-
սանողների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Ստորագրված է տպագրության՝ 08.06.2007թ.:
Չափսը՝ 60X84 ¹/₃₂: Թուղթ օֆսեթ №1:
Տառատեսակը՝ «Times Armenian»:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 9.5 տպ. մամուլ:

«ԳԵՎՈՐԳ - ԳՐԱՅՐ» ՍՊԸ

ԼՈՒՍԱԿՆ

Հրատարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52.79.74, 52.79.47
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ՀՀ ԳԱԱ – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների
Ազգային Ակադեմիա
ԱԻ – ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
ԳԻ – ՀՀ ԳԱԱ Գրականության ինստիտուտ
ՀՅԹԻ – Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ
ԵՊՀ – Երևանի պետական համալսարան
ՌՀՍՀ – Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարան
ՀՀՀ – Հայաստանի Հանրային Հեռուստատեսություն
ՀՀՌ – Հայաստանի Հանրային Ռադիո
ԵԳՀ – Երևանի «Գլաժոր» կառավարման համալսարան
ՔՀԻ – Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ
ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ – ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն

ABBREVIATIONS

NAS RA – National Academy of Sciences, Republic of Armenia
IOS – Institute of Oriental Studies, NAS RA
IL – Institute of Literature, NAS RA
MIAG – Museum-Institute of Armenian Genocide
YSU – Yerevan State University
RASU – Russian-Armenian Slavonic University
PTCA - Public Television Company of Armenia
PRA – Public Radio of Armenia
IPR – Institute of Political Research
YGU - Yerevan «Gladzor» Management University
NAS RA ISEC - International Scientific-Educational Center, NAS RA

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Արրահամյան Մարիաննա (ԵՊՀ)	
Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքականությունը Կասպից ծովի տարածաշրջանում	12
Անույան Անիկնե (ՀՀՌ-)	
Հայոց բնաջնջումը Տրապիզոնի նահանգում տեղահանության ու կոտորածների դատական վավերագրերի համաձայն	17
Արշակյան Գրիգոր (ԱԻ)	
«Երկնագույն հոսք» գործարքը որպես ոռոս-թուրքական մերձեցման նախադրյալ	23
Գրիգորյան Սոնա (ԱԻ)	
Ակադեմիկոս Գր. Ղափանցյանը և Վանի թագավորության դիցաբանի դիտարկումները	29
Գևորգյան Գոռ (ԱԻ)	
2007թ. սահմանադրական բարեփոխումները Եզիպտոսում. ժողովրդավարություն թե՞ պատրանք	36
Ջաքարյան Տիգրան (ՀՅԹԻ)	
ԱՄՆ-ի հնարավոր ներգրավումը առաջին աշխարհամարտում 1915-1916 թթ. և Հայոց ցեղասպանությունը	42
Իսկանդարյան Գոհար (ԱԻ)	
Իրանի նկատմամբ ՍԱԿ-ի ԱԽ-ի (2006-2007թթ.) ընդունած բանաձևերի շուրջ	46
Կարապետյան Արշակ (ԵՊՀ)	
Քենալական շարժումը և Թուրքիայի Հանրապետության կայացման փուլերը	52
Կնյազյան Դավիթ (ԱԻ)	
Արտաքին քաղաքականության համաձայնեցման և համադաշնության ստեղծման հարցերը անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թ. խորհրդածոռովում ու Ադրբեջանի դիրքորոշումը	56
Հակոբյան Արսեն (ԱԻ)	
«Շիրվան» երկրամվան ծագման հարցի շուրջ	61
Հարությունյան Աղավնի (ԱԻ)	
ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը 1975 թ. լիբանանյան քաղաքացիական պատերազմի նկատմամբ նրա սկզբնական փուլում	66

Հովհաննիսյան Մերի (ԵԳՀ)	
Թողոր Հերցլ-Արդուլ Համիդ հարաբերությունների հարցի շուրջ	73
Հովսեփյան Լեոն (ԲՀԻ)	
Թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությունն Ադրբեջանի զինված ուժերի բարեփոխումների համատեքստում	77
Միքայելյան Գոհար (ԵՊՀ)	
Մշակութային հեղափոխությունն Իրանում 1980-1987 թթ.	82
Նահապետյան Հայկարամ (ՀՀՀ)	
Միացյալ Նահանգների թուրքական եւ ադրբեջանական կազմակերպությունների գործունեությունը	87
Նավասարդյան Նազելի (ԱԻ)	
Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցի շուրջ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ)	92
Չավիկյան Պետրոս (ԵՊՀ)	
Հանրապետության նախագահը թուրքական սահմանադրական համակարգում	97
Պետրոսյան Աննա (ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ)	
Ադրբեջանի զինված ուժերի սպառազինության և արդիականացման հարցի շուրջ	103
Պողոսյան Աննա (ԱԻ)	
Նասր-էդ-Դին շահի այցը Գերմանիա 1873 թ.	108
Սաֆարյան Մնացական (ԱԻ)	
Հարավային Կովկասի նկատմամբ Չինաստանի արտաքին քաղաքական ռազմավարության ուսումնասիրության արդիականության մասին	111
Ստեփանյան Լուսինե (ԱԻ)	
Դատախրավական բարեփոխումների ազդեցությունն իրանական հասարակության վրա XX դարի առաջին կեսին	115
Վարդերեսյան Արեմ (ԱԻ)	
Իրան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից Արուֆազ Էլչիբեյի նախագահության շրջանում	121
Փաշայան Արաքս (ԱԻ)	
Սաուդյան Արաբիան պահպանողականության և արդիականության միջև	126

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Խաչատրյան Էմմա (ՌՀՍՀ)	
Ի՛րարի շրջանակները դասական արարքերենի լեզվարանական ավանդույթում	132
Հարությունյան Լիլիթ (ԵՊՀ)	
Նախադասության շարահյուսական քաղաղրիչների ստորադասական հարադրումը ըստ գերադաս քաղաղրիչի al-'āmil-ի ազդեցության	135
Մաֆրաստյան Լիլիթ (ԵՊՀ)	
«Կառուցելով տունը երկնքի մեջ». վտարանդիության խնդիրը Գուլի Թարաղիի արձակում	139
Սիմոնյան Մարթա (ԵՊՀ)	
Ահմադ Շամլուի պոեզիան	144
Փաշայան Անի (ԳԻ)	
Արևելցիմ Աղասի Այվազյանի ստեղծագործություններում ...	149

C O N T E N T S

HISTORY

Marianna Abrahamyan (YSU)	
The policy of the Islamic Republic of Iran in the Caspian region	15
Meline Anumyan (PRA)	
Extermination of Armenians in Trabzon province according to deportation and trial documents	20
Grigor Arshakyan (IOS)	
“The Blue Stream” deal as a prerequisite for warming Russian-Turkish relations	27
Sona Grigoryan (IOS)	
Academician Grigor Kapantsyan and the observations of the Pantheon of the kingdom of Van	33
Gor Gevorgyan (IOS)	
The constitutional Reforms in Egypt in 2007: Democracy or illusion?	39
Tigran Zakaryan (MIAG)	
The US possible involvement into the First World War in 1915-1916 and the Armenian Genocide	44
Gohar Iskandaryan (IOS)	
On the resolutions of UN Security Council on Iran (2006-2007)	50
Arshak Karapetyan (YSU)	
The Kemalist movement and the formation phases of the Republic of Turkey	54
David Knyazyan (IOS)	
The issues of coordination of foreign policy and creation of a confederation in the 1920 conference of transcaucasian republics and the position of Azerbaijan	59
Arsen Hakobyan (IOS)	
On the origin of the countryname «Shirvan»	63
Aghavni Harutyunian (IOS)	
The USA’s position on the Lebanese 1975 Civil War at its first stage	70

Mery Hovhannisyan (YGU)	
On the relations of Teodor Herzl and Abdul Hamid	75
Levon Hovsepyan (IPR)	
Azerbaijani-Turkish military cooperation in the context of the reforms of the Azerbaijan's armed forces	80
Gohar Mikaelyan (YSU)	
Cultural Revolution in Iran between 1980 and 1987	85
Haykaram Nahapetyan (PTCA)	
Activities of the US's Turkish and Azerbaijani Organizations	90
Nazely Navasardyan (IOS)	
On the issue of the railway construction in Iran (late 19th and early 20th Century)	95
Petros Chavikyan (YSU)	
The president of the republic in the Turkish Constitutional System	100
Anna Petrosyan (NAS RA ISEC)	
The problem of armaments and the modernization of the Azerbaijan's armed forces	106
Anna Poghosyan (IOS)	
The visit of Nasr-Ed-Din Shah to Germany in 1873	109
Mnatsakan Safaryan (IOS)	
The importance of research on China's foreign policy strategy towards the South Caucasus	114
Lusine Stepanyan (IOS)	
The influence of judicial reforms on the Iranian society in the first half of the 20th Century	119
Aren Varderesyan (IOS)	
From the history of Iran-Azerbaijan relations during the presidency of Abulfaz Elchibei	124
Araks Pashayan (IOS)	
Saudi Arabia between conservatism and modernity	129

LINGUISTICS AND LITERARY CRITICISM

Emma Khacahatryan (RASU) The frames of I'rab in the linguistic tradition of classic Arabic language	133
Lilit Harutyunyan (YSU) The subordinate combination of syntactical constituents of the sentence according the influence of the preferable constituents of a <i>'āmil</i>	137
Lilit Safrastyan (YSU) "Building a mansion in the sky": the problem of exile in the prose of Goli Taraggi	142
Marta Simonyan (YSU) The poetry of Ahmad Shamlu	147
Ani Pashayan (IL) The easterner in the writings of Aghasi Ayvazyan	151

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ ՄԱՐԻԱՆՆԱ
(ԵՊՀ)

ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՍՊԻՅ ԾՈՎԻ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո արմատապես փոխվեց կասայան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքը: Կասայից ծովի ավազանի նոր հանրապետությունների ձևավորումը զգալիորեն մեծացրեց այդ տարածաշրջանի նշանակությունը: Միաժամանակ նավթային խոշոր ընկերությունների և օտարերկրյա ներդրողների առջև բացվեցին կասայան ավազանի «դարպասները»: Ոչ տարածաշրջանային ուժերը սկսեցին սևեռուն հետաքրքրություն դրսևորել էներգակիրներով հարուստ այդ շրջանի վրա, որը կարող էր դառնալ Պարսից ծոցի ածխաջրածնային պաշարների լուրջ մրցակիցը¹: Բնական է, որ այդ ամենի կապակցությամբ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն (ԻԻՀ) իր առանձնահատուկ դիրքով, համաշխարհային նշանակություն ունեցող կոմունիկացիաներով, վիթխարի տարածքով և իր քաղաքական կշռով տարածաշրջանում ձեռք էր բերում առաջնակարգ նշանակություն²: Ավելին, ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով նա Եվրոպայի և Ասիայի միջև ստանձնեց մի յուրատեսակ կապող օղակի և կամրջի դեր³:

ԻԻՀ-ը ակտիվորեն ներգրավվեց Կասայից ծովի ավազանի շուրջը սկսված միջազգային «խաղի» մեջ՝ փորձելով շահագրգիռ պետություններին թելադրել իր պայմանները:

Անկասկած, ԻԻՀ կասայան քաղաքականության նրբերանգների մեջ խորամուխ լինելու համար առաջին հերթին կարևոր է պարզել նրա դիրքորոշումը Կասայից ծովի իրավական կարգավիճակի հարցում: Այդ հարցի կապակցությամբ իրանական կառավարության ընդհանուր դիրքորոշումը հետևյալն էր. «Մենք պետք է ստեղծենք այնպիսի պայմաններ, որ ապագա սերունդները կարողանան օգտվել Կասայից ծովի պաշարներից իրենց տնտեսությունը զարգացնելու համար»⁴: Իսկ ավելի կոնկրետ Թեհրանը պահանջում էր ճշտել ու կանոնակարգել ծովի հան-

քային ռեսուրսների օգտագործման կարգը: Հինք ընդունելով 1921 և 1940թթ. խորհրդա-իրանական պայմանագրերը, Իրանը լիովին պաշտպանում էր Կասպից ծովի միասնական օգտագործման սկզբունքը բոլոր ավիամերձ պետությունների կողմից:

Դեռևս 1992թ. Իրանն առաջ քաշեց մերձկասպյան երկրների համագործակցության կազմակերպություն (ԷԿՕ) ստեղծելու առաջարկը: Թեհրանը գտնում էր, որ մինչև մերձկասպյան պետությունների դիրքորոշումների համաձայնեցումը և Կասպից ծովի կարգավիճակի շուրջ նոր պայմանագրի կնքումը մերձկասպյան պետությունները պետք է ձեռնպահ մնան ծովի ռեսուրսների շահագործմանն ուղղված միակողմանի գործողություններ իրականացնելուց:

Հարկ է նշել, որ ի սկզբանե ԻԻՀ և Ռուսաստանի Դաշնության շահերը համընկնում էին Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի հարցում: Թեև հանդես գալով նման դիրքորոշմամբ, Թեհրանն, անկասկած, ակնկալում էր Ռուսաստանի աջակցությունն այլ խնդիրների հարցում⁶: Սակայն նրանց դիրքորոշումներում ի հայտ եկան տարածայնություններ այն բանից հետո, երբ Ռուսաստանը պայմանագրեր կնքեց Դազախստանի և Ադրբեջանի հետ, ինչը դուր չէր գալիս Իրանին⁷: Համաձայն այդ պայմանագրերի, Իսլամական Հանրապետությանը բաժին էր հասնում կասպյան հարավային ավիամերձ գոտու միայն տասներեք տոկոսը⁸, այնինչ պաշտոնական Թեհրանը հավակնում էր այդ եկամտաբեր տարածքի քսան տոկոսին:

Իրանը սկզբում հանդես էր գալիս կոնդումինիումի, այսինքն մերձկասպյան բոլոր պետությունների կողմից ծովի և նրա պաշարների ընդհանուր օգտագործման օգտին⁹: Սակայն կոնդումինիումի սկզբունքներն անընդունելի էին մերձկասպյան մյուս պետությունների համար: Ուստի Իրանը մշակեց մեկ այլ տարրերակ: Նա պատրաստ էր ընդունել Կասպից ծովի ազգային հատվածների բաժանման տարրերակը, սակայն պայմանով, որ բաժանումը կատարվի հավասարության սկզբունքով, յուրաքանչյուր ավիամերձ պետությանը տրամադրելով ծովի քսան տոկոսը¹⁰: Այդ ձևով Իրանը փորձում էր բռնակցել ադրբեջանական նավթով հարուստ հատվածի մի մասը¹¹: Սակայն այս տարրերակը նույնպես դժվար իրագործելի էր: Ինչպես ցույց տվեց մերձկասպյան հինգ պետությունների՝ 2002թ. ապրիլյան առաջին զագաթաժողովը, ոչ Իրանը և ոչ էլ մերձկասպյան մյուս պետությունները փոխզիջման չէին հասել: Իրանի այդ դիրքորոշման հետևանքով կողմերը միասնական փաստաթուղթ այդպես էլ չստորագրեցին:

Ռուսաստանն ամենևին էլ չէր ձգտում բացահայտ փյաջնել հարաբերությունները Թեհրանի հետ Կասպյան խնդրի պատճառով: Այդ է վկայում 2001թ. մարտի 12-ին Իրանի նախագահի՝ Մոսկվա այցը, որի ժամանակ ստորագրվեց համատեղ հայտարարություն Կասպից ծովի կարգավիճակի վերաբերյալ¹²: Փաստաթղթի համաձայն, մինչ Կասպից

ծովի իրավական կարգավիճակի սահմանումը կողմերը պաշտոնապես չեն ճանաչում որևէ գործողություն ծովում, իսկ բոլոր նոր որոշումները և պայմանագրերը ուժ կունենան միայն ավամերձ պետությունների ընդհանուր համաձայնության դեպքում:

Ընդհանրացնելով վերոշարադրյալը, հարկ է նշել, որ ինչպես ցանկացած մավթարդյունահանող այլ խոշոր երկիր, Իրանը նույնպես չի կարող դիտորդի դերում լինել մավթային շուկայի ձևավորման համաշխարհային գործընթացում: Իրանը ցանկանում է դառնալ տարանցիկ երկիր Կասպից ծովի ածխաջրածնային պաշարների փոխադրման հարցում: Իրանը միևնույն ժամանակ Մոսկվայի պոտենցիալ գործընկերն է՝ դիմակայելու ԱՄՆ-ի շահերին Կենտրոնական Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում:

Ըստ Իրանի մավթային մախարարության Կասպից ծովի մավթի և գազի հարցերով բաժնի գլխավոր տնօրեն Մահմուդ Հասիանիի, Իսլամական հանրապետությունը «ոսկյա դարպասներ է»¹³, որոնց միջոցով անհրաժեշտ է ներդրումներ կատարել կասպյան մավթի արդյունահանման մեջ: Այս դիրքորոշումը մերժում է Վաշինգտոնը, որը հսկայական ջանքեր է գործադրում իրանական մավթամուղներով աղբյուրների և դազախական մավթի փոխադրման հնարավորությունը խոչընդոտելու համար: Այդուհանդերձ փորձագետների հաշվարկները ցույց էին տալիս, որ իրանական երթուղին ավելի էժան է (50 մլն դոլար), քան Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան խողովակաշարը (3-3,5 մլրդ դոլար):

Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին, ապա վերջինը Իրանը դիտում է որպես թշնամի երկիր և սպառնում է պատժամիջոցներ կիրառել բոլոր այն պետությունների նկատմամբ, որոնք տնտեսական հարաբերություններ կհաստատեն ԻԻՀ հետ¹⁴: ԱՄՆ-ի այս քաղաքականությունն Իրանին մղում է դեպի Ռուսաստան: Վերջինի վերադարձը տարածաշրջան Թեհրանի համար առավել ընդունելի է, քան ԱՄՆ-ի ազդեցության հնարավոր ուժեղացումը: ԱՄՆ Իսլամական հանրապետության նկատմամբ վարում է զսպման քաղաքականություն¹⁵: ԱՄՆ ձգտում է Իրանին մեկուսացնել համատեղ մախագծերում մավթի ձեռքբերման և արտահանման մասնակցությունից¹⁶: ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի և ՆԱՏՕ-ի այլ հրկրների ներխուժումը կասպյան տարածաշրջան չի կարող չանհանգստացնել ԻԻՀ դեկավարությանը: Թեհրանը խուսավում էր տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի լիակատար ներկայությունից¹⁷: Հնարավոր է, որ հենց այդ պատճառով էլ Կասպից ծովի քաժանման հարցում Իրանը զբաղեցնում է անգիջում և ոչ կառուցողական դիրքորոշում, ավելին, խոչընդոտում է Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի վերջնական սահմանմանը՝ չցանկանալով, որ այդ տարածաշրջանի մավթը հայտնվի ԱՄՆ-ի և Եվրոպական երկրների ձեռքերում¹⁸:

Այսպիսով, տարածաշրջանում Իրանը մպատակ ունի խոչընդոտել Արևմուտքի ներկայությունը և թուլացնել նրա ազդեցությունը: Մոս-

կովյան բանակցությունների ժամանակ /2001թ. մարտ/ շնորհիվ տարածաշրջանի և կասպյան նավթի հետ կապված հարցերը՝ Ռուսաստանը և Իրանը հայտարարեցին, որ «...տարածաշրջանում արևմուտքի կարիքը չունեն»¹⁹: Իրանը կասպյան նավթի և գազի արտահանման հետ կապված տնտեսական ծրագրեր է նախատեսում Ղազախստանի, Թուրքմենստանի և Ադրբեջանի հետ: Իրանը պնդում է, որ նավթի հիմնական խողովակաշարերն անցնեն իր տարածքով՝ դա հիմնավորելով կասպյան նավթը համաշխարհային շուկաներ հասցնելու այդ տարբերակի առավել էժան ու արդյունավետ լինելու հանգամանքով²⁰:

MARIANNA ABRAHAMYAN
(YSU)

THE POLICY OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN IN THE CASPIAN REGION

As the second most powerful Caspian state after Russia, Iran is a major actor in the region's political arena. Iran's policy in the Caspian sphere will be shaped by the nature of its developing relationship with the West and Russia. Isolated by the West, Iran recognized the benefits of friendly relations with Russia. Iran and Russia view with suspicion the growth of American influence in the Caspian region. Despite the friendly tenor of Iranian-Russian relations, it should not be forgotten that the two countries remain competitors for the transit of Caspian oil and gas.

Thus, Iran's Caspian policy revolves around these main objectives: the development of bilateral links with all regional states; the limitation of Western and other outside influences in the region; the creation of regional cooperation; the promotion of its role as a transit spot for energy resources; and upholding the 1940 Iranian-Soviet Treaty until the states agree on a new legal status for the Caspian sea that would give Iran an 'equitable' (20 percent) share of the sea's resources.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Дорре Мирхейдар и Тахери Цимрани, Геополитика Каспийского моря// "Аму-Дарья". - Осень 2001., с. 137.
2. Բայրուրյան Վ., Հայ-իրանական հարաբերությունները Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից հետո, Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և

- ժողովուրդներ, XVII ժողովածու, ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Եր., 1998թ., էջ 9:
3. Куртов А.А., Иран и проблема Каспия, Иран в современном мире, под редакцией Е. М. Кожокина, М., 2003, с. 55.
 4. Caspian Oil and Gas Resources//Conference proceedings, Second International Conference-Tehran, Institute for International Energy Studies, 1998, November 7-8, p. 5-6; տես նաև՝ Куртов А.А., նշվ. աշխ., էջ 52-53:
 5. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М., Геополитика каспийского региона, М., 2003, с. 98.
 6. Гусейнов В., Каспийская нефть, М., 2002, с.182.
 7. Dekmejian R. H. and Simonian H. H. Troubled Waters: The Geopolitics of the Caspian Region, New York, St. Martin's Press, 2001, p. 79.
 8. Musa Al-Rcza Vahidi, Russian Foreign Policy in the Caspian Region// "Amu Darya", Spring, 2001, Vol. 6, No. 8, p. 68, Shu նաև՝ www.iranian.ws-19.03.2006, Bahman Aghai Diba, Iran's National Interests in the Caspian Sea.
 9. Коэн А. США: Задачи в сфере защиты безопасности каспийских углеводород от посягательств Ирана//Центральная Азия и Кавказ, Швеция, 2002, N 1(19), с. 44, Shu նաև՝ Musa Al-Reza Vahidi, նշվ. աշխ., էջ 68:
 10. Bahman Aghai Diba, The law and politics of the Caspian Sea in the twenty-first century, Tehran, 2003, p. 265., Shu նաև՝ Musa Al-Rcza Vahidi, նշվ. աշխ., էջ 68:
 11. Raczka W. A sea or lake? The Caspian's long Odyssey//Central Asia Survey, USA, June 2000, Volume 19, Number 2, p. 210.
 12. Марков К., Москва между Вашингтоном и Тегераном// Азия и Африка сегодня-2003, N 5, с. 26.
 13. Куртов А.А., նշվ. աշխ., էջ 56:
 14. The Iranian Journal of International Affairs, The Institute for Political and International Studies (IPIS), Fall/Winter 1993, Vol. V, N. 2, p. 213-215.
 15. Эбель Э. Р. Политическое и экономическое значение закавказской нефти// Закавказье сегодня: перспективы региональной интеграции, (отредактированные тексты выступлений), Американский университет Армении, Ер., 1997, 23-25 июня, с. 90.
 16. Чотоев Э., Влияние Турции на развитие государств Центральной Азии//Центральная Азия и Кавказ, Швеция, 2003, N 2(26), с. 81, տես նաև՝ Dekmejian R. H. and Simonian H. H. նշվ. աշխ., էջ 138:
 17. Лаумулин М., Центральная Азия после 11 сентября//Центральная Азия и Кавказ, Швеция, 2002, N 4 (22), с. 41.
 18. Куртов А.А., նշվ. աշխ., էջ 63:
 19. «Ազգ», 15, մարտ 2001թ:
 20. Tevzadze Z., Caspian Oil: Its export routes and Transportation problems// Central Asia and the Caucasus, Center for Social and Political Studies Sweden, 2004, No. 1(25), p. 95.

ԱՆՈՒՄՅԱՆ ՄԵԼԻՆԵ
(ՀՀՌ)

ՀԱՅՈՑ ԲՆԱԶՆՁՈՒՄԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ
ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱԿԱՆ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆ

Ինչպես հայտնի է, հայոց կոտորածների խնդիրը թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից քննվել է մաև՝ ըստ Օսմանյան կայսրության շրջանների: Հողվածն անդրադարձ է Տրապիզոնի դատավարությանը, որի ամբաստանագիրն ու դատական միատերում լաված վկաների որոշ ցուցմունքներ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

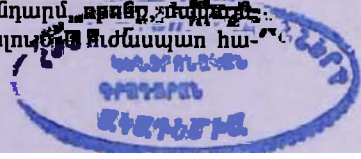
Տրապիզոնի հայ բնակչության տեղահանման ընթացքում կատարված ջարդերը վկայվել են ոչ միայն հայ և օտար ականատեսների հուշագրություններում, այլև 1919թ. մարտի 26-ից մայիսի 20-ը թվով 20 միտի շրջանակներում իրականացված Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների դատաքննության մյուսներում:

Տրապիզոնի դատավարության սկզբում ամբաստանվել են 7 հոգի՝ հարկային տեսուչ, Մեհմեդ Ալին, ոստիկանապետ Նուրին, գաղտնի գործակալ Մուստաֆան, գավառապետ Թալաաթը, հյուրանոցատեր Նիազին, բժիշկ Ալի Սաիրը և երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Յուսուֆ Ռեզան: Վերջինիս գործը Տրապիզոնի դատաքննության 16-րդ միատում (1919թ. մայիսի 5) առանձնացվել և քննվել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատական գործընթացում: Տրապիզոնի դատավարության ժամանակ հետակա կարգով քննվել են մաև Տրապիզոնի մահանգապետ Ջեմալ Ազմիի և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յենիբահչեյի Նսյիլի գործերը¹:

Տրապիզոնի դատաքննության գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը, թերևս, դատարանին գրավոր կամ բանավոր ցուցմունքներ տված վկաների, մեծ մասամբ, թուրք կամ այլազգի մահմեդական լինելն էր²:

Տվյալ դատաքննության ընթացքում բազմաթիվ վկայություններ են եղել հայոց քարավանների՝ ճանապարհներին կոտորածների ենթարկված լինելու և ծովում ջրահեղձ արվելու մասին: Մասնավորապես, 1919թ. ապրիլի 1-ին կայացած միատում հանդես եկած վկաներից Նևարեթի ցուցմունքների համաձայն՝ հայոց քարավանները «պահպանելու» նպատակով որպես ուղեկցորդ էր նշանակվել 50 ժանդարմ, որոնք ժամանակ ճանապարհին սպանողի էին ենթարկել անդամալուծության համարժեք համապատ հա-

II
A 92513

զարավոր մարդկանց, իսկ պարկերի մեջ լցված երեխաներին՝ գետերում խեղդել³: Դատաքննության ապրիլի 3-ի նիստում ընթերցվել է քաղհայցվոր Սիրանուշի գրավոր ցուցմունքը, ըստ որի՝ «Սիրություն և առաջադիմություն» կուսակցության որոշ անդամներ կոտորել էին հայ տղամարդկանց⁴: Սիւնույն նիստում ներկայացվել է նաև մեկ այլ քաղհայցվոր կնոջ ցուցմունքները, համաձայն որոնց՝ Ջեմալ Ազմիի հրահանգով Քումրալե ուղարկելու պատրվակով ձերբակալված տղամարդկանց ոչնչացրել էին՝ մի մասին գնդակահարելով, իսկ մյուսներին՝ ջրախեղդ անելով⁵: Ապրիլի 5-ին տեղահանության ընթացքում ժանդարմների կատարած բռնությունների մասին վկայություններ է տվել Թահթաջյան էֆենդին⁶: Մեկ այլ նիստի ընթացքում վկայությամբ հանդես եկած ժանդարմների հայի ավագ լեյտենանտ Մյունիբը ցուցմունքներ է տվել առ այն, որ «Պետական պարտքի» գրասենյակի տրապիզոնյան մասնաճյուղի պաշտոնյայից իրեն հասած տեղեկությունների համաձայն՝ հայերին բռնավորել են լաստանավերը և ծովը նետելով՝ խեղդել⁷:

Մույն դատաքննության ընթացքում որպես վկա ցուցմունքներով հանդես եկած բարձրաստիճան պաշտոնյաներից պետք է հատկապես առանձնացնել Վանի նախկին նահանգապետ Նազըմ բեյին և Օսմանյան կայսրության ռազմածովային նախարար Ավնի փաշային: Վանի կուսակալը դատարանին տեղեկություններ է տվել Ջեմալ Ազմիի կատարած բռնությունների, ինչպես նաև՝ Նուրի և Մեհմեդ Ալի բեյերի՝ հայ կանանց ու երեխաներին ջրահեղձ անելու վերաբերյալ⁸: Ըստ Նազըմ բեյի՝ 18 հայ ծերունի էլ ջրախեղդ էին արվել Օրդուի գավառապետ Ֆախրի հրամանով⁹: Նույն նիստում վկայություններ է տվել նաև Տրապիզոնի վերաբնիչ դատարանի նախագահ, հայոց «Լքված գույքի» հանձնաժողովի անդամ Հիւմի բեյը, ըստ որի՝ տարագրված հայերը բնաջնջվել են ճանապարհներին և խեղդվել ծովում¹⁰: Նույն օրը հայերի՝ մակույկավարների պետ Յահյայի կողմից ջրախեղդ արվելու մասին վկայություններ է տվել Տրապիզոնի «Ռազմական առաքումների» հանձնաժողովի նախագահ Էթեմը¹¹: Մայիսի 5-ին ընթերցվել է ռազմածովային նախարար Ավնի փաշայի գրավոր վկայությունը, համաձայն որի՝ Ջեմալ Ազմին հայերին կոտորելու նպատակով հատուկ չեթներ էր կազմել ու սպանել տվել հայ բժիշկների և առողջապահական պաշտոնյաների¹²: Ավնի փաշայի տված գրավոր վկայություններից առանձնահատուկ հիշատակման է արժանի այն ցուցմունքը, ըստ որի՝ Կովկասից փախած մահմեդական և քրիստոնյա վրացիներից Տրապիզոնում կազմվել է «Légion Géorgienne» («Վրացական լեգեոն») անունով հատուկ մի գունդ, որը հարձակումներ է գործել հայոց քարավանների վրա¹³: Նույն նիստում ցուցմունքներ տված Հյուսեինի խոսքերով՝ Տրապիզոնի գլխավոր բանտապահ Մուլեյմանը չեթներ էր կազմել հայերին կոտորելու նպատակով, իսկ Օրդուի գավառապետ Ֆախրը 2 «մավունա»¹⁴ կին ու երեխա ջրախեղդ անելու հրաման էր տվել: Ականատեսը հայտնում էր, որ

նրանց լատանամով էին նստեցրել իրրև թե Սամսոն ուղարկելու պատրվակով, մինչդեռ հաջորդ օրը ծովեզերքը լի էր նրանց դիակներով¹⁵: Հայերին ջրահեղձ անելու միջոցով կոտորելու մասին վկայություններ է տվել նաև դատական քննիչ Քենանը, ըստ որի համոզմունքի՝ վերոնշյալ դեպքերի բուն հեղինակն է եղել հենց ինքը՝ նահանգապետը՝:

Տրապիզոնյան դատավարության ընթացքում բազում վկայություններ են եղել այն մասին, որ 42 դաշնակցականների հետ թուրքերի կողմից ջրատույզ արված ռուսահայատակ Վարդանը ալիքների դեմ պայքարելով՝ հաջողացրել էր ափ դուրս գալ: Այաքիներու պատրվակով վերջինիս տարել էին «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոց, որտեղ էլ թունավորել¹⁷: Այրիլի 7-ին դատարանին ցուցմունքներ տված վկաներից ֆրանսահայատակ Վիտալիի խոսքերով՝ Վարդանը հիվանդանոց էր տարվել ոստիկանների ուղեկցությամբ և այնտեղ թունավորվել Ալի Սաիբի կողմից¹⁸: Թեև վերջինիս կողմից կատարված թունավորումների մասին վկայություններ են տվել նաև Տիգրան Նարդիյանը¹⁹, տիկին Մանիկը²⁰, Տրապիզոնի վերաքննիչ դատարանի նախագահ Հիլմին²¹ և շատ ուրիշներ, սակայն դատարանը թունավորումների մասին Ալի Սաիբի դեմ եղած վկայությունները «բավարար» չի համարել: Այս համատեքստում անդրադառնալով նաև դատախազ Ֆերիդունի կազմած մեղադրական եզրակացությանը, որն ընթերցվել է ապրիլի 15-ին կայացած նիստում: Ֆերիդունը որպես Ալի Սաիբի կատարած ոճրագործությունների «մեղմացուցիչ հանգամանք» ամբաստանագրում նշում էր, թե մանուկների թունավորման դեպքերը կարող էին ի հայտ գալ դեղերի չափաբաժնի խախտման արդյունքում²²: Դատախազը կարծում էր, որ Ալի Սաիբին պետք է հանցավոր ճանաչել միայն երեխաներին պարկերում խեղդելով սպանելու մեջ, ինչ վերաբերում է թունավորման դեպքերին, ապա Ֆերիդունն առաջարկում էր կատարել դատաբժշկական փորձաքննություն²³: Թերևս, հետագայում այն կատարվել է, քանի որ 1919թ. հուլիսի 8-ին Ալի Սաիբի դեմ նոր դատաքննություն է սկսվել՝ Տրապիզոնի «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոցում գազի և այլ միջոցներով հայերին թունավորելու մեղադրանքով²⁴:

Տրապիզոնի հայոց տեղահանությանն ու կոտորածներին վերաբերող ամբաստանագրում ընդգծվում էր տվյալ նահանգում կատարված ահասարսուտ կոտորածների զանգվածային բնույթը. «...նախ հայ տղամարդկանց և ապա կանանց ու երեխաներին նշանակված վայրերը տեղափոխելիս նրանց մի մասն անզթաբար սպանվել է (birahmane katil) Դեյիրմենլիների կողմերում, իսկ կանայք ու երեխաներն էլ բեռնավորվել են նավակները և ջրախեղդ արվել: Հայերի մի մասին էլ, իբր բուժման նպատակով, թունավորել են տարբեր միջոցներով: Ողջ մարդկության կողմից անեծքով ու նողկանքով հիշվելիք մեծանամոթ արարքների հանդգնած, այժմ փախուստի մեջ գտնվող Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յենիբախչեի

Նայիլի, ինչպես նաև դատարանում ներկա գտնվող մյուս հանցակիցների մասնակցությունն այդ վիթխարի կոտորածին (azîm kitâli) հիմք են տալիս պատիժ սահմանելու համար: Եվ ի վերջո, ովքե՞ր են Ազմին ու Նայիլը: Սրանք ոչ թե պետական կամ վարչական պաշտոնյա են, այլ ինը տարի ստաջ պետության ղեկը պատահաբար ձեռք գցած, առանձին կամ միասին կատարված բռնությունների, կոտորածների արդյունքում սուլթանական կառավարությանն այսօրվա ողբալի վիճակին հասցրած կործանիչ ձեռքերից ու վայրենի ուղեղներից բաղկացած «Սիոթյուն և առաջադիմություն» կոչեցյալ ավազակախմբի հանցագործ ներայացուցիչներն են Տրապիզոնում: Բնականաբար, միայն Ջեմալ Ազմին ու Նայիլը չէին կարող այդ ահռելի սպանդն իրականացնել: Վերոհիշյալ ավազակախմբի մտահղացումները կյանքի կոչելու համար բազմաթիվ գործիքների կարիք էր զգացվում: Գաղափարը և կիրառվող մեթոդն էլ այն էր, որ որպես գործիք ընտրվեն սահմանափակ, ազդեցության տակ ընկնող, սեփական ջանքերով առաջընթաց գրանցելուն անկարող մարդիկ: Անկասկած է, որ քիչ թե շատ զարգացած մեկը չէր կարող ողջ մարդկությանը հուզած այդ ոճիրների մասնակիցը դառնալ»²⁵:

Վերջում նշենք, որ թուրքական ռազմական արտակարգ առյանը 1919թ. մայիսի 22-ին կայացրած դատավճռով Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմին և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յեմիբախչեյի Նայիլին հեռակա կարգով դատապարտել է մահվան, Մեհմեդ Ալիին՝ 10, իսկ Մուստաֆային ու Նուրիին՝ 1 տարվա ազատազրկման²⁶:

Այսպիսով, Տրապիզոն նահանգի հայ բնակչության տեղահանության ու կոտորածների դատաքննության վավերագրերը մոր մանրամասներ են հաղորդում 1915թ. դեպքերի մասին:

MELINE ANUMYAN
(PRA)

EXTERMINATION OF ARMENIANS IN TRABZON PROVINCE ACCORDING TO DEPORTATION AND TRIAL DOCUMENTS

It is acknowledged that the Turkish Military Tribunals held trials on Armenian massacres in different regions of the Ottoman Empire. The present article examines the Trabzon Trial, the indictments and several testimonies of witnesses of which are being researched for the first time.

The Trial on Trabzon Deportation and Massacres was conducted by the Turkish Military Tribunal from March 26 through May 20, 1919. The documents of the Trabzon Trial, including testimonies of witnesses and indictments, reveal that the true intent of deportation was extermination of Armenians.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Փափազեան Ա., Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի, Լուս Անճելես, 2005, 236-237:
2. Геноцид-преступление против человечества (Материалы I Московского Международного Симпозиума 18-19 апреля 1995 г.), Дадрян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, Москва, 1997, с. 32.
3. Divan-i Harb-i Örfi'de Trabzon Tehcir Muhakemesi, Alemdar, Istanbul, 2 nisan, 1919.
4. Divan-i Harb-i Örfi: Trabzon Taktıl ve Tehcir Muhâkemesi, Alemdar, 4 nisan, 1919.
5. Նույն տեղում:
6. Trabzon Tehcir ve Taktıl Muhâkemesi, Alemdar, 6 nisan, 1919.
7. Divan-i Harb-i Örfi'de Trabzon Tehciri Muhâkemesi, Alemdar, 13 nisan, 1919.
8. Trabzon Tehcir Muhâkemesi, Alemdar, 1 mayıs, 1919.
9. Ժողովուրդի ձայնը (քաղաքական և հասարակական օրաթերթ), Կ.Պոլիս, խմբագրապետ՝ Տիգրան Զաւէն, 1-ը մայիսի, 1919, N 77-168:
10. Նույն տեղում:
11. Նույն տեղում:
12. Երկու «մավունա» կին ու աղայ ծովը կը թափեն, Ժողովուրդի ձայնը, 6-ը մայիսի, 1919, N 81-172:
13. Նույն տեղում: Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս մեր հրապարակումը (Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, Անունյան Մ., Յոզղատի և Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների դատավարություններն ըստ «Ալեմդար» օրաթերթի, N 9, Եր., 2004, էջ 69):
14. Թուրքերենից թարգմանաբար՝ քեռնանավ, լաստանավ:
15. Երկու «մավունա» կին ու տղայ ծովը կը թափեն, Ժողովուրդի ձայնը, 6-ը մայիսի, 1919, N 81-172:
16. Divan-i Harb-i Örfi'de Trabzon Tehciri Muhâkemesi, Alemdar, 11 mayıs, 1919. Այդ մասին նաև տե՛ս ԺՁ դատավարութիւն Տրապիզոնի ջարդարարներուն, Ժողովուրդի ձայնը, 11-ը մայիսի, 1919, N 86-177:
17. Այդ մասին տե՛ս Ալեմդար օրաթերթի 1919թ. ապրիլի 4-ի, 8-ի, ինչպես նաև մայիսի 1-ի համարները:
18. Trabzon Tehcir ve Taktıl Muhakemesi, Alemdar, 8 nisan, 1919.
19. Divan-i Harb-i Örfi'de Trabzon Tehcir Muhâkemesi, Alemdar, 2 nisan, 1919.

ԱՐՇԱԿՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ
(ԱԻ)

«ՇՐԿՆԱԳՈՒՅՆ ՀՈՍՔ»
ԳՈՐԾԱՐՔԸ ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՄԵՐՉԵՑՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼ

1990-ական թվականների առաջին կեսին ռուս-թուրքական հարաբերություններում առկա էր ակնհայտ լարվածություն: Թուրքիան, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Ռուսաստանը Խորհրդային Միության փլուզումից հետո զգալիորեն թուլացել էր և երկրի ներսում լուրջ խնդիրներ ուներ, ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածել ոչ միայն միջինասիական նորանկախ հանրապետություններում, այլ նաև Հարավային Կովկասում: Հատկանշական է, որ ռուս-թուրքական հարաբերությունները ժամանակ առ ժամանակ հասնում էին լարվածության բարձրակետի, քանի որ Թուրքիան, ստանալով Արևմուտքի աջակցությունը, հետխորհրդային հանրապետություններում ծավալում էր հակառուսական գործնություն՝ ձգտելով հանդես գալ որպես Ռուսաստանին հակակշռող գործոն:

Սակայն 90-ականների երկրորդ կեսին նկատվեց որոշակի մերձեցում ռուս-թուրքական հարաբերություններում: Ռուսաստանի և Թուրքիայի ղեկավարները ձգտում էին համագործակցության եզրեր գտնել՝ հատկապես առևտրատնտեսական բնագավառում և շահագրգռվածություն էին ցուցաբերում երկկողմ տնտեսական համագործակցությունը բարելավելու հարցում: Այդ հարաբերությունների բարելավման հարցում կարևոր ազդեցություն ունեցավ երկու երկրները իրար անմիջականորեն կապող գազամուղ ստեղծելու գաղափարի իրականացումը, որի իրականացման շուրջ ակտիվ բանակցություններ սկսվեցին: Թուրքիա ռուսական գազի առաքման հարցում մեծ նշանակություն ունեցավ «Շրկնագույն հոսք» (Blue Stream) բազմամիլիարդանոց գործարքը, համաձայն որի գազատար էր կառուցվելու Սև ծովի հատակով, ինչն ապահովելու էր ռուսական գազի անմիջական առաքումը Թուրքիա: Այս նախագծի իրագործման պարագայում Թուրքիայի կախվածությունը ռուսական գազից անհամեմատ մեծանալու էր: Մասնավորապես «Շրկնագույն հոսք» նախագծի իրականացման դեպքում Թուրքիան դառնալու էր Գերմանիայից հետո ռուսական գազը ներկրող երկրորդ ամենամեծ երկիրը¹:

Թե Ռուսաստանը, և թե Թուրքիան բավականին լուրջ քաղաքական և տնտեսական շահեր էին հետապնդում վերոհիշյալ գազամուղի կառուցմամբ: «Շրկնագույն հոսք» գազամուղի կառուցման արդյունքում Մոսկվայի հետապնդած քաղաքական և տնտեսական գլխավոր նպատակն էր ենթադեպի կախվածության մեջ պահել ոչ միայն Թուրքիան,

այլ նաև ողջ հարավ-արևելյան Եվրոպան: Քանի որ Ռուսաստանը չի կարող մրցակցել ԱՄՆ-ի հետ որպես անվտանգության ապահովող և տարածաշրջանային գերտերություն, ուստի նախատեսում էր այս նախագծի միջոցով դառնալ հիմնական էներգետիկ մատակարարը թե հարավ-արևելյան Եվրոպայի, և թե ողջ Եվրոմիության համար²: Բացի այդ, Ռուսաստանի համար «Երկնագույն հոսք» նախագծի քաղաքական նպատակներից էր՝ կանխել մրցակից երկրների ջանքերը՝ օգտագործել Թուրքիայի տարածքը Միջին Արևելքից և Կասպիական տարածաշրջանից գազ հասցնել Եվրոպա:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա Թուրքիան 1990-ականներից սկսած հսկայական ջանքեր էր գործադրում՝ տարածաշրջանային կենտրոններից մեկը դառնալու համար: Թուրքական կառավարությունը միշտ էլ շահագրգռված է եղել բնական գազ արտահանել Եվրոպա մասնավորապես Հունաստան, Բուլղարիա, Իտալիա և Բալկաններ: Ըստ էության, «Երկնագույն հոսք» գազամուղի կառուցումը բխում էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի ռազմավարական շահերից:

Ռուսաստանը Թուրքիային կապող «Երկնագույն հոսք» գազամուղը իր բնույթով եզակի է: 1213 կմ երկարությամբ գազամուղը, որը սկիզբ է առնում Ռուսաստանի «Իզդրիլնոյե» գազի հանքավայրից և հասնում է մինչև Թուրքիայի Սամսուն նավահանգիստ, քաղկացած է երեք հատվածներից՝ ցամաքային հատվածներ (Ռուսաստանի և Թուրքիայի տարածքներում) և ստորջրյա հատվածը (485 կմ), որը միացնելու է Ջուրգա և Սամսուն նավահանգիստները: «Երկնագույն հոսքն» աշխարհի ամենամեծ ստորջրյա գազամուղն է, որով տարեկան փոխադրվելու է շուրջ 16 մլրդ խորանարդ մետր գազ³:

«Երկնագույն հոսք» գազամուղը ռուսական բնական գազը անմիջականորեն Սև ծովի հատակով մատակարարելու է Թուրքիա՝ խուսափելով երրորդ երկրների հետ առնչվելուց: Այս նախագիծը հանդիսանում է մի նոր, լրացուցիչ՝ Ռուսաստանից Թուրքիա մատակարարող գազամուղի հակակշիռ արդեն տարիներ ի վեր գոյություն ունեցող գազամուղի, որն անցնում է Ուկրաինայի, Մոլդովայի, Ռումինիայի և Բուլղարիայի վրայով:

«Երկնագույն հոսք» գազամուղի կառուցման վերաբերյալ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև միջպետական պայմանագիրը ստորագրվեց 1997թ. դեկտեմբերի 15-ին Ռուսաստանի վարչապետ Վիկտոր Չերնոմիրդինի Թուրքիա կատարած այցի շրջանակներում: Համաձայնագրի ստորագրման կապակցությամբ Թուրքիայի վարչապետ Մեսութ Զըլմազը հայտարարեց. «Թուրքիան ցանկանում է քննարկել ցանկացած հարց և նախընտրում է համագործակցել, քան թե մրցել իր մեծ հարևանի հետ»: Իր հերթին Վիկտոր Չերնոմիրդինը ընդգծեց, որ «Եթե Թուրքիան սեղմի Ռուսաստանի կողմից մեկնած ձեռքը, ապա մենք տնտեսական ուղրտում 21-րդ դարում կդառնանք ռազմավարական գործընկերներ...

Մենք ի վիճակի կլինենք միասին ավելի շատ բան անել երրորդ երկրներում և աջակցել տարածաշրջանի կայունությանը և խաղաղությանը»⁴։

Նշենք, որ ըստ ձեռք բերված պայմանավորվածության, ռուսական «Գազպրոմ» ընկերությունը թուրքական «Բոքալ» ընկերության հետ կնքել է առևտրական պայմանագիր, համաձայն որի «Գազպրոմ» ընկերությունը պարտավորվում է 25 տարվա ընթացքում մատակարարել 365 մլրդ խորանարդ գազ։ Գազամուղի ընդհանուր արժեքը կազմում է 3.2 միլիարդ դոլլար՝ ներառյալ գազամուղի ծովային հատվածի կառուցման համար նախատեսված 1.7 մլրդ. դոլլարը⁵։

Անհրաժեշտ է հիշատակել այն փաստը, որ «Երկնագույն հոսք» նախագիծը լուրջ քննադատության և դժգոհության արժանացավ ոչ միայն ԱՄՆ և Թուրքմենստանի, այլ նաև Թուրքիայի որոշ շրջանակների կողմից, որոնք վերոհիշյալ նախագիծը դիտում էին որպես մրցակից Տրանս-կասպիական գազամուղին, որով նախատեսվում է թուրքմենական գազը հասցնել Թուրքիա։ Մասնավորապես այս նախագիծը հստակորեն ուրվագծեց թուրքական պետական կառույցների և կոալիցիոն կառավարության ներսում առկա տարածայնությունները Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ։

Կոալիցիոն կառավարության ներսում «Երկնագույն հոսք» նախագծի վերաբերյալ տարածայնություններն ավելի ակնառու դարձան Թուրքիայի վարչապետ Բյուլենթ Էջևիթի՝ 1999թ. նոյեմբերին Մոսկվա այցելության ժամանակ։ Կոալիցիոն կառավարության մաս կազմող Ազգային շարժում կուսակցությունը ներկայացնող որոշ նախարարներ հայտարարեցին, որ Ժողովրդավարական ձախ կուսացությանը և Մայր Հայրենիք կուսակցությունը ներկայացնող նախարարների մասնակցությամբ Մոսկվայում ռուս դիվանագետների հետ հանդիպման ժամանակ իրենց չհրավիրված լինելու գլխավոր պատճառը եղել էր այն, որ վերոհիշյալ կուսակցությունները չէին ցանկացել ռուսական կողմին տեղյակ պահել «Երկնագույն հոսք» նախագծի վերաբերյալ ԱՇԿ-ի մտահոգությունների մասին»։

Ուշագրավ է այն փաստը, որ թեև ԱՇԿ նախարարները կտրակաճապես դեմ չէին «Երկնագույն հոսք» նախագծին, այնուամենայնիվ, ակնհայտորեն իրենց նախապատվությունը տալիս էին թուրքմենական բնական գազի նախագծին։ Դրա վառ օրինակներից էր ԱՇԿ-ն ներկայացնող Թուրքիայի պետնախարար Սուայիփ Ուսենմեզի հայտարարությունը։ Նա մասնավորապես նշել էր. «Մենք դեմ չենք «Երկնագույն հոսքին», սակայն մեզ համար թուրքմենական բնական գազի նախագիծն ավելի նախընտրելի է։ Մենք «Երկնագույն հոսք» նախագծի իրականացման հարցում կասկածներ ունենք։ Սև ծովի հատակում կառուցվելիք 2200 մետր երկարությամբ գազամուղը բավականին բարդ գործընթաց է, որի համար ձեզ անհրաժեշտ կլինի հատուկ տեխնոլոգիաներ»։

Թուրքական որոշ լրատվամիջոցներ նույնպես քննադատեցին նախագծը: Այսպես, համաձայն թուրքական «Սարահ» օրաթերթի մեկնարան Սեդաթ Մերթոլուի «Երկնագույն հոսք»՝ նախագիծը Թուրքիային ամբողջովին էներգետիկ կախման մեջ էր գցելու Ռուսաստանից: Ըստ նրա՝ նախագիծը միայն ծառայելու էր տարածաշրջանում ռուսական գերիշխանության վերականգնման համար և կարող էր բացասական ազդեցություն ունենալ ԱՄՆ և Թուրքմենստանի հետ Թուրքիայի հարաբերությունների վրա⁸: Այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է նշել, որ Թուրքիայի էներգետիկայի նախարարությունն էապես շահագրգռված էր «Երկնագույն հոսք» նախագծի իրականացման հարցում: Այդ կապակցությամբ իր տեսակետն էր հայտնել Թուրքիայի էներգետիկայի նախկին նախարար Ջումհուր Էրսուլմերը, նշելով, որ «Երկնագույն հոսք» նախագծում որևէ պրոբլեմ չկա: Թուրքիան մինչև 2020թ. Ռուսաստանից զնելու է իրեն անհրաժեշտ գազի 56 տոկոսը: Բացի այդ, Թուրքիան նաև ցանկանում է զնել բնական գազ Թուրքմենստանից»⁹:

Այս համատեքստում անհրաժեշտ է հիշատակել, որ թեև որոշակի հակազդեցության առկայությանը, այնուամենայնիվ, «Երկնագույն հոսք» գազամուղի աշխատանքները լայն թափով սկսեցին ընթանալ: Գազամուղի կառուցման աշխատանքների շրջանակներում 1999թ. փետրվարին «Գազպրոմ» ընկերության և իտալական «Ենի» ընկերության միջև ստորագրվեց «Փոխըմբռնման Մեմորանդում», ըստ որի վերոհիշյալ ընկերությունները փոխադարձ ջանքերով իրականացնելու էին «Երկնագույն հոսք» նախագիծը¹⁰: Փաստենք, որ նախատեսվում էր 2002թ. ամռանը ավարտել գազամուղի ծովային հատվածի շինարարությունը, իսկ մինչև 2002-ի վերջը «Երկնագույն հոսք» գազամուղի շինարարական աշխատանքները պետք է ամբողջովին ավարտված լինեին: Հավելենք, որ գազամուղի կառուցման աշխատանքները ընթանում են նախատեսված ժամանակացույցի համաձայն:

Չնայած պատմական դարավոր մրցակցությանը և հետխորհրդային առաջին տարիներին նկատվող թուրք-ռուսական մեծ լարվածությանը, միջազգային և տարածաշրջանային փոփոխությունները 90-ականների երկրորդ կեսին հանգեցրեցին Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև մի շարք ոլորտներում և հակտապես տնտեսական ոլորտում սերտ հարաբերությունների հաստատմանը: Այս գործում շատ կարևոր դերակատարություն են ունեցել հատկապես թուրքական և ռուսական գործարարներն ու խոշոր կազմակերպությունները, որոնք մուտք գործելով ռուսական և թուրքական շուկաներ՝ ակտիվ քայլեր ձեռնարկեցին ազդելու Թուրքիայի և Ռուսաստանի արտաքին հարաբերությունների վրա: Ինչ խոսք, թուրք-ռուսական տնտեսական հարաբերությունների հետագա զարգացման գործընթացում հսկայական նշանակություն է ունենալու «Երկնագույն հոսք» գազատարը, որի շահագործումից հետո լուրջ նա-

խաղրյալներ կարող են ստեղծվել երկկողմ հարաբերություններն էլ ավելի սերտացնելու համար:

GRIGOR ARSHAKYAN
(IOS)

**“THE BLUE STREAM” DEAL AS A PREREQUISITE FOR
WARMING
RUSSIAN-TURKISH RELATIONS**

“The Blue stream” gas pipeline is intended for deliveries of the Russian natural gas to Turkey going under the Black Sea, avoiding third countries. The project presumes an additional new way of gas delivery from Russia to Turkey in contrast to gas transportation via the Ukraine, Moldova, Romania and Bulgaria being under operation for years. Russia-Turkey gas pipeline is the unique gas transmission facility which unparalleled in the world. Building the Blue Stream pipeline was intended to be the foundation for a "strategic partnership" between Russia and Turkey, with joint participation in oil, energy, and transport projects. The political decision to sell Russian gas to Turkey was made in December 1997, when the two sides signed a corresponding inter-governmental agreement in which Russia undertook to supply 364.5 billion cubic meters of gas to Turkey between 2000 and 2025. The total cost of the Blue stream pipeline is USD 3.2 billion. The success of the Blue Stream highlights once again the major economic and strategic stakes of the broad area linking the southeastern Balkans, the Black Sea region and the Caspian Sea. Russia, Turkey, the E.U. powers and the U.S. are all involved in a complex geo-economics competition. The Blue Stream will increase the dependence of Turkey on Russian energy carriers, and new projects in this area will strengthen this tendency even more. It will inevitably affect the foreign policy of Ankara and affect negatively its attitudes with the USA.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ИТАР-ТАСС, 20.07.1998.

2. Economic Brief: The Blue Stream Gas Pipeline, The Power and Interest News Report (PINR), 22.11.2005, www.pinr.com/report.php?ac=view_report&report_id=403&language_id=1
3. Project: Blue Stream Natural Gas Pipeline, www.rigzone.com/data/projects/project_detail.asp?project_id=86
4. Duygu Bazoğlu Sezer, Turkish- Russian Relations a Decade Later: From Adversity to Managed Competition, Perceptions: Journal of International Affairs, March – May 2001, p. 10.
5. Asim Oku, Blue Stream Victory of Putin Over the USA, 20.11.2005, www.axisglobe.com/article.asp?article=489
6. Turkish Weekly, 13.10.2004.
7. Milliyet, 09.11.1999.
8. Sabah, 23.02.1998.
9. Turkish Weekly, 13.10.2004.
10. www.gazprom.com/eng/articles/article8895.shtml

**ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ
(ԱԻ)**

**ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԳՐԱՓԱՆՅՅԱՆԸ ԵՎ ՎԱՆԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ**

Անգնահատելի է ակադեմիկոս Գրիգոր Ղափանցյանի ներդրումը Վանի թագավորության ռազմաքաղաքական պատմության, տեղանունների, լեզվաբանության, ինչպես նաև դիցաբանի ուսումնասիրության բնագավառում, ընդարձակ են նրա հետազոտության սահմանները: Ժամանակի հրամայականն է նորովի վերանայել և արժեքավորել ականավոր արևելագետի ներդրումը նաև ուրարտական դիցաբանի բնագավառում, քանզի անցել են բազում տասնամյակներ, և նրա կողմից կատարված շատ վերլուծություններ կարիք ունեն նոր լրացումների: Ներկա հոդվածում փորձ է արվում արժեքավորել Ղափանցյանի ուսումնասիրությունները, առաջարկված հիմնավորումները՝ համադրելով դրանք հետազայում մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքների հետ, մատնանշել դրանց տեղն ու դերը գիտության առաջընթացի համար:

Վանի թագավորության դիցաբանի ուսումնասիրության բնագավառում առանձնահատուկ աղբյուր է Իշպուիների և Մենուա թագավորների համատեղ գահակալության տարիներին (մ.թ.ա. IX դարի վերջին քառորդ) փորագրված Սիերի դռան պաշտամունքային արձանագրությունը:

Հիշյալ արձանագրությանը, բնականաբար, իր աշխատություններում անդրադարձել է նաև Գր. Ղափանցյանը: Նա առաջինն էր հայ իրականության մեջ, որ ուրարտական պանթեոնի դիցանունները բաժանեց վեց խմբի, որոնցից առաջին երեքը՝ արական, մյուս երեքը՝ իգական: Առաջին խմբում մա հաշվել է երեք, երկրորդում՝ քսանվեց, երրորդում՝ քսանհինգ, չորրորդում՝ չորս, հինգերորդում՝ երկու, վեցերորդում՝ յոթ աստվածություններ:

Ստորև բերում ենք Սիերի դռան ուրարտական դիցաբանի աստվածությունների անուններն ըստ Գր. Ղափանցյանի բաժանման:

Աստվածներ

I խումբ՝ Խալդի, Թեյշերա, Շիվինի:

II խումբ՝ Խոստուփնի, Տուրանի, Ուա, Նալաինի, Արսիմելա:

III խումբ՝ Անապշա, Դիդուսփնի, Շելարդի, Աթինի, Կուեռա, «Աստված, որը հոգիներ է տեղափոխում», Ալափթուշինի, Էրինա, Շինիրի, Ունինա, Այրաինի, Ջուգումարու, Խարա, Արածա, Ջիուկունի, Ուրա, Արծիբեդինի, Առնի, Շուրա, Էլիավա, Թալափուրա, Կիլիբանի:

Դիցուհիներ

I խումբ՝ Վարուք(ա)ինի, Բաբա, Տուշպուեա², Աուի:

II խումբ՝ Սարդի, Ծինույարդ:

III խումբ՝ Իշխարի, Բարծիա, Սիլիա, Արուա, Ադիյա, Ույա, Ար-
դի³:

Այժմ անդրադառնանք ուրարտական պանթեոնի այն աստվածնե-
րին և դիցուհիներին, որոնք տեղ են գտել Գր. Ղափանցյանի տեսադաշ-
տում:

Անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ «աստված» և «աստ-
վածուհի» բառերի բացահայտմանը և նորովի մեկնաբանմանը: Մենքի
դրան դիցազանկում դիցուհիներին զոհաբերվող զոհաբերությունների
թվարկումը ավարտվում է «i-nu-a-na-ú-e XVII UDU արտահայտու-
թյամբ⁴: Մասնագիտական գրականության մեջ «i-nu-a-na-ú-e-ն համարել
են թե հատուկ և թե հասարակ անուն: Նրա նշանակության բացահայ-
տումը կատարել է Ն. Հարությունյանը՝ այն մեկնաբանելով որպես հա-
սարակ անուն: «i-nu-a-na-ú-e-ն հանդիսանում է inua հասարակ անվան
հոգնակի տրականը (հոգնակի ուղղականն է inuanili-ն), ինչը նույնական
է խոտ. eni «աստված» բառի հետ: Հետևաբար, inua բառի տակ ենթադր-
վում է «դիցուհի», իսկ ina(ini) ուրարտ. բառի տակ՝ «աստված, աստվա-
ծություն» բառերը⁵:

Ըստ Գր. Ղափանցյանի՝ Խալդին՝ դիցաբանի գերագույն աստ-
վածը, սկզբում եղել է Մուսասիրի (Արդինի) քաղաքի տեղական աստվա-
ծը: Սակայն, հետագայում՝ պետության կազմավորմանը զուգահեռ, նա
ստացել է համաուրարտական նշանակություն, ուստի «խալդյան» լինե-
լը՝ Խալդին պաշտելը, համազոր էր ուրարտական լոյալ քաղաքացի լի-
նելուն⁶: Խալդիի կնոջ անունը հայտնի է Վարուքանի (ուրարտական
աղբյուրներում) և Բագբարտու/Բագմաշտու ձևերով: Գր. Ղափանցյանը
գերադասում է ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող
Բագբարթու ձևը և նրան վերագրում իրանական ծագում՝ իր հիմքում ու-
նենալով Bag-bar, և ոչ թե՛ Bag-mas ձևը⁷: Ավելի վաղ Գր. Ղափանցյանը
կապ էր տեսնում Մենքի դրան արձանագրությունում հիշատակված
Բարծիա և Բագբարթու դիցանունների միջև⁸: Խալդիի և նրա կնոջ պաշ-
տամունքի կենտրոնն էր Արդինին՝ ասորեստանյան աղբյուրների Մու-
սասիր-Մուծածիրը (Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք)⁹: Հարկ ենք համա-
րում նշել, որ Ուրարտուի տեղանունների մեջ ամենուրեք հանդիպում ենք
անվանումներ, որոնք կազմվել են այս կամ այն աստծու անունից, սա-
կայն, մասնագիտական գրականության մեջ դրանց չեն անդրադարձել
պատշաճ կերպով¹⁰:

Թեյշեբա աստծուն Գր. Ղափանցյանը բնորոշել է որպես երկնքի,
անձրևի, ամպրոպի, ջրի և կայծակի աստվածություն: Այս աստծու կինն
է Բաբա դիցուհին: Ըստ Գր. Ղափանցյանի՝ հայերը Թեյշեբա աստծու
անունը փոխառել էին փոյուզական Սաբաձիոս ձևով, որը այնուհետև
դարձել է հասարակ անուն՝ «աստված», իսկ նրա կնոջ անունը՝ Հեպիտ

(«Հեպիտ սքանչելի», «Իշտար սքանչելի») պահպանվել է հայ. «հպիտ, հպտանք, հտպիտ, հպտիմ/հտպտիմ» բառերում¹¹: Թեյշեբա աստծու պաշտամունքային կենտրոնն էր Կումենուն, որը տեղայնացվում է Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում՝ Նիբուր (Ջուդի դադ) լեռան շրջանում¹² և Թեյշեբահի թաղաքը ներկայիս Երևանի մարզի տարածքում¹³:

Առնի դիցանունը Գր. Ղափանցյանը բացատրել է «լեռ, բարձրություն» նշանակությամբ¹⁴: Ն. Վ. Հարությունյանը այս աստծու անունը համեմատում է ուրարտերեն՝ arni «ուժ» եւ arni(u)šinili՝ «արիություն, սխրագործություն» բառերի հետ¹⁵ (Գր. Ղափանցյանն arni(u)šinili բառին տալիս է «շինարարություն, կառուցում» իմաստը)¹⁶: Հետևաբար, Առնի աստվածը համարվում է ուժի, առնականության և սխրագործության աստվածություն: Նրա անվան հետ է կապված նաև ուրարտական Արնա (Arna) բնակավայրի անունը, որը գտնվում էր Արմարիլի նահանգում՝ Վանա լճի արևելյան ափից ոչ հեռու (պատմական Վասպուրական)¹⁷:

Գր. Ղափանցյանը Շեքիթու դիցանունը դասել է ուրարտական պանթեոնի սեմական ծագում ունեցող աստվածների շարքը և այն համադրել միջագետքյան Siduri դիցուհու Սաբիթու անվան հետ¹⁸: Իսկ Ն. Ադունցը Շեքիթու դիցանունը համադրում է Արևելյան Եփրատի աջ ափին՝ այժմյան Բալուխ մոտ տեղադրվող Շեքեթեթիա թաղաքի հետ՝ այն համարելով Շեքիթուի պաշտամունքային կենտրոնը¹⁹:

Կունեռա դիցանունը Գր. Ղափանցյանը համադրում է ուրարտ. qi(u)ra բառի հետ՝ «երկիր, ցամաք, հող» նշանակությամբ՝ նրան համարելով «երկրի, ցամաքի» աստվածություն²⁰: Այս դիցանվան հետ է առնչվում Սարդուրի II-ի Իգոլուի արձանագրության՝ Կունեռայի ընծա (^{URU}Queraï tase) թաղաքի անունը: Վերջինս հիշվում է ^{URU}Tase թաղաքից հետո²¹: Ըստ Ն. Վ. Հարությունյանի՝ Ռուսա II-ի Չվարթնոցի արձանագրությունում հիշատակվող և ըստ երևույթին Արարատյան դաշտավայրի մի մասը կազմող Կուառլինի անվանված հովիտը՝ ^{KUR}Quarlini hubi, ինչպես նաև Ուրբուդահինի ցեղի Կուարզանի՝ (^MQuarzani) արքայի անունները առնչվում են այս դիցանվան հետ²²:

Ադարութա աստծուն Գր. Ղափանցյանը բնորոշում է որպես ծնունդն ու սերունդը հովանավորող աստվածություն և նրան համադրել է ասորա-արամեական Աթար՝ սիրո, պտղաբերության, բուժող և ծնունդ հովանավորող աստվածության հետ²³:

Դեռևս 1930-ական թվականներին Գր. Ղափանցյանը Արաժա (Araša) դիցանունը կապում էր արտավայրերի հետ՝ ի նկատի ունենալով հայ. «արած-ել» և «արատ» (<*արած) բառերը՝ նրան բնորոշելով որպես արտավայրերի աստված²⁴: Այս դիցանվան հետ է հավանաբար առնչվում Արևելյան Եփրատի ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների Արձանիա և հայ. Արաժանի գետանունը²⁵:

Խուտուիցի աստծուն Գր. Ղափանցյանը բնորոշել է որպես «առողջության» աստված ե այս դիցանունը ստուգաբանել է ուրարտ. *hutuini*՝ «իշխանություն» բառով²⁶: Ս. Հմայակյանի կողմից Խուտուիցին համադրվել է հայ ժողովրդական հավատալիքների մահվան հրեշտակ Գրողին, որի իշխանությունը տարածվում էր կյանքի և մահվան վրա²⁷:

Գր. Ղափանցյանը անդրաբարձրել է նաև Երեմիա Մեղրեցու բառաբանում հիշատակված հայ. Մեղարդ՝ «գուսին» և ուրարտերեն Շելարդի կարդացվող Լուսնի աստծո անունների նմանության վրա: Նա այս դիցանունը տառադարձում է Շելարդի ձևով և գտնում է, որ Մելարդը Մեղարդ բառի ձևն է և արդյունք է երկաթագիր Ս և Մ տառերի շփոթության²⁸: Ըստ նրա՝ ^dSielardi-ն բարդ բառ է, կազմված է *šel*՝ «գիշեր» և *ardi*՝ «արև» բառերից, այսինքն՝ լուսինը պատկերացվել է որպես՝ «գիշերվա արև»: Նման կազմություն ունի նաև *Šinuuardi* դիցանունը²⁹: Այս դիցանուններով տեղանունների հանդիպում ենք Արմարիլի երկրում՝ Ծինի-ունակ, Արդի-ունակ ձևերով³⁰: Ս. Հմայակյանը հակված է այս աստծո անունը ընթերցել ^dMe-e-la-ar-di-e ձևով, որտեղից և հայերեն Մեղարդ բառը: Նա իր կարծիքը հիմնավորում է այն փաստով, որ հնարավոր է թվում դիցանվան հետ առնչել Ուրարտուի արքա Մելարտուա Ռուսայորդու անունը³¹:

Միերի դռան ե Կարախանի արձանագրություններից հայտնի է Ուրա աստվածը³²: Հնարավոր է, որ նրա անունից է ծագում *Ura* լեռան անունը³³, որը գտնվել է, ամենայն հավանականությամբ, Վանա լճից հյուսիս³⁴: Գր. Ղափանցյանը այս աստվածությանը տալիս է շումերաաքքադական ծագում և նրան Ուրաշ ձևով համադրում բարոնյան զարնան և կովի աստված Ուրայի հետ³⁵:

Սարդի դիցուհու անունը դեռևս Ա. Մեյսը կապել է լիդիական *Σάρδις*՝ «տարի» կամ «արևի աստված» բառի հետ⁶: Գր. Ղափանցյանը հետևելով Մեյսին՝ բերում է նույն մեկնաբանությունը, և այս դիցանունը իր հերթին համադրում իրանական *sard*՝ «տարի» բառի հետ: Ըստ նրա մեկնության՝ ուրարտագիները Սարդուրիի (¹⁰*Sarduri*)՝ ¹⁰*Sardi* դիցանվան առաջին վանկում կարդացել են Իշթար աստվածուհու անունը³⁷:

Արժեքավորելով Գր. Ղափանցյանի ներդրումը այս բնագավառում՝ կարող ենք արձանագրել.

ա) նա է դասակարգել ուրարտական աստվածությունները արական և իգական 6 խմբերի,

բ) ճիշտ է բնորոշել Խալդի աստծու դերն Ուրարտուում՝ որակելով այն որպես «խալդամոլություն», ինչն այսօր էլ հիմք է տալիս անելու մոր եզրակացություններ,

գ) առաջինն է եղել ուրարտագիտության մեջ, որ բնորոշել է դիցաբանի՝ ^dIphari, ^dAia, ^dBarsia, ^dUia, ^dArua և ^dAini աստվածությունների իգական լինելը:

SONA GRIGORYAN
(IOS)

ACADEMICIAN GRIGOR KAPANTSYAN AND THE
OBSERVATIONS OF THE PANTHEON
OF THE KINGDOM OF VAN

In the article we have tried to evaluate and to show the analyses of Gr. Kapantsyan in the sphere of the Urartian pantheon by comparing them with the hypotheses (opinions) which expressed in Urartology in previous years and nowadays. It is the inscriptions of Mher's Door which were made in the years of reign of the kings Išpuini and Menua (the last quarter of the ninth century B. C.) and of which Gr. Kapantsyan made use, that are a special source for the investigation of the Kingdom of Van. Gr. Kapantsyan has divided the names of the divinities of the Urartian pantheon into six groups, three masculine and three feminine. He is the first scholar who defined that ^dIphari, ^dAia, ^dBaršia, ^dUia, ^dArua, ^dAlai divinities are feminine.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մեհրի դռան արձանագրության ուրարտական տեքստն ամբողջությամբ տե՛ս Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи (այստե՛ստե՛ս՝ УКН), М., 1960, N 27, ինչպես նաև Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей (այստե՛ստե՛ս՝ КУКН), Ер., 2001, N38:
2. Տարբերակ՝ Տուշտունիա: Տես՝ Salvini M., Ayanis, I, Roma, 2001, էջ 254, սեկցիա II, տող 2:
3. Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը (այստե՛ստե՛ս՝ ՈւՊ), Եր., 1940, էջ44-46:
4. УКН, N27, l₂₃; КУКН, N38, l₂₃:
5. Այժմ գիտությանը արդեն հայտնի է նաև «դիցուհի» խոստովանումը ուրարտական դիցուհիների շարքում: Տես՝ Арутюнян Н.В., Эдубба, Санкт-Петербург, 2005, էջ 15; նույնի Կ чтению и интерпретации урартской культовой надписи “Мхери Дур”, Мировая Культура и Современность (далее МКТС), М., 1991; с. 127; КУКН, с. 449:
6. Ղափանցյան Գր., ՈւՊ, էջ 16:
7. Капанцяи Г.А., Об урартском божестве Шибиту, «Տեղեկագիր», 1947, с. 4: ինչպես նաև Խալդի և Վարուրանի գույզի մասին տես G.Melikishvili “Die Götterpaartrias an der Spitze des urartäischen Pantheons”, “Orientalia”, vol. 34, fasc. 4, 1965, էջ 442, Л. Биягов, К вопросу об интерпретации Халди и Арубани-Багбарту, Вестник Общественных Наук, № 11, 1974, 98-101; И.М. Дьяконов, К вопросу о символе Халди, “Древний Восток”, 4, 1983: 190-194;

- Հմայակյան Ա., Ուրարտական Խալդե և Արուրանի աստվածությունների մասին, ՊԲՀ, թիվ 2, 1982:127-139; նույնի՝ Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր. 1990, էջ 33-41 :
8. Ղափանցյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 47:
 9. Арутюнян Н.В., КУКН, с.496-497, նույնի Топонимика Урарту, Ер., 1985, с. 33-34, 144-145, 234-235:
 10. Այս խնդիրը նորովի լուսարանել է Ն. Հարությունյանը: Տես նրա Биайнили-Урарту, С.-П., 2006, с. 273-280: Հմմտ. նաև գրքի առաջին հրատարակությունը, Եր., 1970, էջ 352-361:
 11. Ղափանցյան Գր., ՈւՊ, էջ 48:
 12. Арутюнян Н.В., ТУ, с.119-120; Г.А. Меликишвили, Наири-Урарту, Тбилиси 1954, с. 165-168:
 13. Арутюнян Н.В., БУ, с. 274, նույնի՝ КУКН, с. 525:
 14. Ղափանցյան Գր., ՈւՊ, էջ 47:
 15. Арутюнян Н.В., Заметки по урартской клинописи, «Տեղեկագիր» ՀԳ, 1956, թիվ 7, с. 90-93; նույնի՝ КУКН, с. 436-437:
 16. Капанцян Г.А., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (далее ИЛТДА), Ер., 1940; с. 94:
 17. Арутюнян Н.В., БУ, с. 279:
 18. Капанцян Г.А., Об урартском божестве Шebиту, «Տեղեկագիր», 1946, № 11-12, էջ 13-14; տես նաև Ա. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 14:
 19. Adonx N., Histoire d' Armenie, Paris, 1946, էջ 226; ինչպես նաև УКН, N 39_{1,3}, КУКН, № 56_{1,3}:
 20. Ղափանցյան Գր., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 140; Ա. Հմայակյան, «Կուեռա-Կուառ աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում», ՊԲՀ, N1, 1990:
 21. УКН, N158₃₀₋₃₁; КУКН N244₃₀₋₃₁:
 22. Арутюнян Н.В., БУ, с. 274 и прим. 57; նույնի ТУ, с. 114:
 23. Капанцян Г.А., “Об урартском божестве Adarutha”, «Տեղեկագիր» ՀԳ, 1944, N6-7; с. 27-31:
 24. Капанцян Г., Общие элементы между урартским и хеттским языками, Эривань, 1936: с. 53 и прим. 2; նույնի՝ ՈւՊ, էջ 47:
 25. Арутюнян Н.В., БУ, с. 176-177:
 26. Ղափանցյան Գր., ՈւՊ, էջ 43, 46-47:
 27. Հմայակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 48:
 28. Ղափանցյան Գր., ՀԼՊ, էջ 140:
 29. Ղափանցյան Գր., ՈւՊ, էջ 46:
 30. Арутюнян Н.В., БУ, с. 275:
 31. Հմայակյան Ա., Վանի թագավորության լուսնաստվածը Երեմիա Սեդրեցու բառարանում, «Հայրենի Եզերք», 1991, N8, էջ 36:
 32. КУКН, с. 492:
 33. Арутюнян Н.В., БУ, с. 276:
 34. КУКН, с. 529:
 35. Ղափանցյան Գր., ՈւՊ, էջ 48-49:

36. Sayce A.H., The Cuneiform Inscriptions of Van, JRAS, vol. XIV, part 3, 4, London, 1882; p. 487:
37. Վափաճցյան Գ.ր., ՈւՊ, էջ 49; Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, с. 374:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՌ
(ԱԻ)

2007Թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ
ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ.
ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹԵ՞ ՊԱՏՐԱՆՔ

Վերջին շրջանում գիտական և փորձագիտական հանրության կողմից քննարկման առարկա են դարձել արաբական աշխարհում քաղաքական համակարգի արդիականացմանն ուղղված գործընթացները, որոնք շատ դեպքերում տվյալ երկրների քաղաքական ընտրանու կողմից ներկայացվում են իբրև ժողովրդավարությանն ուղղված քայլեր: Այդ տեսանկյունից ուշագրավ է Եգիպտոսի փորձը, որը սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական և ժողովրդագրական առումով համարվում է արաբական աշխարհի ամենամեծ ներուժ ունեցող երկրներից մեկը:

Վերջին տարիներին երկրում իշխող «Ազգային-դեմոկրատական» կուսակցությունը, ի դեմս նախագահ Մուհամմադ Հոսնի Մուբարաքի, երկրում իրականացնում է ժողովրդավարացմանն ուղղված գործընթացներ, որոնք պայմանավորված են թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին գործոններով¹: Ասվածի ապացույցն են 2005թ. սեպտեմբերի 7-ին Եգիպտոսի պատմության մեջ առաջին անգամ տեղի ունեցած նախագահական այլընտրանքային ընտրությունները, երբ վերընտրվեց 77-ամյա Հոսնի Մուբարաքը², ով այդ պաշտոնը զբաղեցնում է 1981թ. հոկտեմբերից, երբ ահաբեկչական գործողության արդյունքում սպանվեց Եգիպտոսի նախագահ Անվար Սադատը³:

Այլընտրանքային նախագահական ընտրություններ հնարավոր եղավ անցկացնել միայն 2005թ. մայիսի 25-ին Եգիպտոսի սահմանադրության մեջ համապատասխան փոփոխություն անցկացնելուց հետո⁴, ինչը հնարավորություն էր ընձեռում գործող կուսակցություններին՝ նախագահի թեկնածուներ առաջադրել: Համաձայն փոփոխության՝ սկսած 2011-ից նախագահական ընտրություններին թեկնածուներ առաջադրելու իրավունք կունենա միայն այն կուսակցությունը, որն առնվազն հինգ տարիների ընթացքում Եգիպտոսի ազգային ժողովում կապահովի պատգամավորական մանդատների հինգ տոկոսը⁵:

Դեռես 2005թ. նախագահական ընտրություններից առաջ երկրում ակտիվորեն քննարկվում էր գործող նախագահ Հոսնի Մուբարաքի որդուն՝ Գամալ Մուբարաքին իշխանությունը փոխանցելու հարցը, ինչը, բնականաբար, հակազդեցության արձագանք է գտնում ընդդիմադիր դաշտում: Եգիպտոսի ընդդիմադիր կուսակցություններից ամենածանրակշիռը դեռևս 1928-ին հիմնված «Մուսուլման եղբայրներն» են, որի գործունեությունը պաշտոնապես արգելված է 1954-ից⁶: Կրոնաքաղա-

քական այս շարժումը սակայն գործում է կիսաօրինակսն ձևով և վայելում բնակչության մի զգալի հատվածի համակրանքը: Ասվածի ապացույցն է այն փաստը, որ «Մուսուլման եղբայրներին» համակիր անկախ պատգամավորները կազմում են Եգիպտոսի ազգային ժողովի 1/5-ը⁷: 2005թ. ընտրություններում նրանք հավաքեցին ծայրերի 20 տոկոսը և կարողացան ձեռավորել եգիպտական ազգային ժողովի ֆրակցիաներից մեկը⁸: Հատկանշական է, որ քաղաքական մեծ փորձ ունեցող շարժումը, որի մասնաճյուղերը գործում են աշխարհի տարբեր անկյուններում, ձգտում է իշխանության գալ և որոշակիորեն փոխել երկրի ներկայիս աշխարհիկ համակարգը՝ հօգուտ իսլամականի⁹: Երկար տարիներ է, ինչ եգիպտական իշխանությունները խստորեն վերահսկում են շարժման գործունեությունը՝ պարբերաբար իրականացնելով ակտիվիստների ձերբակալություններ, կիրառելով բռնություններ ու պատժամիջոցներ:

2007թ. Հոսնի Մուբարաքն առաջարկեց 1971-ից գործող սահմանադրության մեջ շուրջ 34 փոփոխություն անցկացնել, որոնք, ըստ նրա, ուղղված են երկրի «ժողովրդավարացմանը»: Փոփոխությունները հիմնականում նկատի են առնում կրոնական հիմքի վրա կուսակցությունների և շարժումների գործունեության արգելումը, ինչպես նաև անվտանգության նոր համակարգի ձևավորումը, ոստիկանական և հատուկ ծառայությունների իրավունքների ու լիազորությունների ընդլայնումը, դատավորների լիազորությունների նվազեցումը և այլն¹⁰:

Ընդդիմադիր գործիչները բարեփոխումները համարեցին անընդունելի՝ որպես ժողովրդավարությանը, քաղաքական ազատություններին և մարդու իրավունքներին ուղղված քայլ¹¹: Նման մտավախություն հայտնեցին նաև միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպությունները: 2007թ. մարտի 8-ին հրապարկվեց նաև ԱՄՆ-ի պետքեպարտամենտի՝ Եգիպտոսում սահմանադրական բարեփոխումների վերաբերյալ քննադատություն պարունակող զեկույցը¹²: Դրան հետևեցին Եգիպտոսի պաշտոնական արձագանքները: Արտաքին գործերի նախարար Ահմադ Աբու Ալ-Ղեյտի համոզմամբ՝ սահմանադրական բարեփոխումները Եգիպտոսի ներքին գործն է¹³:

Մարտի 18-ին Եգիպտոսի խորհրդարանական ընդդիմությունը փորձեց տապալել Ազգային ժողովում նախագծի քննարկումը: Այդ օրը խորհրդարանի նիստին 454 պատգամավորներից չէին ներկայացել 102-ը, ինչը, սակայն, արդյունք չունեցավ, չնայած ընդդիմությանը՝ «Մուսուլման եղբայրներ», ազատական «Վաֆդ», աջ կողմնորոշում ունեցող «Թագամմու», նասերական «Ալ-Զարամե», կուսակցություններին հաջողվել էր միավորվել¹⁴:

Մարտ ամսին իշխանություններն ուժեղացրին անվտանգությանն ուղղված միջոցառումները, քանի որ այդ շրջանում Եգիպտոսում առավել քան նախկինում առկա էր կրոնական ծայրահեղական կազմակերպությունների կողմից ահաբեկչություններ իրականացնելու վտանգ:

Մարտի 3-13 երկրում հերթական անգամ ձերբակալվեցին «Մուսուլման եղբայրների» ակտիվիստներ, իսկ 2007թ. ապրիլին ձերբակալված շարժման 100 ակտիվիստների ազատագրված ժամկետը երկարացվեց: Նրանցից 9-ը, այդ թվում՝ «Եղբայրների» աստիճանակարգում երրորդ տեղը զբաղեցնող Մուհամմադ Խայրաթ Ալ-Խաթերը, պետք է դատապարտվի զինվորական դատարանով¹⁵: Մարտի 13-ին ձերբակալվեց նաև շարժման ղեկավար Մահմուդ Գոզլանը: «Մուսուլման-եղբայրների» հոգևոր առաջնորդ Մուհամմադ Մահդի Ալեֆի համոզմամբ՝ այդ ձերբակալությունները տեղի ունեցան այն բանից հետո, երբ շարժումը կոչ արեց չմասնակցել հանրաքվեին¹⁶:

Սահմանադրական բարեփոխումների հանրաքվեն տեղի ունեցավ 2007թ. մարտի 26-ին նախկինում հայտարարված ապրիլի 4-ի փոխարեն: Ժամկետն ամենայն հավանականությամբ առաջ քերվեց այն բանից հետո, երբ լուրեր տարածվեցին, որ ԱՄՆ-ը ծրագրում է հարվածել Իրանին¹⁷:

Սահմանադրության մեջ տեղ գտած ամենակարևոր դրույթներից մեկը ահաբեկչության վերաբերյալ նոր խմբագրմամբ 179 հոդվածն է, որը թույլ է տալիս ուժային կառույցներին՝ ձերբակալել ահաբեկչության մեջ կասկածվող ցանկացած մարդու, խուզարկել նրա բնակարանը, հետևել նրա նամակագրությանը և լսել հեռախոսային զրույցները՝ առանց համապատասխան դատական որոշման: Այսպիսով, օրենսդրական այս նոր դրույթը փոխարինեց դեռևս 1981թ. ընդունված «հատուկ իրավիճակների մասին» օրենքին, ինչն արգելում էր երկրի իշխանություններին անցկացնել չարտոնված ձերբակալություններ¹⁸:

Նոր խմբագրմամբ 88-րդ հոդվածը կրճատում է դատավորների իրավունքները մասնավորապես քվեարկությունները վերահսկելու դեպքում, որը պետք է իրականացնի նախընտրական անկախ հանձնաժողովը: Այս նոր դրույթի ընդունումը կապված է այն փաստի հետ, որ վերջին շրջանում անկախ համարվող դատական համակարգի և իշխանությունների միջև հարաբերություններում լարվածություն էր նկատվում¹⁹: Նոր խմբագրմամբ 5-րդ հոդվածն արգելվում է քաղաքական ակտիվություն ցուցաբերել այն ուժերին, որոնք իրենց գործունեության մեջ հիմնվում են կրոնի վրա կամ հղում են անում կրոնը: Նոր խմբագրմամբ 136-րդ հոդվածը նախագահին լիազորում է լուծարել խորհրդարանը առանց հանրաքվե անցկացնելու²⁰:

Հատկանշական է, որ սահմանադրության նոր տեքստից դուրս մնացին սոցիալիզմի մասին հիշատակումները, որոնք ամրագրվել էին սոցիալիստական կողմնորոշում ունեցող Եգիպտոսի նախագահ Գամալ Աբդել Նասերի կողմից 1950-ականներին²¹:

Համաձայն պաշտոնական տվյալների՝ հանրաքվեին մասնակցել է ընտրողների 27,1 տոկոսը: Նման ցածր ցուցանիշն օգնել է իշխանություններին՝ ստանալ պահանջվող արդյունքը: Բարեփոխումների օգ-

տին քվեարկել են ընդհանուր մասնակիցների 75, 9 տոկոսը: Ոչ պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ հանրաքվեին մասնակցել է քվեարկելու իրավունք ունեցողների 5-9 տոկոսը²²: Եգիպտոսում քվեարկելու իրավունք ունի 34-36 միլիոն մարդ²³:

Սպիտակ տան մամլո քարտուղարի տեղակալ Դաննա Պերինոն քվեարկության հաջորդ օրը հայտարարեց, որ Վաշինգտոնը թերահավատ է հրապարակված արդյունքների հարցում, և որ Եգիպտոսը դառնում է ոստկանական վարչահամակարգ ունեցող պետություն²⁴:

Հանրաքվեի օրը Կահիրեում տեղի ունեցան բազմահազարանոց ցույցեր, որոնք կազմակերպել էին «Մուսուլման եղբայրները» և իրավապաշտպան կառույցները: Ի պատասխան ցույցերի՝ եգիպտական իշխանությունները ձեռքարկությունների մոր ալիք սկսեցին²⁵:

Ընդդիմությունը մարտի 26-ը համարեց սև օր, որն ուղղված է Եգիպտոսի քաղաքացիների ազատությունների դեմ: *Amnesty International* իրավապաշտպան կազմակերպության կարծիքով՝ մարտի 26-ի սահմանադրական բարեփոխումները վերջին 26 տարիների ընթացքում, այսինքն՝ Անվար Սադատի սպանությունից հետո, երկրում մարդու իրավունքների ոլորտում արձանագրված ամենամեծ խախտումներն են²⁶:

Ակնհայտ է, որ Մուբարաքը ցանկանում է առավելագույնս սահմանափակել այն ուժերի մասնակցությունը Եգիպտոսի քաղաքական դաշտում, ովքեր ցանկանում են օգտագործել կրոնը քաղաքական նպատակներով: Այդ ուժերի հիմնական առաջատարը «Մուսուլման եղբայրներն են»: Մյուս կողմից, Սերձավոր և Միջին Արևելքում բարեփոխումների պահանջով հանդես եկող Վաշինգտոնին առանձին դեպքերում ձեռնադրում չեն ժողովրդարավարացման գործընթացներն արաբական երկրներում, այդ թվում՝ Եգիպտոսում, ինչը կարող է իշխանության բերել ԱՄՆ-ի (մասնավորապես՝ Իսրայելի) համար անցանկալի վարչակազմի: Այս հանգամանքը նպաստում է Մուբարաքի դիրքերի ամրապնդմանը:

GOR GEVORGYAN
(IOS)

THE CONSTITUTIONAL REFORMS IN EGYPT IN 2007: DEMOCRACY OR ILLUSION?

The paper deals with the issue of constitutional reforms in Egypt /March, 27/ initiated by the president of Egypt Hosni Mubarak. The new constitution bans political parties or groups to use religion in their political activity. It is evident, that Hosni Mubarak wants to block the way of the most popular political power in country- "Muslim Brothers". This fact was

strongly criticized by Egyptian opposition, international human right organizations, State Department. At the same time, the demand of reforms in Arabic world coming from Washington, is not gainful just for him. The democratization in Egypt would bring into power the "Muslim Brothers" or any other undesirable regime, which would not be acceptable for both USA and Israel. That is why the White House will not pressure on Mubarak, who tries to bring into power his son-Gamal Mubarak.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ներքին գործոնը ենթադրում է եգիպտական հասարակության կողմից եկող պահանջները: Արտաքին գործոնը պայմանավորված է Մերձավոր Արևելքում ԱՄՆ-ի քաղաքականությամբ: 2005թ. Եգիպտոսում նախագահական ընտրություններից առաջ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Կ Ռայսը Կահիրեում հայտարարեց, որ Վաշինգտոնն ամեն կերպ կաջակցի Եգիպտոսի ժողովրդավարացման գործընթացներին: Տես՝ Волович Б.В., О планах демократизации Ближнего Востока, www.iimes.ru; Козни Египетские, Коммерсант 122, М., 06.06.2005
2. Գետրգյան Գ., Եգիպտոսում 2005թ. կայացած նախագահական ընտրությունների շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Եր., 2006թ., էջ 47:
3. Игнатенко А.А., Халифы без Халифата, М., 1988, с.6.
4. Եգիպտոսի գործող սահմանադրությունը ընդունվել է 1971թ.: Մանման տես՝ Арабская Республика Египет, М., 1990, с. 223.
5. Գետրգյան Գ., նշվաշխ., էջ 47:
6. «Միապետական եղբայրների» ստեղծման եւ գործունեության մասին մանրամասն տես՝ Mitchell R., The Society of the Muslim Brothers. – L., 1969; Ражбадинов М.З., Организационные аспекты движения "Братьев-мусульман" в Египте в начале и середине 90-х годов, www.iimes.ru
7. Куделев В.В., Ситуация в Египте, октябрь-ноябрь 2005, www.iimes.ru
8. Конституция с поправкой на сына, Коммерсант 217, М., 21.11.2006.
9. Մանրամասն տես՝ Кеппель. Ж., Джихад: Экспансия и закат исламизма, М., 2004, с.33.
10. Египетскую конституцию сурово поправили, Коммерсант 49, М., 27.03.2007.
11. www.albawaba.com/cn/countries/Egypt/211310
12. Египетскую конституцию сурово поправили, Коммерсант 49, М., 27.03.2007.
13. В.В. Куделев, Ситуация в Египте: март 2007 года, www.iimes.ru
14. Նույն տեղում:
15. Նույն տեղում:
16. Նույն տեղում:

17. Նույն տեղում:
18. Նույն տեղում:
19. Նույն տեղում:
20. Նույն տեղում:
21. Египетскую конституцию сурово поправили. Коммерсант 49, М., 27.03.2007.
22. www.albawaba.com/cn/countrics/Egypt/211310
23. Мамед-Заде П.Н., Об итогах первых альтернативных выборов в Египте. www.iimcs.ru: Независимая газета. 27.03.2007
24. Египет превращается в полицейское государство, www.migncws.ru
25. Куделев В.В., Ситуация в Египте, март 2007, www.iimcs.ru
26. www.albawaba.com/cn/countrics/Egypt/211310

**ՉԱԶԱՐՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ
(ՀՅԹԻ)**

**ԱՄՆ-Ի ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՆԵՐԳՐԱՎՈՒՄՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏՈՒՄ 1915-1916 ԹԹ. ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1915-1917թթ., երբ Օսմանյան կայսրությունում տեղի էին ունենում հարյուր հազարավոր հայերի տեղահանություններն ու կոտորածները, ակնկալվում էր, որ ԱՄՆ-ն իբրև համաշխարհային պատերազմում չեզոք պետություններից ամենակարևորը, որը նշանակալից կրոնա-մշակութային ավանդն ուներ արևմտահայության շրջանում, եռանդագին կմիջամտի նրանց օգտին: Այն իսկապես միջամտեց, սակայն համարյա բացառապես մարդասիրական ասպարեզում. ռազմական ճնշման տարբերակը, որ ԱՄՆ-ը բանեցնում էր աշխարհի այլ մասերում իր նպատակին հասնելու համար, ինչպես օրինակ՝ Լատինական Ամերիկայում, ԱՄՆ-ի կառավարող շրջանների կողմից մերժվեց ի սկզբանե:

Ամերիկյան դիվանագիտությունն իր համար համարյա ի սկզբանե բացառեց ուժի գործադրումը: Հ. Մորգենթաուն Պետ. դեպարտամենտին ուղղված իր զեկուցագրերից մեկում նշում է, « [...] ոչինչ, բացի ուժից, որն ԱՄՆ-ն ակնհայտորեն ի վիճակի չի գործադրել, չի կարող շտկել իրավիճակը»¹, զծելով այն սահմանը, որից այն կողմ ամերիկյան միջամտությունը չէր կարող տարածվել:

Մինչդեռ ԱՄՆ-ում անգիջում ընդդիմադիր նախկին նախագահ Թ. Ռուզվելտը քննադատում էր Վիլսոնի վարչակազմը հայկական հարցում իր անկարողության համար և ըստ էության պահանջում պատերազմի մեջ մտնել Թուրքիայի և Գերմանիայի դեմ²:

Իրականում, սակայն, այդ տարիներին ԱՄՆ-ը պատերազմին պատրաստ չէր ոչ նյութապես և ոչ էլ հասարակական կարծիքի տեսանկյունից:

Դժվար էր պատկերացնել, որ ամերիկյան բանակը մի քանի տասնյակ՝ գուցե և հարյուր հազարավոր զինվորներով առանց մեծ բարդությունների հնարավոր կլինե՞ր տեղափոխել օվկիանոսից այն կողմ և զինվորական առումով անփորձ կադրերով կարող էր հեշտ հաղթանակ տանել թուրքական փորձված և գերմանական սպաների կողմից դեկավարվող բանակի կողմից, որոնք կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս բրիտանական զորքերին Դարդանեյի մատույցներում:

Հարկ է նշել, որ ամերիկյան հասարակությունը դեմ էր ԱՄՆ-ի առաջին աշխարհամարտում ներգրավմանը՝ Անտանտի կողմից: Նշենք նաև, որ 1916թ. նախագահական ընտրարշավում երկու թեկնածուներն

ել՝ թե՛ Վիլսոնը և թե՛ Հյուզն իրենց ընտրողներին խոստանում էին շարունակել ԱՄՆ-ի չեզոքությունը առաջին համաշխարհային պատերազմում:

Ամերիկյան միսիոներները, ելնելով իրենց իսկ շահերից, ընդդիմացել են ոչ միայն Թուրքիայի դեմ հնարավոր պատերազմին, այլև ամեն կերպ փորձել են կանխել հարաբերությունները սրող ցանկացած գործողություն: 1917թ. Գերմանիային պատերազմ հայտարարելուց հետո անգամ ԱՄՆ-ը միտք չունեի խզել հարաբերությունները Օսմանյան կայսրության հետ և միայն Գերմանիայի ճնշման տակ օսմանյան կառավարությունը գնաց այդ քայլին³:

ԱՄՆ-ի կողմից պատերազմի մեջ մտնելուն խանգարող հանգամանք կարող է լինել նաև այն փաստը, որ 1915թ. ընթացքում և 1916 թ. առաջին կեսին Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև Ասիական Թուրքիայի բաժանման մասին բանակցություններ էին ընթանում, որոնց ավելի ուշ միացավ Ռուսաստանը, Օսմանյան կայսրության բաժանման վերաբերյալ:

Մեր տրամադրության տակ կան փաստացի ապացույցներ, որ 1917թ. ապրիլին արդեն Վիլսոնը և զննապետ Հաուսը քննարկել են Դաշնակիցների միջև կնքված գաղտնի համաձայնագրերը, որոնց բովանդակությունը հնարավոր է, որ ընդհանուր գծերով ԱՄՆ-ում հայտնի է եղել դեռ դրանից առաջ⁴:

Ավելին, իրենց հերթին դաշնակիցները «խանդով» էին մոտենում ամերիկյան որևէ նախաձեռնության, որը կարող էր խոչընդոտել Սալբու-Պիկոյի համաձայնագրի կենսագործմանը, կամ ամրապնդել ամերիկյան դիրքերը Օսմանյան կայսրությունում: Ելնելով այդ վաստից, ամերիկյան միջամտությունը մերձավորարևելյան պատերազմական թատերաբեմում կլինեի խնդրահարույց իր իսկ՝ ԱՄՆ-ի համար, քանի որ համագործակցությունը Դաշնակիցների հետ ռազմական առումով մեծ հարցականի տակ կլինեի, իսկ այնուամենայնիվ նրա իրագործման դեպքում ԱՄՆ-ը Դաշնակիցների համար կրակի միջից շագանակներ դուրս բերողի դերում կլինեի:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի կողմից Օսմանյան կայսրության դեմ չպատերազմելը բխում էր իր իրավաքաղաքական շահերից, որոնք հանգում են հետևյալին.

- պատերազմ վարելու ԱՄՆ-ի անպատրաստությունը մերձավորարևելյան ճակատում
- երկիրը պատերազմի մեջ ներքաշելու ամերիկյան հասարակության անպատրաստությունը՝ ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մասնակցելուն
- «միսիոներական շահերը» և նրանց հզոր լոբբինգը Վիլսոնի վարչակազմում
- Անտանտի երկրների միջև կնքված համաձայնագրերը, որոնցում ԱՄՆ-ին որևէ դեր չէր հատկացվում

Այդ տարիներին ԱՄՆ-ի հասարակական որոշ շրջաններում ծավալված քննարկումները՝ Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմելու հնարավորության շուրջ (որի ցայտուն օրինակներից էր թ. Ռուզվելտ-Վ. Վիլսոն կարծիքների հակադրությունն այս հարցում) ցույց տվեցին ԱՄՆ-ի մերձավորարևելյան քաղաքականությունում ռեալ-քաղաքական տեսակետի հաղթանակը բարոյա-քաղաքական տեսակետի նկատմամբ:

Ինչ վերաբերում է նրան, թե այս շահերից որ մեկն էր հայանպաստ, ապա մեր կարծիքը հետևյալն է. 1915-1917թթ., քանի դեռ Օսմանյան կայսրությունում գտնվում էին տարագիր արևմտահայության հոծ զանգվածներ, որոնց համար փրկության հույսի մի նշույլ էր ամերիկյան օգնությունը: Պատերազմի դեպքում ԱՄՆ-ի մարդասիրական գործունեությունը անմիջապես կդադարեր, իսկ կենդանի մնացած հայերը թերևս նոր հայաժամանրների կենթարկվեին: Այդ իսկ պատճառով կարելի է պնդել, որ ԱՄՆ-ի կողմից Օսմանյան կայսրությանը պատերազմ չհայտարարելը մինչև որոշակի փուլ առնվազն չէր հակասում արևմտահայության շահերին:

TIGRAN ZAKARYAN
(MIAG)

THE US POSSIBLE INVOLVEMENT INTO THE FIRST WORLD WAR IN 1915-1916 AND THE ARMENIAN GENOCIDE

This paper deals with the problem of the US humanitarian intervention in favor of the Ottoman Armenians in the years of the Armenian Genocide of 1915-1917 and its prospective extension into a full-fledged military campaign in fashion of today's US-led armed interventions for saving those threatened by genocide and ethnic cleansing. With all the Wilsonian rhetoric, this however did not happen and there were a number of reasons for this. Among the most prominent ones the following three should be singled out: the US was not ready for military actions in remote areas such as the Near East; the US public opinion throughout the indicated period (with the exception of the end) was opposed to war; a US military involvement would not have been favored by Entante Powers signatories of the Sikes-Picot agreement; and last but by no means the least was the strong negative attitude of the US missionaries who had both large investment in the Ottoman Empire and were engaged in relief efforts and also had an intense influence on the Wilson administration. In a sentence, we are inclined to think that by 1917 the US

could not effectively help Armenian survivors by declaring war on Ottoman Turkey.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. RG 59, 867.4016/76
2. Roosevelt Th., Fear God and Take Your Own Part, T. R. Doran Co.: New York, 1916, pp. 377-383 (Theodore Roosevelt to Samuel Dutton, 24 November, 1915) մեջբերվում է ըստ Peter Balakian, From Ezra Pound to Theodore Roosevelt: American Intellectual and Cultural Responses to the Armenian Genocide, in America and the Armenian Genocide of 1915, ed. by Jay Winter, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. 246.
3. U. Trumpener, Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918, New York: Caravan Books, 1989, p. 156.
4. Տես գեղապետ Հաուսի օրագրի 1917թ. ապրիլի 28-ի գրառման մեջ. «Դաշնակիցների միջև կնքված զաղտնի պայմանագրերը առավել ակնհայտորեն են զժագրվաում: Նրանք համաձայնել են Ռուսաստանին Հայաստանում տալ ազդեցության գոտի»: Մեջբերվում է ըստ John Milton Cooper, Jr., A Friend in Power? Woodrow Wilson and Armenia, in America and the Armenian Genocide of 1915, ed. by Jay Winter, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, pp. 105.

**ԻՄԿԱՆԴԱՐՅԱՆ ԳՈՀԱՐ
(ԱԻ)**

**ԻՐԱՆԻ ՆԿԱՏՍԱՍԲ ՄԱԿ-Ի ԱԽ-Ի (2006-2007ԹԹ.)
ԸՆԴՈՒՆԱԾ ԲԱՆԱԶԵՎԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

Արդեն քանի տարի է՝ համաշխարհային հանրության ուշադրությունը սևեռված է Իրանի Իսլամական Հանրապետության և նրա միջուկային ծրագրի վրա: Այն զարգացման իր զագաթնակետին հասավ, երբ Ատոմային Էներգիայի միջազգային գործակալությունը (այսուհետև՝ ԱԷՄԳ) զեկուցեց, որ երեք տարվա ուսումնասիրություններից հետո ԱԷՄԳ-ն չի կարող վերջնականապես հայտարարել, թե Իրանում չկան չհայտարարագրված միջուկային նյութեր:

Ելնելով վերոհիշյալ եզրակացությունից՝ որոշվեց Իրանի միջուկային ծրագրի հարցը քննարկման դնել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում: Այս ենթատեքստում ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ 2005թ. վերջին Իրանի Մեջլիսն ընդունեց օրենք, ըստ որի՝ եթե ԱԷՄԳ-ն իրանական հարցը հանձնի ՄԱԿ-ի ԱԽ-ին, ապա Իրանը կդադարեցնի համագործակցությունը ԱԷՄԳ-ի հետ: Դեկտեմբերին այդ օրենքը վավերացվեց նախագահի կողմից: Հատկանշական է, որ Իրանի հարցը ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի օրակարգ բարձրացնելուն դեմ էին 5 մշտական անդամներից երկուսը՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը և Չինաստանը: ՌԴ-ը միշտ էլ դեմ է արտահայտվել Իրանի՝ միջուկային զենք ունենալու հնարավորությանը, սակայն, միևնույն ժամանակ, նշել է, որ Իրանը իրավունք ունի զարգացնել խաղաղ միջուկային էներգիայի ծրագրերը, և որ պատժամիջոցները հարցի լուծման լավագույն ձևերը չեն: Համաձայն ՌԴ ԱԳՆ-ի պաշտոնական ներկայացուցիչ Կամիլինի հայտարարության. «Գլխավորն այս պահին կոլեկտիվ աշխատանքն է, որն ուղղված կլինի Իրանի միջուկային ծրագրի խնդրի կարգավորմանը բանակցությունների միջոցով»¹:

Բայց քանի որ ԱԷՄԳ-ն գոհ չէր ԻԻՀ-ի հետ համագործակցությունից և մի քանի անգամ հանդես էր եկել մտահոգիչ հայտարարություններով, ի վերջո ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի մշտական մյուս երկրները կարողացան համոզել ՌԴ-ին և ՉԺՀ-ին, որպեսզի Իրանի հարցը քննարկվի ԱԽ-ում: Դրան նպաստեց նաև ԱԷՄԳ-ի տնօրեն Մուհամմեդ էլ-Բարադեյի 2006 թ. հունիսի 8-ի զեկույցը: Համաձայն զեկույցի 16-րդ պարագրաֆի՝ 2006թ. հունվարին ԱԷՄԳ-ի տեսուչները Իրանում տեխնիկական համալսարանի համապատասխան սարքերի վրա հայտնաբերել էին բնական և բարձրհարստացված ուրանի հետքեր: Իրանն այդ կապակցությամբ բացատրություններ տվեց, նշելով որ այդ սարքավորումը չի օգտագործվել միջուկային գործունեության շրջանակներում և այժմ պաշտոնական թեհրանը իրականացնում է հետազոտություն, պարզելու, թե ինչպե՞ս -

կարող էր հարստացված ուրանի հետքեր հայտնվել այդ սարքավորումների վրա: Պարագրաֆ 17-ում էլ նշվում էր, որ, այդ ամենով հանդերձ, Իրանը թույլ չի տալիս գրուցել վերոհիշյալ կենտրոնի նախկին տնօրենի հետ⁵:

Երկար բանակցություններից և քննարկումներից հետո, 2006թ. հուլիսի 31-ին ԱՄ-ի 5500-րդ նստաշրջանի ժամանակ ընդունվեց թիվ 1696 բանաձևը Իրանի միջուկային ծրագրի վերաբերյալ: ԱԷՄԳ-ն հայտարարեց. «Երեք տարվա աշխատանքներից հետո չենք կարող երաշխավորել, որ Իրանում չկան չհայտարարագրված միջուկային նյութեր և որ Իրանը դադարեցրել է ուրանի հարստացման աշխատանքները»⁶:

Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ բանաձևը բավական մեղմ էր շարադրված: Կոչ էր արվում Իրանին անհապաղ դադարեցնել ուրանի հարստացման աշխատանքները, ամբողջական տեղեկատվություն տրամադրել ԱԷՄԳ-ի աշխատակիցներին, ինչը կնպաստի Իրանի նկատմամբ վստահության բարձրացմանը:

Միևնույն ժամանակ, բանաձևի 5-րդ կետով կոչ էր արվում բոլոր պետություններին լինել աչալուրջ և կանխել Իրանի՝ ուրանի հարստացման և բալիստիկ հրթիռների համար ցանկացած նյութերի, տեխնոլոգիաների, մասերի փոխադրումը իրենց տարածքով: Բանաձևի 8-րդ կետով հայտարարում էին, որ Իրանի կողմից բանաձևի չկատարման դեպքում, նշված ժամանակահատվածում, կարող են համապատասխան միջոցներ ձեռնարկվել՝ հենվելով ՄԱԿ-ի կանոնադրության 7-րդ գլխի 41-րդ հոդվածին⁴: Բանաձևի վերջում նշվում էր, որ հավելյալ միջոցառումներ ձեռնարկելու անհրաժեշտության դեպքում հարկ կլինի կայացնել լրացուցիչ որոշում⁵:

Իրանական կողմը շուտով հանդես եկավ պատասխան հայտարարությամբ, որտեղ նշում էր. ՄԱԿ-ի ԱՄ-ն ընդունել է անօրինական որոշում, քանի որ Իրանը, հենվելով Միջուկային զենքի չտարածման պայմանագրի IV կետի II ենթակետի վրա, ինչի համաձայն՝ յուրաքանչյուր երկիր իրավասու է խաղաղ ճանապարհներով օգտագործել միջուկային էներգիա, շարունակելու է իր գործունեությունը⁶: Միևնույն ժամանակ, Իրանը հայտարարում էր, որ «Միջուկային զենքի չտարածման պայմանագրի II հոդվածի համաձայն չի ձգտել և չի ձգտում ունենալ միջուկային զենք»⁷:

Այդ ամենով հանդերձ՝ Իրանին տրվեց որոշակի ժամանակ, իրականացնելու թիվ 1696 բանաձևը: Սակայն շուտով միջազգային հանրությունը տեղեկացավ, որ Իրանն անտեսում է ՄԱԿ-ի ԱՄ-ի թիվ 1696 բանաձևը: Գործին փորձեցին միջամտել ՌԴ-ը և Չինաստանը՝ աշխատելով գալ որոշակի համաձայնության: Սակայն էական ձեռքբերումներ չգրանցվեցին:

2006թ. դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի ԱՄ-ում կրկին քննարկման դրվեց Իրանի միջուկային ծրագրի հարցը, որի ժամանակ ԱԷՄԳ-ի ներկայացու-

ցիչը զեկուցեց, որ Իրանը չի իրականացրել թիվ 1696 բանաձևի պահանջները և, որ ամենակարևորն է, չի դադարեցնում ուրանի հարստացման աշխատանքները, ինչն անշուշտ կնպաստեր վստահության մակարդակի բարձրացմանը⁸: Այդ զեկույցի և մի շարք այլ ուսումնասիրությունների ու քննարկումների արդյունքում, դեկտեմբերի 23-ին ՄԱԿ-ի ԱԽ-ն ընդունեց թիվ 1737 բանաձևը: Բանաձևի 3-րդ կետում նշվում էր, որ բոլոր պետությունները համապատասխան միջոցներ կձեռնարկեն, որպեսզի կանխեն Իրանի ուրանի հարստացման, ծանր ջրի արտադրության, ինչպես նաև տեղափոխման սարքերի մշակման աշխատանքների համար անհրաժեշտ բոլոր տեսակի նյութերի կամ պարագաների տեղափոխումը իրենց տարածքով: 8-րդ կետով կոչ էր արվում Իրանին անհապաղ վավերացնել «Հավելյալ արձանագրությունը»⁹: 10-րդ կետով դիմում էր աշխարհի բոլոր երկրներին ուշադիր լինել իրենց տարածքը հատող ֆիզիկական այն անձանց նկատմամբ, ովքեր կապ ունեն Իրանի միջուկային ծրագրի զարգացման հետ /առավել կասկածելիների անունները կցված են բանաձևին/: 12-րդ կետով որոշվեց բոլոր երկրներում սահեցնել ֆիզիկական և իրավաբանական այն անձանց բանկային հաշիվները, ում անունները կցված են գործին: 17-րդ կետով կոչ էր արվում բոլոր երկրներին Իրանի քաղաքացիներին մասնագիտացված ուսուցում չցուցաբերել միջուկային գործունեության տարածման և միջուկային զենքի տեղափոխման սարքերի շուրջ⁹:

ԻԻՀ-ը նախագահ Մահմուդ Ահմադինեժադը այդ բանաձևի ընդունման վերաբերյալ հայտարարեց. «Իրանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու իր շանսը Արևմուտքը կորցրեց: Այդ թղթի կտորով նրանք ուզում են վախեցնել իրանցիներին»¹⁰:

Շուտով պարզ դարձավ, որ Իրանը չի իրականացնում թիվ 1696 և 1737 բանաձևերը, որն էլ ավելի լարեց մթնոլորտը: 2007թ. փետրվարի 23-ին ԱԵՄԳ-ի տնօրեն Սոհամմեդ էլ-Բարադեյը ՄԱԿ-ի ԱԽ-ին զեկուցեց, որ Իրանը ոչ միայն չի դադարեցրել ուրանի հարստացման հետազոտական աշխատանքները, այլև փորձում է մեծացնել Նաթանզի ընդերկրյա համալիրի հզորությունը, որտեղ տեղակայված են ուրանի հարստացման համար նախատեսվող գազի ցենտրիֆուգների կասկադներ: Միևնույն ժամանակ շարունակվում են աշխատանքները Արաքում գտնվող ծանր ջրի ռեակտորի կառուցման շուրջ¹¹:

Հաշվի առնելով ԱԵՄԳ-ի տնօրենի զեկույցը՝ 2007թ. մարտի 24-ին ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի 5647-րդ նիստի ժամանակ կրկին օրակարգ բարձրացվեց Իրանի միջուկային ծրագրի հարցը: Նիստի հենց սկզբում ներկայացվեց, որ Իրանը չի իրականացրել 1696 (2006թ.) և 1737 (2006թ.) բանաձևերը: Ընդունվեց ևս մի բանաձև՝ թիվ 1747-ը: Հարկ է նշել, որ այս բանաձև էապես տարբերվում էր մյուսներից, քանզի, մեր կարծիքով, այստեղ առավել սուր էին դրված հարցադրումները, միևնույն ժամանակ արդեն բա-

ցահայտորեն խոսվում էր Իրանի նկատմամբ պատժամիջոցների ավելացման մասին:

Վերոհիշյալ բանաձևի 5-րդ կետով ամրագրվում էր, որ Իրանը չի կարող ուղղակի կամ անուղղակի կերպով վաճառել, հատկացնել կամ իր տարածքով փոխանցել ցանկացած տեսակի զինամթերք որևէ պետության կամ նրա քաղաքացիներին: 7-րդ կետը կոչ էր անում բոլոր պետություններին և միջազգային ֆինանսական ձեռնարկություններին նոր, հավելյալ պարտականություններ չվերցնել իրենց վրա՝ Իրանին նպաստ /սորսիդիա/, ֆինանսական օգնություններ և արտոնյալ վարկեր հատկացնելու ուղղությամբ: Միևնույն ժամանակ ԱԷՄԳ-ի տնօրենին խնդրում էին հետևել իրադարձությունների զարգացմանը 60 օրվա ընթացքում, այնուհետև հանդես գալ զեկույցով՝ տեղեկացնելով, թե որքանով է Իրանը իրականացնում թիվ 1737, ինչպես նաև նոր ընդունված բանաձևի բոլոր դրույթները, որոնց համաձայն ամբողջովին պետք է դադարեցվին ուրանի հարստացման աշխատանքները¹²: Բանաձևն իրականացնելու դեպքում, ապագայում խոստանում էին համագործակցել Իրանի հետ, օժանդակել թեթև ջրի նոր ռեակտորների կառուցման աշխատանքներին, ինչպես նաև կոմերցիոն հիմքով և ԱԷՄԳ-ի վերահսկողության ներքո ստեղծել հինգ տարվա համար նախատեսված՝ միջուկային վառելիանյութի պահեստային պաշարներ: Բացի այդ, խոստանում էին նպաստել Իրանում ուղղակի ներդրումների մեծացմանը, նրա ինտեգրմանը միջազգային տնտեսական կառույցներին, շուկաներին, ինչպես նաև Համաշխարհային առևտրի կազմակերպությանը¹³:

ԻԻՀ Արտաքին գերատեսչությունն վերոհիշյալ բանաձևը որակեց՝ անօրինական և անընդունելի. «ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի մի շարք տերությունների թելադրանքով ԱԽ-ն փորձում է ստիպել Իրանին հրաժարվելու իր օրինական և անկապտելի իրավունքից», նշել է ԻԻՀ ԱԳՆ-ը պաշտոնական ներկայացուցիչ Մոհամմեդ Ալի Հոսեյնին¹⁴:

Եվ գոնե այս պահի դրությամբ, դեռևս չկա որևէ տեղեկատվություն, թե Իրանը դադարեցրել է ուրանի հարստացման աշխատանքները: Իրանն էլ իր կողմից մեղադրում է ԱԷՄԳ-ին, նշելով, որ 2004թ. պաշտոնական Թեհրանը, որպես բարի կամքի դրսևորում, դադարեցրեց միջուկային ոլորտում իր հետազոտությունները, որոնք, ըստ ձեռք բերված պայմանավորվածության, պետք է վերսկսվեին 2 տարի անց: Սակայն դա չտվեց ակնկալվող արդյունքը, չբարձրացրեց վստահության մակարդակը Իրանի նկատմամբ և Իրանի գործը, ի վերջո, դրվեց ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի օրակարգում: Միևնույն ժամանակ, Իրանը հենվելով 1968թ. հուլիսի 1-ին կնքաց Միջուկային զենքի չտարածման պայմանագրի վրա, պաշտպանում է իր օրինական իրավունքը, ըստ որի՝ բոլոր պետություններն իրավունք ունեն խաղաղ նպատակներով հարստացնել ուրան:

Այսբանով գալիս ենք մի եզրակացության, որ թե՛ ԱԷՄԳ-ն և թե՛ Միջուկային զենքի չտարածման պայմանագիրը վերանայման կարիք

ունեն: Եթե մի պետություն, հետևելով օրենքի տառին, կարողանում է խուսանավել և, ըստ երևույթին, ԱԷՄԳ-ի նման կառույցը չի կարողանում 3 տարվա ուսումնասիրություններից հետո (որի ժամանակ Իրան են այցելել 2000-ից ավելի մասնագետներ) հստակորեն հաստատել կամ մերժել Իրանում գոյություն ունեցող կամ բացակայող՝ չհայտարարագրված միջուկային նյութերի առկայությունը, ապա դա նշանակում է, որ կառույցն լուրջ և անհապաղ վերանայման կարիք ունի: Հակառակ դեպքում, շուտով աշխարհի տարբեր հատվածներում, Իրանի օրինակին կարող են հետևել նաև մի շարք այլ պետություններ, որն իրավամբ վտանգի տակ կդնի համաշխարհային անվտանգությունը:

**GOHAR ISKANDARYAN
(IOS)**

**ON THE RESOLUTIONS OF UN SECURITY COUNCIL ON
IRAN (2006-2007)**

The attention of international society has long been focused on nuclear program of the Islamic Republic of Iran. In 2006 the Director General of IAEA reported to the Security Council of the United Nations that after nearly three years of intensive verification activity, the Agency is not yet in a position to clarify some important issues relating to the Iran's nuclear programme or to conclude that there are no undeclared nuclear materials or activities in Iran. The taking as fact the report of Director General the Security Council of the UN adopted the resolutions concerning Iran which required that Iran should realize all the points included in the reports of IAEA and resolutions of UN Security Council. Iran should collaborate with IAEA in all reprocessing activities. The Security Council and IAEA calls upon Iran to ratify promptly the Additional Protocol. Iran is unfortunately not responding to the call of the Security Council of the United Nations.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. МИД Российской Федерации, 10 июня 2006 года, Сообщение №1030-10-06-2006, <http://www.iranatom.ru/news/media/year06/june/bolton.htm>
2. Board of Governors, GOV/2006/38, Date: 8 June 2006, For official use only Item 8(g) of the provisional agenda (GOV/2006/28), Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran. <http://www.iranatom.ru/reports/rep111.pdf>

3. Резолюция 1696 (2006), принятая Советом Безопасности на его 5500-м заседании, Нью-Йорк, 31 июля 2006 г., <http://www.iranatom.ru/reports/rep112.htm>
4. ԱԽ-ն կարող է որոշել, թե զինուժի գործածությունից զերծ ինչպիսի միջոցների է պետք դիմել իր որոշումներն իրականացնելու համար, և ՄԱԿ-ի անդամ պետություններին կոչ անել կիրառել այդ միջոցները: Դրանք կարող են լինել տնտեսական հարաբերությունների լիակատար կամ մասնակի դադարեցում, երկաթուղային, ծովային, օդային, փոստային, հեռագրային, ռադիո և այլ կապի ընդհատում ու դիվանագիտական հարաբերությունների խզում: Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice, Chapter VII, Article 41.
5. Резолюция 1696 (2006), принятая Советом Безопасности на его 5500-м заседании, Нью-Йорк, 31 июля 2006 г., <http://www.iranatom.ru/reports/rep112.htm>
6. Советский Союз в борьбе за разоружение. Сборник документов, М., 1977, с. 43-50.
7. Nuclear agreement reached between Iran and the European Union (November 15, 2004), <http://www.iranatom.ru/reports/rep056.htm>
8. Security Council Imposes Sanctions on Iran for Failure to Halt Uranium Enrichment, Unanimously Adopting Resolution 1737 (2006) Security Council 5612th Meeting (AM), <http://www.un.org/News/Press/docs/2006/sc8928.doc.htm>
- * Ըստ արձանագրության ԱՅՄԳ-ի ներկայացուցիչները յուրաքանչյուր ժամանակ կարող էին մտնել Իրան և հետազոտություն անցկացնել:
9. Security Council Imposes Sanctions on Iran for Failure to Halt Uranium Enrichment, Unanimously Adopting Resolution 1737 (2006) Security Council 5612th Meeting (AM), <http://www.un.org/News/Press/docs/2006/sc8928.doc.htm>
10. Президент Ирана: резолюция ООН - "обрывок бумаги", <http://www.emigranty.ru/news.php?nid=29731>
11. В Вене открывается сессия Совета управляющих МАГАТЭ, <http://www.iranatom.ru/news/media/year07/march/ot.htm>
12. Текст резолюции: Резолюция 1747 (2007), принятая Советом Безопасности на его 5647-м заседании 24 марта 2007 года, <http://www.iranatom.ru/news/media/year07/march/rest.htm>
13. Там же.
14. Мид Ирана: Резолюция СБ ООН незаконная и неприемлемая, <http://www.islamnews.ru/index.php?name=News&file=article&sid=4635>

**ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ԱՐՇԱԿ
(ԵՊՀ)**

**ՔԵՍԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ**

Օսմանյան կայսրության ճգնաժամին և անկմանը, ինչպես նաև Թուրքիայում հանրապետական կարգերի հաստատմանն իրենց աշխատություններում անդրադարձել են բազմաթիվ գիտնականներ¹: Փաստագրական տեղեկատվության և ուսումնասիրված այդպիսի աշխատանքների համադրումն ու վերլուծությունն է, որ ժամանակակից հետազոտողին թույլ է տալիս որոշակի պատկերացում կազմել այդ պատմական գործընթացի վերաբերյալ: Հիշատակված ժամանակաշրջանի իրադարձությունները փոխկապված են դետերմինացիոն կապերով և տեսական ուսումնասիրության շրջանակներում հետաքրքրող ժամանակահատվածը հնարավոր է դառնում բաժանել փուլերի՝ բաժանման հիմքում բացի ժամանակագրությունից դնելով նաև տվյալ փուլին բնորոշ, էական առանձնահատկությունները: Այդպիսի մոտեցման դեպքում Մուղրոսի հաշտության համաձայնագրի կնքումից մինչև հանրապետական կարգերի հաստատումն ու 1924թ. Սահմանադրության ընդունումն ընկած ժամանակահատվածը կարելի է բաժանել մի քանի փուլերի:

Առաջին փուլը միասնական քաղաքական կազմակերպության մեջ ազգայնական ուժերի համախմբման փուլն է: Այն սկսվում է ազգայնական կազմակերպությունների միավորման առաջին հաջողված փորձերի՝ Էրզրումի և Սվազի կոնգրեսներով և դրանց արդյունքում «Անատոլիայի և Ռումելիայի ազգային իրավունքների պաշտպանության համաթուրքական ընկերության» հիմնմամբ և ազգայնականների պահանջների համակարգված փաթեթի ընդունմամբ²: Այս փուլում քեմալականները գործում են հասարակական կազմակերպության կողմից ղեկավարվող ազգայնական շարժման ձևաչափում, ակնհայտորեն չեն հակադրվում աուրանին ու արտաքնապես պահպանում են թուրքական օրենսդրությունը: Չնայած Անատոլիայում փաստացի իշխանության տիրապետմանը՝ փուլին բնորոշ գծերից է ազգայնականների կողմից երկրի կառավարման ձևի փոփոխության, ինչպես նաև կենտրոնական վարչակառավարական մարմինների դերակատարման ստանձնման ակնհայտ հավակնությունների բացակայությունը: Արդյունքում քեմալականներին հաջողվեց հասնել իրենց առաջ քաշած կարևորագույն պայմանի բավարարմանը՝ խորհրդարանական ընտրությունների անցկացմանը և իրենց համար անցանկալի կառավարության կազմի փոխարինմանը: Ազգայնականների ամենամեծ հաջողությունը, թերևս, Ստամբուլի խորհրդա-

րանի կողմից «Ազգային ուխտի»՝ Թուրքիայի անկախությունն ամրագրող հռչակագրի ընդունումն էր, որը հետագայում դարձավ քեմալական գաղափարախոսության և գործողությունների ծրագրային հիմնասյուններից մեկը: Առաջին փուլն ավարտվում է 1920թ. մարտի 16-ի Ստամբուլի բռնազավթումներից և մարտի 18-ի՝ պառլամենտի գործունեությունն անորոշ ժամկետով ընդմիջելու վերաբերյալ որոշմամբ:

1920թ. ապրիլի 23-ին Անկարայում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (այսուհետև՝ ԹԱՄԺ) հրավիրմամբ սկսվում է քեմալականների իշխանության օրինականացման և նրանց միջազգային ճանաչման փուլը:

Ստամբուլի օկուպացայի փաստն օգտագործելով՝ Քեմալին հաջողվեց Անկարա տեղափոխել բուրքական խորհրդարանը, որի նորացված կազմը, անվանափոխությունը, ինչպես նաև հետագա գործունեությունը թույլ է տալիս կարծել, որ, ըստ էության, կազմավորվել էր նոր օրենսդիր մարմին⁵: ԹԱՄԺ-ի հրավիրումը Քեմալը և նրա կողմնակիցները փորձում էին օրինականացնել Ստամբուլի պառլամենտի անդամներին պատգամավորի կարգավիճակով Անկարայում հավաքելով, իսկ պառլամենտի հրավիրման կարգադրագրի բացակայությունը մեկնաբանում էին արտակարգ հանգամանքով՝ դաշնակիցների մոտ սուլթանի գերությամբ: ԹԱՄԺ-ը հռչակեց իրեն երկրի միակ օրինական իշխանությունը, որը հենվելով ազգի կամքի վրա իր ձեռքում է կենտրոնացնում թե՛ օրենսդիր, և թե՛ գործադիր իշխանությունը: Անօրինական հռչակվեցին այն բոլոր պայմանագրերը, համաձայնագրերը, որոնք 1920թ. մարտի 16-ից հետո ստորագրվել էին կամ կստորագրվեին առանց ԹԱՄԺ համաձայնության⁶: ԹԱՄԺ-ի գումարումից հետո «Անատոլիայի և Ռումելիայի ազգային իրավունքների պաշտպանության համաբուրքական ընկերության»՝ Ներկայացուցչական կոմիտեն ինքնալուծարվեց:

Այս փուլն աչքի է ընկնում Անկարայի և Ստամբուլի բացահայտ պայքարով, որի ընթացքում քեմալականներին հաջողվեց հաղթանակ տանել սուլթանական կառավարության ռազմական և գաղափարախոսական հակազդեցության նկատմամբ: Այս շրջանի կարևորագույն հաջողություններն էին՝ 1920թ. հունիսի 22-ին Թուրքիա ներխուժած և գրեթե Անկարա հասած հունական զորքերի դեմ տարած հաղթանակը⁵, ու քեմալական կառավարության կողմից, ԽՍՀՄ-ի մեծ համակիր երկրի ձեռքբերումը, դաշնակիցների հետ կնքված պայմանագրերը, որոնք նախ և առաջ նորահռչակ կառավարության միջազգային ճանաչման հավաստումն էին⁶: Միևնույն ժամանակ, չնայած պահպանողական պատգամավորների ջանքերին, Քեմալին և նրա կողմնակիցներին հաջողվեց խուսափել սուլթանի գոյություն ունեցող կարգավիճակի պահպանման կամ նրա համար որևէ նոր կարգավիճակի սահմանման անհրաժեշտության մասին որևէ կոնկրետ որոշման ընդունումից⁷: Վերոհիշյալ փուլն ավարտվում է 1922թ. հոկտեմբերի 11-ին Սուլթանիայի հաշտության համաձայնագրի կնքմամբ, որով վերջ է դրվում հույն-թուրքական պատերազմին:

Երրորդը՝ Թուրքիայի հանրապետության հռչակման փուլն է, որն սկսվում է Մուղանիայի հաշտության կնքումից հետո: Հասունացել էր պահը, երբ քեմալականները կարող էին անդրադառնալ երկրի ներքին կարևորագույն խնդիրների լուծմանը՝ այդ թվում, առաջին հերթին, որոշում կայացնել պետության կառավարման ձևի վերաբերյալ: Կոտրելով պահպանողական ուժերի դիմադրությունը՝ նրանց հաջողվեց հասնել ԹԱՄԺ-ի կողմից Մեհմեդ 6-ին գահընկեց անելու, խալիֆայության և սուլթանության անջատման և սուլթանության վերացման մասին 1922թ. նոյեմբերի 1-ի օրենքի ընդունմանը: 1923թ. հուլիսի 24-ին Լոզանի կոնֆերանսի երկարատև բանակցությունների արդյունք հանդիսացող հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո՝ 1923թ. հոկտեմբերի 29-ին հռչակվեց Թուրքիայի անկախ հանրապետությունը, իսկ 1924թ. ապրիլի 20-ին ԹԱՄԺ-ի կողմից ընդունվեց նորահռչակ հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը, որն իրավաբանորեն ամրագրեց երկրում տեղի ունեցած կարևորագույն փոփոխությունները: Իսկ 1924թ. մարտի 3-ին ԹԱՄԺ-ն ընդունեց օրենք խալիֆայության վերացման և օսմանյան թագաժառանգության՝ երկրից արտաքսման մասին: Այսպիսով, Թուրքիայի Հանրապետության հռչակմամբ և նոր Սահմանադրության ընդունմամբ ավարտվում է Թուրքիայում քեմալական շարժման մինչհանրապետական վեջին՝ երրորդ փուլը: Չնսեմացնելով Թուրքիայում հանրապետական կարգերի հաստատման կարևորությունը, այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ տվյալ փուլում քեմալականների ամենամեծ հաղթանակը Թուրքիայի համար առավելագույն ձեռնտու պայմանների ամրագրումն էր:

Ուսումնասիրելով Թուրքիայում հանրապետական կարգերի կայացման փուլերը՝ կարելի է տեսնել ոչ միայն պետության կառավարման ձևի փոփոխության, այլև ազգայնական շարժման քաղաքական կազմակերպության՝ պետական իշխանության կենտրոնական համակարգի վերափոխման պատմական մի յուրահատուկ գործընթաց: Այն առավել հետաքրքիր է դառնում, եթե ուսումնասիրում ենք ժամանակի աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակի համատեքստում:

ARSHAK KARAPETYAN
(YSU)

THE KEMALIST MOVEMENT AND THE FORMATION PHASES OF THE REPUBLIC OF TURKEY

The subject of the article is the foundation of the republic government in Turkey. Within the scopes of the theoretic research the represented period is divided into stages considering as a basis a chronological approach and

specific features as well. As a result of the research we can see not only alteration of the form of state governance, but also a historical process of transformation of nationalist movement of the political organization into the central system of public authority.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Ինճիլյան Հ.Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Եր., 1984, Բաղդասարյան Ս. Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թթ. Եր., 2001, Соколовский Н., Очерки современной Турции. Тифлис. 1923., Павлович М.П., Гурко Кряжин В., Раскольников Ф., Турция в борьбе за независимость, М., 1925, Шамсутдинов А.М., Национально-Освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., М., 1966, Миллер А.Ф., Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории, М., 1983, Гасратян М., Орешкова С., Петросян М., Очерки истории Турции, М., 1983, Ушаков А.Г., Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор, М., 2002, Kinross Lord, Ataturk. The Rebirth of a Nation, London, 1965, Zürcher Erik J. Turkey. A modern history, London, 2004 և այլոք:
2. Էրզրումի (1919թ, հուլիսի 23-օգոստոսի 7) և Սվազի (1918թ. սեպտեմբերի 4-11) կոնգրեսների արդյունքում ընդունվեցին ազգային պահանջների որոշակի փարեր, որը դրույթներ էր պարունակում Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության մասնատման անթույլատրելիության, օտարերկրյա միջամտության և օկուպացիայի դեմ ազգային պայքարի, այդ պայքարում ազգային ուժերի մասնակցության՝ որպես գերակա գործոնի, Թուրքիայի մանդատային կամ պրոտեկտորային կարգավիճակի անընդունելիության, կառավարության գործունեության վերահսկման նպատակով պառլամենտի շուտափույթ հրավիրման անհրաժեշտության վերաբերյալ:
3. 1920թ. ԹԱՄԺ-ն ուներ 338 անդամ, որոնցից 105-ը ժամանել էին Ստամբուլից, իսկ 233-ը նորընտիր պատգամավորներ էին: Տե՛ս Մամսուտյան Ա.Մ., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., М., 1966, էջ 109:
4. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:
5. 1921թ. սեպտեմբերի 13-ին, Սակարյա գետի ափին, հունական և թուրքական բանակների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի հաղթանակը վճռեց ողջ պատերազմի ելքը հօգուտ թուրքերի:
6. Խոսքը ԽՍՀՄ և Թուրքիայի միջև 1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում և հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքված պայմանագրերի, 1921թ. փետրվարի 21-ից մարտի 14-ը Լոնդոնում տեղի ունեցած կոնֆերանսի մասին է:
7. Տես՝ Ататюрк К., Избранные речи и выступления. М., 1966, էջ 139:

ԿՆՅԱԶՅԱՆ ԴԱՎԻԹ
(ԱԻ)

ԱՐՏԱՔԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆԵՑՄԱՆ
ԵՎ ՀԱՄԱԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
1920Թ. ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ ՈՒ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ
ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Այս հոդվածում փորձ է արվում ներկայացնել Ադրբեջանի դիրքորոշումը Անդրկովկասի հանրապետությունների 1920թ. ապրիլի խորհրդաժողովում արտաքին քաղաքականության բնագավառում գործողությունների համաձայնեցման և համադաշնության ստեղծման հարցում:

Ադրբեջանի միջազգային դրությունը 1920թ. զարմանը արագորեն բարդանում էր: Այս անգամ կրկին հիմնական վտանգը սպառնում էր հյուսիսից, բայց արդեն ոչ թե Կամավորական բանակի, այլ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից, որի բանակներն արդեն ընդհուպ մոտեցել էին Անդրկովկասի սահմաններին: Նման պայմաններում Ադրբեջանի առջև ծառայազավ երկրի անվտանգության ամրապնդման գործում Անդրկովկասի հանրապետությունների քաղաքական և դիվանագիտական աջակցության ապահովման խնդիրը:

Մյուս կողմից 1920թ. մարտի վերջին Ադրբեջանը փորձ էր արել զենքի ուժով վերջնականապես լուծել Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հարցը: Արդյունքում բռնկվեց Ղարաբաղի հայության ապստամբություն, հակամարտությունն ընդունեց լայնածավալ բնույթ՝ իր մեջ ներքաշելով ԱՀ զինված ուժերի զգալի մասը: Ուստի կենսական խնդիր էր դառնում Հայաստանի հետ համաձայնության գալը՝ զորքը Ղարաբաղի լեռներից հյուսիսային սահմաններ տեղափոխելու համար: Այդ իսկ պատճառով Բաքուն առանձնակի շահագրգռվածություն էր ցուցաբերում Անդրկովկասի հանրապետությունների խորհրդաժողովի գումարման հարցում:¹

1920թ. ապրիլի 9-ին Թիֆլիսում բացվեց Անդրկովկասի հանրապետությունների խորհրդաժողովը:² Նրա օրակարգը հաստատվեց միայն ապրիլի 11-ին՝ երրորդ նիստի ընթացքում:³ Նրանում ընդգրկվեցին Անդրկովկասի հանրապետությունների մշտական օրգանի ձեւավորման, արտաքին քաղաքականության ոլորտում հանրապետությունների գործողությունների համաձայնեցման և համադաշնության ստեղծման հարցերը:⁴

Խորհրդաժողովի ապրիլի 13-ի նիստում ԱՀ պատվիրակության ներկայացուցիչ Օլգերդի քեյ Կրիչինսկին ներկայացրեց նախագիծ «Անդրկովկասի հանրապետությունների Խորհրդի մասին կանոնադրություն» վերտառությամբ, ըստ որի, մշտական այդ օրգանի լիազորությունների մեջ

մտնելու էին հանրապետությունների արտաքին անվտանգության, նրանց անկախության և չեզոքության պաշտպանության համար հոգ տանելը:⁵

Ապրիլի 16-ի նիստում նույն պատվիրակը առաջարկեց սկզբից քննարկել արտաքին քաղաքականության կորդինացման, իսկ հետո միայն՝ տարածքային հարցը: Վրաստանի պատվիրակությունն անմիջապես պաշտպանեց այդ նախաձեռնությունը, մինչդեռ ՀՀ ներկայացուցիչների դիրքորոշմամբ՝ քանի դեռ չէին լուծվել տարածքային հարցերը, խորհրդատուները որոշումները իրական ուժ չէին ունենա: ՀՀ պատվիրակ Տ.Բեկզադյանը նշեց, որ եթե խորհրդատուները հանդես գա հանրապետությունների անկախության հանդեպ արտաքին նկրտումների, այսինքն՝ հյուսիսից եկող վտանգի դեմ ընդհանուր պայքարի օգտին, ապա ՀՀ պատվիրակությունը կառաջարկի քննարկել հարավից եկող վտանգի հարցը, քանի որ թուրքերը դաշինքի մեջ են բուլղարիկների հետ: Խորհրդատուները, ըստ նրա, պետք է պարզեր ԱՀ կառավարության վերաբերմունքը հայկական պետականության հանդեպ և ստույգ տվյալներ ձեռք բերեր ԱՀ և Թուրքիայի միջև իբրև գոյություն ունեցող պայմանագրի մասին:⁶ Ուստի սկզբունքորեն դեմ չլինելով արտաքին քաղաքականության մասին հարցը դնելուն՝ Բեկզադյանը խնդրեց այն ընդլայնել՝ ներառելով հարավից եկող վտանգը: Փաստորեն հայկական կողմը ակնարկում էր այն հանգամանքը, որ, խոսելով հյուսիսից եկող վտանգի մասին, Ադրբեջանը ոչ միայն անտեսում էր Թուրքիայից բխող վտանգը, այլև սերտ հարաբերությունների մեջ էր վերջինի հետ:

Խորհրդատուները այդ հարցին կրկին անդրադարձավ ապրիլի 19-ի նիստում, որի ժամանակ ԱՀ և Վրաստանի պատվիրակությունները կրկին առաջարկեցին սկզբից քննարկել արտաքին քաղաքականության կորդինացման և հետո նոր միայն տարածքային հարցերը: ՀՀ պատվիրակ Հ.Օհանջանյանը ընդդիմացավ դրան՝ նշելով, որ խոսել արտաքին քաղաքականության կորդինացման մասին այն ժամանակ, երբ չի կորդինացվում հանրապետությունների մերքին քաղաքականությունը, նպատակահարմար չէ: Նրա կարծիքը չընդունեց Վրաստանի պատվիրակ Ե.Գեգեչկորին՝ հայտնելով, որ մինչ իրենք կլուծեն իրենց վեճերը, կարող է վտանգվել հանրապետությունների գոյությունը: Նա նշում էր, որ առկա է սպառնալիք հյուսիսից ու հարավից, և այն ժամանակ, երբ պետք է կորդինացվեն Անդրկովկասի ռազմական և դիվանագիտական բոլոր քայլերը, չի կարելի ծանրության կենտրոնը տեղափոխել մերքին վեճերի վրա: Ուստի պետք էր ժամականավորապես մոռանալ մերքին հակասությունները ու աշխարհին ցույց տալ, որ երեք հանրապետություններն իրենց անկախության պաշտպանության գործում միասնական էին:⁸

Իր հերթին Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Ահմեդ բեկ Ադաևը նշեց, որ ադրբեջանական կողմի դիրքորոշմամբ ԱՀ անկախությունը պետք է պաշտպանվեր բոլոր միջոցներով, և մյուս հանրապետությունները ևս - պետք է հանդես գային նույն նպատակով, քանի որ արտաքին վտանգը

նույնն էր բոլորի համար: Իսկ Օլգերդի քեյ Կրիչինսկին նշում էր, որ ինքնախաբեություն կլիներ հավատալ, թե ներքին հարցերը կլուծվեին խորհրդածողովի ընթացքում, մինչդեռ արտաքին քաղաքականության հարցը անհետաձգելի էր:

Սակայն հայկական կողմը մնում էր անդրդվելի: Հ.Օհանջանյանը նշեց, որ թեև որոշ ներքին հարցեր, օրինակ, հայ-վրացական տարածայնությունները կարելի էր հետաձգել, ապա կային նաև մի շարք ներքին հարցեր, որոնք ունեին արտաքին բնույթ և անհետաձգելի էին: Այսպես, հարվածները Ղարաբաղին, Ջանգեզուրին և Սուրմալուին նպատակ ունեին նախապատրաստել հարձակումը Հայաստանի վրա հարավից՝ Թուրքիայի կողմից: Եվ առանց լուծելու այդ խնդիրները, ՀՀ-ն չէր կարող խոսել արտաքին քաղաքականության կորդինացման մասին:

Ե.Գեզելկորին, իր հերթին արձանագրելով ՀՀ և ԱՀ միջև անվտանգության առկայությունը, կոչ արեց կողմերին հայտարարություն անել միմյանց անկախության պաշտպանության և նրա նկատմամբ ոտնձգությունների դեմ պայքարի պատրաստակամության մասին: ԱՀ պատվիրակ Հ.Աղանը, արձագանքելով ՀՀ պատվիրակության ակնարկներին ԱՀ և Թուրքիայի միջև Հայաստանի դեմ ուղղված փոխգործակցության մասին, նշեց, որ հայերի կողմից ելույթները Ադրբեջանի դեմ լինում են հենց այն ժամանակ, երբ վերջինին սպառնում է որևէ արտաքին վտանգ, որպես օրինակ բերելով այն, որ Ղարաբաղում ապստամբությունը սկսվեց այն ժամանակ, երբ բոլշևիկները մոտենում են Ադրբեջանի սահմաններին: Իսկ ԱՀ մյուս պատվիրակ Խան Խոյսկին կարծիք էր հայտնում, որ քաղաքական մերձեցման մթնոլորտ ստեղծելու դեպքում կհեշտամար ներքին հարցերի լուծումը:

Ի վերջո ադրբեջանավրացական համատեղ ջանքերով խորհրդածողովը հարցը օրակարգի մեջ դրեց հետևյալ ձևակերպմամբ. «Հանրապետությունների գործողությունների կորդինացումը արտաքին քաղաքականության մեջ՝ կապված ներքին բախումների դադարեցման հետ»⁹ Այսպիսով, տեսնում ենք, որ հարցադրումն ուներ փոխգիջումային բնույթ՝ թույլ չտալով Ադրբեջանին խուսափել ներքին հարցերի քննարկումից:

Խորհրդածողովի ապրիլի 21-ի նիստում ՀՀ պատվիրակությունը առաջ քաշեց մի բանաձևի նախագիծ, ըստ որի, հանրապետությունների միջև բախումների պատճառները վերացնելու համար անհրաժեշտ էր համարվում պայմանագրերի կնքում, որոնցով Անդրկովկասի հանրապետությունները կպարտավորվեին չանել միմյանց անկախությանը սպառնացող քայլեր և չկնքել անջատ պայմանագրեր մյուս կողմերի անկախությանը սպառնացող արտաքին ուժերի հետ: Առաջարկվում էր կնքել պայմանագրեր վիճելի տարածքների ճշգրտման, ապրանքափոխանակության հաստատման, տարանցիկ առևտրի, վերաբնակեցման, արտավայրերից օգտվելու կարգի, ՀՀ կարիքների համար ԱՀ կողմից նավթի անարգել առաքման և այլ կարևոր հարցերի վերաբերյալ: Դրանով էր

ՀՀ պատվիրակությունը պայմանավորում հատուկ պայմանագրի ստորագրումը արտաքին քաղաքականության կորդինացման մասին:

Ի պատասխան ԱՀ և Վրաստանի պատվիրակությունների փաստարկներին, որ նման պայմանագրերի մշակումը և ստորագրումը պահանջում էր երկար ժամանակ, ՀՀ ներկայացուցիչները նշում էին, որ դրանց կնքումը անհետաձգելի էր կողմերի միջև վստահության մըթնոլորտի հաստատման տեսակետից, և բացի այդ, խոսքը գնում էր միայն սկզբունքների իրավական ամրագրման մասին, ինչը կարելի էր անել խորհրդաժողովի մեկ-երկու նիստերի ընթացքում: Իրականում հայկական կողմը առաջ էր քաշել այնպիսի պայմաններ, որոնց շուրջ Անդրկովկասի հանրապետությունները արդեն իսկ մեկուկես տարի ի վիճակի չէին համաձայնության հասնել: Արդյունքում խորհրդաժողովն արձանագրեց արտաքին քաղաքականության կորդինացման հարցում համաձայնության գալու ձախողումը:

Անփոփելով՝ կարող ենք արձանագրել, որ Անդրկովկասի հանրապետությունների քաղաքական աջակցությունը ստանալու և հակախորհրդային միասնական ճակատ ստեղծելու Ուսուրբեկովի կառավարության առջև դրված խնդիրը ձախողվեց: Տապալվեց ՀՀ կառավարության հետ քաղաքական համաձայնության գալու փորձը, որը հաջողության դեպքում կարող էր ձեռքերի ազատություն տալ Ադրբեջանին հյուսիսային ուղղությամբ: Պատճառը նրանում էր, որ Բաքուն չկարողացավ փարատել անվստահության մթնոլորտը և ապացուցել իր նպատակների անկեղծ լինելը հայ-ադրբեջանական խորը հակասությունների հաղթահարման հարցում: Այն պայմաններում, երբ կողմերը ոչ միայն ի վիճակի չէին համաձայնության գալ Ղարաբաղի և Չանգեզուրի պատկանելության հարցում, այլև Ադրբեջանը նույնիսկ փորձում էր չեղյալ հայտարարել ԱՀ և Ղարաբաղի Հայոց Ազգային Խորհրդի միջև 1919թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը, Երևանը չէր գնալու քաղաքական գործակցության Բաքվի հետ:

DAVID KNYAZYAN
(IOS)

**THE ISSUES OF COORDINATION OF FOREIGN POLICY
AND CREATION OF A CONFEDERATION IN THE 1920
CONFERENCE OF TRANSCAUCASIAN REPUBLICS AND
THE POSITION OF AZERBAIJAN**

In the beginning of 1920 the Republic of Azerbaijan found itself in a difficult international situation due to the possible aggression by the Soviet Russia. In the course of the Conference of Transcaucasian Republics in April of 1920 Baku made an attempt to gain the political assistance of Georgia and

Armenia and form an anti-Soviet block. But the Conference failed to reach an agreement on the issue of coordination of foreign policy of Azerbaijan, Armenia and Georgia.

In our conclusion we should state, that the Azerbaijani delegation was not able to overcome the atmosphere of distrust between Yerevan and Baku. The opposite sides weren't able to reach even a temporary agreement on the problem of Karabagh and Zangezur, that's why the Armenian party didn't approve the Azerbaijani initiative.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀԱԱ, ֆ.200, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարություն, գ.365, ք.10, "Слово" քերթ, # 56, 1920թ. մարտի 10:
2. Խորհրդատուական ազգային պատվիրակությունների կազմը տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, գ.411, ք.56:
3. Նման ուղացման պատճառն այն էր, որ ՀՀ և Վրաստանի պատվիրակությունների պնդմամբ նախենառաջ պետք է լուծվեր հայ-ադրբեջանական բախումների դադարեցման հարցը, մինչդեռ ԱՀ պատվիրակությունը մերժում էր՝ պատճառաբանելով անհրաժեշտ լիազորությունների բացակայությունը: Ի վերջո ԱՀ պատվիրակությունը ստիպված էր տեղի տալ հայ-վրացական համատեղ ճնշմանը: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, գ.411, ք.56, "Слово" քերթ, # 87, 1920թ. ապրիլի 20, # 88 1920թ. ապրիլի 21:
4. "Слово" քերթ, # 89, 1920թ. ապրիլի 22: Օրակարգի նախնական տարբերակում արտաքին քաղաքականության բնագավառում փոխգործակցության հարցը 2-րդ էր, իսկ համադաշնության հարվը՝ վերջինը՝ 4-րդը: ԱՀ պատվիրակությունը, չկարողանալով հասնել նրան, որ համադաշնության հարցը տեղափոխվի 2-րդ տեղ, Վրաստանի պատվիրակության աջակցությամբ առաջ քաշեց հանրապետությունների մշտական օրգանի ստեղծման հարցը, որը դրվեց 2-րդ տեղում՝ դրանով փաստորեն քողարկված կերպով հասնելով իր նպատակին:
5. "Слово" քերթ, # 91, 1920թ. ապրիլի 24:
6. Պայմանագրի տեքստը տես՝ ՀԱԱ, ֆ.276, Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ, գ.184, ք.67:
7. ՀԱԱ, ֆ.200, գ.576, ք.1-3 ԱՀ պատվիրակ Վեքիլովը պաշտպանեց Բեկզադյանի առաջարկը և իր կառավարության անունից պաշտոնապես եերքեց ադրբեջանաթուրքական դաշինքի գոյությունը՝ դա գնահատելով, որպես սադրանք:
8. Ե.Գեզեչկորին նախազգուշացնում էր խորհրդատուին, որ չկրկնվեր այն փաստը, երբ վտանգի առաջացման ժամանակ ՀՀ-ն ձեռնպահ մնաց համատեղ հանդես գալուց:
9. ՀԱԱ, ֆ.200, գ.576, ք.11-15:
10. Նույն տեղում՝ ք.16-18:

ՀԱԿՈՒՅԱՆ ԱՐՄԵՆ
(ԱԻ)

«ՇԻՐՎԱՆ» ԵՐԿԻՐԱՆՎԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

«Շիրվան» տեղանվան ստուգաբանության և նրա պատմամշակութային սկզբնական բովանդակության վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտվել են մի քանի տեսակետներ. որոնց հիմնավորվածությունը ճշտելու համար անհրաժեշտ է մեկ անգամ ևս անդրադառնալ դրանց փաստարկումներին:

Դեռևս XIX դարում Ա. Բաքիխանովը¹, հենվելով արաբական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա, գտնում էր, որ սկզբնապես Շիրվանն անվանվել է Անուշիրվան՝ այդ տարածքում իշխանություն հիմնած Սասանյան Խոսրով Անուշիրվան թագավորի անվամբ, որից հետագայում ընկել է «անու» մասնիկը: Պետք է նշել, սակայն, որ արևելյան աղբյուրների նմանատիպ տեղեկությունները չեն կարող հավաստի լինել, քանի որ թե՛ ուշ սասանյան և թե՛ այդ նույն պատմական ավանդույթին հետևող արաբ հեղինակները հաճախ էին այս կամ այն թագավորության կամ քաղաքի ծագումը կապում Սասանյան որևէ թագավորի հետ:

Հարկ է նշել, որ աղբյուրներում տեղանունը վկայված է երկու տարբերակով՝ «Շիրվան» և «Շարվան» (Širvān, Šarvān): Վ. Մինորսկին գտնում է, որ Širvān ձևը վերջնականապես հաստատվել է XVI դարում, իսկ արաբական, ինչպես նաև վրացական աղբյուրներում այն վկայված է Sarvān ձևով²: Մակայն շարունակելով իր միտքը՝ ականավոր կովկասագետը բերում է այլ աղբյուրներում, մասնավորապես՝ «Հուդուդ ալ-Ալամ»-ում երկու զուգահեռ տարբերակների (Šarvān, Širvān) առկայության փաստը և եզրակացնում, որ դրանք արդյունք են կամ բարբառային տարբերությունների, կամ էլ ժողովրդական ստուգաբանության արդյունքում անհասկանալի Šarvān-ի վերածվելուն Širvān-ի («առյուծատեղի»): Այդուհանդերձ, վերջում որպես բառի ստուգաբանության հիմք, նա ընդունում է Širvān տարբերակը³: Վ. Մինորսկին նաև, «Շիրվան»-ից անջատելով տեղանուն ցույց տվող «վան» վերջածանցը, «Շիր» բաղադրիչը նմանեցնում է Դայլամում գտնվող համանուն լեռնային շրջանին (Շիր-Քուհ) և դրա հիման վրա բառի ծագումը կապում Դայլամից դեպի Արևելյան Այսրկովկաս իրանական ցեղերի հին տեղաշարժերի հետ⁴:

Իրանական մեկ այլ ցեղախմբի՝ սարմատների հետ է կապում քննարկվող տեղանունը Ի. Ջավախիշվիլին՝ ենթադրելով, որ հունարենում և լատիներենում «շ» տառի բացակայության հետևանքով «շար» ցեղանունը կարող էր վերածվել «սար»-ի, իսկ Šarvān տեղանունը՝ պահպանել բառի նախնական տարբերակը⁵:

Կասկածից վեր է այն փաստը, որ միջնադարում Արևելյան Այսրկովկասում ստեղծված Շիրվանի պետական կազմավորումը (իշխանությունը, այնուհետև թագավորությունը) իր զարգացած վիճակում իրանական պատմամշակութային երևույթ է եղել, շնայած և ենթարկվել է տարրեր ժամանակահատվածներում տարբեր քաղաքական ազդեցությունների: Սակայն միաժամանակ կարծում ենք, որ «Շիրվան» տեղանվան ստուգաբանությունը առավել արդարացված է կապել տվյալ տարածքի նախորդ շրջանի պետական կազմավորման՝ Բուն Աղվանքի թագավորության ցեղերից որևէ մեկի անվան հետ⁶: Այս առումով առավել ընդունելի տարբերակ կարող է համարվել Ալ. Հակոբյանի արտահայտած տեսակետը՝ Վերջինս, «Շիրվան» բառից առանձնացնելով «ան» վերջավորությունը, «շիրվ» քաղաղորհի տակ ուղղակիորեն տեսնում է աղվանական ցեղերից մեկին՝ ճիդերին⁶:

Նախ և առաջ արդարացված պետք է համարել «վան»-ի փոխարեն «ան» վերջավորության անջատումը, որը պարսկերենի հոգնակիակերտ ածանցն է, և, ինչպես գրաբարյան «ք» մասնիկը, կարող է արտահայտել թե՛ որևէ ցեղի կամ ժողովրդի անուն, և թե՛ այդ ցեղով կամ ժողովրդով բնակեցված վայր (հմմտ. օրինակ՝ Gīlān, Daylamān, Talisān, Tabarsarān և այլն):

Հավանական ենք համարում նաև «ճիդք»-ից «շիրվ» անցումը, քանի որ ք→վ (ինչպես օրինակ Արտաբան-Արտավան, Շահպուհր-Շաբուր-Շավուր և այլն) և ղ/լ→ռ/ր անցումները իրանական լեզուներին բնորոշ են, իսկ ճ-ի անցումը շ-ի կարող է լինել պարսկերենում այդ հնչյունի քասակայության հետևանք:

Հարցի նման լուծումը հավանական ենք համարում նաև այնքանով, որ արաբական և պարսկական աղբյուրները հայկական և հունական աղբյուրների պատկերացրած ճիդքի տարածքում են տեղադրում սկզբնապես նույնչափ փոքր տարածքով Շիրվանի թագավորությունը՝ ներկայիս Շամախի քաղաքի շրջակայքում⁹: Իսկ հետադարձության (ռետրոսպեկցիա) սկզբունքը որևէ տեղանվան ստուգաբանությունը քննելիս, ինչպես հայտնի է, տարածված երևույթ է:

Մյուս կողմից՝ այսպիսի տեսակետը չի հակասում «Շիրվան» անվան ստուգաբանության մեջ իրանական ազդեցություն տեսնել ձգտողների տեսակետին, քանի որ «ճիդք»-ի անցումը «շիրվ»-ի ինքնին ենթադրում է իրանալեզու տարրի ազդեցություն (թեկուզ և նույն լեզվախմբի մեջ մտնող Թալիշի, Գիլանի, Մազանդարանի բարբառների միջամտությունը): Իսկ նման ազդեցությանը կարող էին նպաստել թե՛ իրանալեզու ցեղերի (սկյութներ, սարմատներ, մազքութներ, ալաններ և այլն) թափանցումները Այսրկովկաս տարբեր ժամանակահատվածներում, թե՛ տեղական իշխող հարստությունների իրանական ծագումը¹⁰: Նշենք նաև, որ տոպոնիմիկայի սկզբունքների տեսանկյունից նույնպես բնական կլիներ

իրանականացված տարածքում արդեն այդ ֆունի վրա փոքրամասնություն կազմող որևէ ցեղի բնակության վայրը այդ ցեղի անվամբ կոչելը¹¹:

Ինչ վերաբերում է հայկական աղբյուրներին, ապա այստեղ առաջին հայացքից բարդություն են առաջացնում միայն «Աշխարհացույց»-ի տվյալները, որտեղ «Ճիղքք»-ից հետո թվարկվում է «Շիղքք»-ը, իսկ դրանց զուգահեռ՝ նաև «Շրւան» տարբերակը¹²: Սակայն, ինչպես հայտնի է, «Աշխարհացույց»-ում պահպանվել են տեղեկություններ, որոնք պատկանում են տարբեր ժամանակային շերտերի, և նմանատիպ զուգահեռ այլ ձևեր նույնպես տեղ են գտել այնտեղ¹³: Իսկ համարելով դրանք նույն անվան ժամանակային տարբեր շերտեր՝ կարելի է փաստել, որ «Աշխարհացույց»-ը պահպանել է այդ անվանման տարբերակն իր զարգացման մեջ: Հատկանշական է, օրինակ, որ Բ. Հարությունյանը «Աշխարհացույց»-ի տեղեկությունների հիման վրա կազմած իր քարտեզում այդ երեք ցեղանունները տեղադրում է կողք կողքի¹⁴: Կարծում ենք, որ վերը նշվածի լույսի ներքո, դրանք կարելի է տեղադրել նույն տեղում՝ գուցե տարածքային ավելի լայն ընդգրկմամբ:

Այս հարցի պարզաբանումը որոշ հավանականությամբ թույլ է տալիս նորովի դիտարկել և ճիշտ գնահատել Արևելյան Այսրկովկասում էթնիկական գործընթացների ուղղությունները զարգացած միջնադարի ժամանակահատվածում:

ARSEN HAKOBYAN
(IOS)

ON THE ORIGIN OF THE TOPONYM «SHIRVAN»

We have several points of view on the etymology of the term *Shirvan*. The most circulated opinion is that of V. Minorsky. He suggested to divide this term to suffix "van" and component "shir" thus trying to see in the latter the consequences of the old migrants from the Shir-Kuh area of Daylam. In historical literature there is also an opinion according to which the term *Shirvan* is connected with the old tribes of Sarmats.

But we suppose that the most logical solution of this issue can be found in the already existing opinion of the connection of Shirvan and the former inhabitants of that area (around the present city of Shamakha), the Albanian Chilbs or Silvs. Such point of view is not only at variance with historical and linguistic facts but also helps us to have a new look on the ethnic processes of the Eastern Transcaucasia in the middle ages.

ՇԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Бакиханов А.К., Гюлистан-и Ирам, Баку, 1926, с. 4-5.
2. Минорский В.Ф., История Ширвана и Дербента, X-XI веков, М., 1963, с. 34.
3. Նույն տեղում:
4. Նույն տեղում, էջ 33-35, նշված տեղաշարժերի մասին տե՛ս V. Minorsky, La Domination des Dailamites, Paris, 1932.
5. Джавахишвили И.А., Основные историко-экономические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейших эпох. "ВДИ", 1939, №4, с. 40-41.
6. Նման կարծիք, սակայն ավանց ճշգրտումների տե՛ս նաև Джидди Г.А., Средневековый город Шемаха (IX-XVII вв), Баку, 1981, с. 18.
7. Акопян А.А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Е., 1987, с. 90
8. Նշենք որ հարցի այսպիսի լուծումը հնարավոր է դառնում Բ. Հարությունյանի՝ Լիփնքի և Ճիղրքի ճիշտ տեղադրությունից հետո (տե՛ս Բ. Հարությունյան, Լփնքի տեղադրության հարցի շուրջ, ԲԵՀ, 1971, №1, էջ 108-124): Ծանոթացանք նաև նույն խնդրի մասին Տ. Դալայանի (Տ. Դալայան, Շիրուան անդանուան ստուգաբանության շուրջ, Հայկագիտական Հանդես, հա. ԻԶ., Պէյրուք 2006) վերջերս լույս տեսած հոդվածին, որտեղ հեղինակը քննարկվող տերմինի ստուգաբանությունը կապում է *խարկաների* հետ՝ հիմնվելով սակայն կովկասյան որոշ ցեղերի տեղադրության հնացած տեսակետների վրա:
9. Պլինիոսի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ «...Աղվանքի սահմանից սկսած՝ լեռների ողջ ճակատով քնակվում են *ճիղրքի (Silvi)* ցեղերը, իսկ ավելի ներքև՝ լփնքները (Lupenii), այնուհետև դիդուրները և սողերը» (Plin. Nat. Hist., VI, 29): Ազաթանգեղոսը հայտնում է, որ Սասանյան քաղաքների և հայոց Խոսրով արքայի միջև պատերազմի ժամանակ վերջինս օգնության էին գալիս աղվանները, լփնքները, *ճիղրքը* և կասպերը (Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր Սկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տվտիս, 1909, էջ 16-17): 450-451 թթ. իրադարձությունների կապակցությամբ Եղիշեն հայտնում է, որ ճողի լեռանցքի ամրացման գործում Սասանյաններն օգտագործում էին լփնքների և *ճիղրքի* ուժերը (Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, աշխատութեամբ Ե. Տէր Սիմասեանի, Ե., 1957, էջ 10-11): Մովսես Դափնուրանցու «Աղուանից պատմութեան» VII դարի աղբյուրը, նկարագրելով Իսրայել եպիսկոպոսի առաքելության անցած ճանապարհը հայտնում է, որ խումբը լփնքների քաղաքից անցավ *ճիղրքի* երկիրը, որը գտնվում էր «առ ստորոտով լերինն մեծի» (Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական քննադիրը և ներածությունը Վ. Առաքելեանի, Ե., 1983, էջ 238-239): *ճիղրքին* հիշատակում է նաև «Աշխարհացույց»-ը Ասիական Սարմատիայի հարավ-արևելյան շրջանի ցեղերը թվարկելիս (Աշխարհացույց Մովսեսի Խորենացույ Յանելուածովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881, էջ 27):
10. Yuzbashyan K., Le Caucase et les Sassanides, Spoleto, 1996, pp 143-167; Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վեպ»-ը եւ Արշակունեաց քաղաւորու-

քեան խնդիրը Դ-Չ դարերի Աղուանքում, Հանդես Ամսօրեայ 2003, էջ 45-143:

11. Никонов В.А., введение в топонимику, М., 1965, с. 40.
12. Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ, էջ 27:
13. Հմմտ. Տապոտարանք-Տապաստավանք՝ իբրև թավասպարների անվանման ձևեր (Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ, էջ 27; Акопян А.А. նշվ. աշխ., էջ 90):
14. Հայաստանի պատմության ատլաս (Ա մաս), հեղ.՝ Հարությունյան Բ., Եր.2004, էջ 42-43:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ
(ԱԻ)

ԱՄՆ-Ի ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ 1975Թ. ԼԻՔԱՆԱՆՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԿԱՏԱՄԲ
ՆՐԱ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼՈՒՄ

1970-ականների սկզբներին Լիբանանի ինչպես սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, ազգային-կրոնական, այնպես էլ ընդհանուր առմամբ միջարարական հակասություններով և արտաքին ուժերի ներգործությամբ պայմանավորված ճգնաժամը՝ զուգակցվելով պաղեստինյան գործոնի հետ, արտահայտվեց կրոնադավանական համակարգի դեմ պայքարի շարժումներով և ձախաթևյալ կազմակերպությունների վերելքով: Երկրում տեղ գտած ժողովրդագրական փոփոխություններով պայմանավորվեց նաև գերակշռություն կազմող մուսուլմանների կողմից դեռևս 1943թ. «Ազգային Դաշինքով» սահմանված «status quo»-ի մերժումը: Լիբանանի ընդհանուր քաղաքական անկայուն իրավիճակն ու ներքաղաքական սուր պայքարը երկիրը 1975թ. ապրիլին դարձյալ մղեցին քաղաքացիական նոր պատերազմի, որի արդյունքում պետական ապարատը վերջնականապես փլուզվեց երկու ոչ միատարր ճամբարների՝ լիբանանյան ձախերին ներկայացնող «Ազգային-հայրենասիրական ուժերի» կամ «Ազգային Շարժման» և աջերին ներկայացնող «Լիբանանյան ճակատի»¹:

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի սկզբում ԱՄՆ-ի նախագահ Ջ.Ֆորդի վարչակազմը՝ մերձավորարևելյան օրակարգում լիբանանյան հիմնախնդրին մեծ առաջնահերթություն չտալով, հետամուտ էր երկրում առկա «status quo»-ի պահպանման քաղաքականությանը²: Առաջնորդվելով Մերձավոր Արևելքի (այսուհետ՝ ՄԱ) համատեքստում Լիբանանին լուսանցքային դեր հատկացնելու և երկրում արմատական վերափոխումներ իրականացնելու անհնարինության կանխադրյալից, Սպիտակ Տունը խորացող ճգնաժամի պայմաններում ամերիկյան ակտիվ ներգրավվածությունն աննպատակահարմար էր դիտում՝ իր գլխավոր նպատակը համարելով տարածաշրջանային կայունությանը և ՄԱ-ում ԱՄՆ-ի կայուն գոյատևմանը սպառնացող սուր ճգնաժամի կանխարգելումը³: Խնդիրն այն է, որ 1973թ. հոկտեմբերյան պատերազմից հետո Վաշինգտոնը զբաղված էր ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Հենրի Զիսինջերի «քայլ առ քայլ» դիվանագիտության միջոցով մերձավորարևելյան մեկ այլ «առավել կարևոր»՝ իսրայելագիպտական հարաբերություններում առաջընթաց ապահովելու խնդրով⁴:

Ուշագրավ է, որ Լիբանանի ճգնաժամը ժամանակային առումով համընկավ արաբական աշխարհում և միջազգային քաղաքականության

Պաղեստինի Դիմադրական Շարժման՝ ՊԴԸ-ի արձանագրած հաջողությունների հետ, որն Արևմուտքում ընկալվեց իբրև «Հ.Քիսինջերի (մերձավորարևելյան) դիվանագիտության» հեռանկարին ուղղված լուրջ սպառնալիք⁵: Հետևաբար որոշ քաղաքագետների կարծիքով՝ «Սինայ-1» պայմանագրի կնքումից հետո ամերիկյան դիվանագիտության հաջորդ քայլը պետք է նպատակաուղղված լիներ Լիբանանում քաղաքացիական պատերազմի հրահրմանը՝ ՊԴԸ-ին և նրա ռազմավարական դաշնակցին՝ «լիբանանյան հայրենասիրական ուժերին» կամ ձախ-մուսուլմանական ուժերին պարտության մատնելու նպատակով⁶: Այս առումով կարելի է ենթադրել, որ լիբանանյան ճգնաժամն այնուհանդերձ քիտում էր ԱՄՆ-ի շահերից՝ արաբական աշխարհի ուշադրությունը «Սինայ-2» (1975թ. սեպտեմբեր) եգիպտախորայելական երկրորդ համաձայնագրից շեղելու և Իսրայելի ու ԱՄՆ-ի վրա գործադրվող միջազգային ճնշումը նվազագույնի հասցնելու նպատակով⁷:

Լիբանանյան իրադարձությունների ուղղությամբ ամերիկացիներն անհանգստություն սկսեցին ցուցաբերել միայն 1975թ. սեպտեմբերին՝ հակամարտությանը Սիրիայի և Իսրայելի ռազմական միջամտության նախանշաններ ի հայտ գալուց հետո: Այդ ուղղությամբ 1975թ. սեպտեմբերի 30-ին, Քիսինջերի և Լիբանանի արտգործնախարար Ֆիլիպ Թաքայի միջև կայացած հանդիպումից հետո ԱՄՆ-ի Պետքարտուղարության պաշտոնական հաղորդագրության մեջ նշվում էր, որ Լիբանանը ՄԱ-ում ԱՄՆ-ի մերձավորագույն բարեկամն է, և վերջինս առանձնահատուկ կերպով շահագրգռված է այդ երկրի անկախության և տարածքային անձեռնմխելիության, Լիբանանի ազգային միասնության և ամբողջականության հարցում⁸: Հայտարարությունն ակնհայտորեն հստակեցնում էր Լիբանանի ներքին իրադրության կայունության հարցում ԱՄՆ-ի շահագրգռվածությունը՝ միաժամանակ ռազմական միջամտությունից խուսափելու նախազգուշացում ծառայելով թե՛ Իսրայելին, և թե՛ Սիրիային: Դեռ ավելին, 1975թ. հոկտեմբերի 16-ին Դամասկոսում ԱՄՆ-ի դեսպանը Սիրիայի նախագահ Հաֆիզ ալ-Ասադին հայտնեց, որ Լիբանանի գործերին օտարերկրյա ռազմական միջամտությունը Իսրայելի կողմից կդիտվի իբրև մեծ սպառնալիք, որի (Իսրայելի) նկատմամբ ԱՄՆ-ն ի վիճակի չէ որևէ կերպ ազդել⁹: Սպիտակ Տանը, ըստ ամենայնի, մտահոգում էր Սիրիայի կամ Իսրայելի միջամտության հետևանքով ճգնաժամի առավել խորացման դեպքում գերտերությունների՝ իրենց հովանավորյալների (Իսրայելը՝ ԱՄՆ-ի հովանավորյալ, Սիրիան և Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպությունը՝ ՊԱԿ-ը՝ ԽՍՀՄ-ի) կողմից անխուսափելի ու միաժամանակ անցանկալի միջամտության հավանականությունը:

Մինչդեռ լիբանանյան քաղաքական ուժերին, մասնավորապես լիբանանյան ձախերին ավելի շատ մտազոհում էր ոչ այնքան օտարերկրյա միջամտության հնարավորությունը, որի սահմանափակ և

նպատակային կիրառումը կարող էր կայունացնող դեր ունենալ հակամարտությունում, որքան արտաքին (Արևմուտքի) և Լիբանանի աջ-քրիստոնեական ուժերի կողմից երկրի մասնատման միջոցով հակամարտության կարգավորման հասնելու մտադրությունները: Խնդիրն այն է, որ 1975թ. հոկտեմբերի 16-ին Բեյրութի «Ալ-Դուսրուր» շաբաթաթերթի հրատարակած տեղեկության համաձայն՝ լիբանանյան ձախերի առաջնորդ Քամալ Ջումբլաթը վարչապետ Ռաշիդ Քարամեի հետ հանդիպման ընթացքում ԱՄՆ-ի Կենտրոնական Հետախուզական Վարչության և սիոնիստական շրջանակների նախաձեռնությամբ Լիբանանի բաժանման ծրագրերի մշակման և դրանց իրականացման նպատակով 70-80 մլն. ԱՄՆ դոլլար հատկացնելու վերաբերյալ փաստաթղթեր և տեղեկատվություն էր ներկայացրել: Նույն աղբյուրի համաձայն՝ Լիբանանի նախկին արտգործնախարար Շարլ Սալիթը՝ հղում անելով իր ունեցած կապերի վրա, հավաստում էր արևմտյան շրջանակների պատրաստակամությունը Լիբանանի քրիստոնյաների ցանկացած՝ այդ թվում երկրի բաժանման ծրագրերի սատարման ուղղությամբ¹⁰:

Վերոնշյալի առնչությամբ Ե.Պրիմսկովը ևս նշում է ԱՄՆ-ի Պետքարտուղարության կողմից Լիբանանի միասնականության ձևական պահպանման շրջանակներում այն փաստացի բաժանման տարրերակի մշակման մասին¹¹: Կարծիք կար նաև, որ Լիբանանի գոյատևման անկարողության ենթադրության հիման վրա տարածաշրջանային վեճերը մասնատումների միջոցով լուծելու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ Լիբանանը կարող էր ռազմավարի բաժանվել Իսրայելի, Սիրիայի և պաղեստինցիների միջև՝ ծառայելով իբրև «հող խաղաղության դիմաց» սկզբունքի այլընտրանք¹²:

Արդյունքում՝ ամերիկյան քաղաքականությունը «գրոհի» ենթարկվեց Լիբանանի հակամարտող երկու ճամբարների կողմից միաժամանակ: Քրիստոնյա-աջերը Վաշինգտոնին մեղադրում էին Լիբանանում պաղեստինցիներին բնակեցնելու նպատակով քրիստոնյաների արտագաղթ հրահրելու փորձերի մեջ: Իսկ ՊԴԸ-«Ազգային Շարժում» դաշինքը գտնում էր, որ ԱՄՆ-ն Իսրայելի հետ գաղտնի փորձում է թուլացնել իրենց համատեղ ջանքերը:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում 1975թ. հոկտեմբերի 16-ին, Վաշինգտոնի կողմից Լիբանանի բաժանման վերաբերյալ վերոնշյալ (Քամալ Ջումբլաթի ներկայացրած) ծրագրերը հերքող հայտարարության հաջորդ օրը, Դամասկոսում ԱՄՆ-ի դեսպան Ռիչարդ Մերֆիին նախագահ Ֆորդի հաղորդագրությունը փոխանցեց Սիրիայի նախագահ Հաֆիզ ալ-Ասադին, որով կոչ էր արվում նպաստել Լիբանանի իրադրության «հավասարակշռված կարգավորմանը»: Նախագահ Ֆորդը երաշխավորում էր կարգավորման գործում աջակցել Սիրիային և խոստանում՝ Իսրայելին համոզել չդիմակայել Լիբանանում Սիրիայի (բանականության սահմաններում) դերակատարությանը:

Խնդիրն այն է, որ հակամարտությանը մասնակցող մոտավորապես 25 խմբավորումների և մասնավոր բանակների հետ բանակցություններ վարելու և կողմերի վրա ազդելու անհնարինության պայմաններում ԱՄՆ-ը գիտակցում էր Լիբանանում որևէ պարտավորություն ստանձնելու անհրատեսականությունը: Ուստի լիբանանյան իրադարձությունները համարելով Լիբանանի «ներքին գործը», ԱՄՆ-ը մերժում էր արտաքին միջամտության որևէ փորձ¹³: Այդ մասին է վկայում 1975թ. նոյեմբերի 6-ին Հենրի Քիսինջերի՝ Լիբանանի վարչապետ Ռաշիդ Քարամեիին հղված նամակը, որում, վերահաստատելով հանդերձ ԱՄՆ-ի «շահերը Լիբանանում», հստակ արտահայտվում էր ամերիկացիների դժկամությունը լիբանանյան ճգնաժամին ուղղակի ներթաշվելու ուղղությամբ:

Վերոնշյալ խնդրում ԱՄՆ-ի, և որ առավել կարևոր է Իսրայելի զսպվածությունը թերևս կարելի էր բացատրել նախորդ 20 տարիների ամերիկյան արտաքին քաղաքական շահերի, Լիբանանի և այն շրջապատող մերձավորարևելյան երկրների ուժային հարաբերակցության փոփոխությամբ, որի պայմաններում կողմնակի ցանկացած տերության զինված միջամտությունը կարող էր առավել քան երբևէ ծավալուն և վտանգավոր ողբերգության պատճառ դառնալ¹⁴: Ուստի նախապատվությունը տալով չափավոր արաբական երկրների, մասնավորապես Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի և Քուվեյթի (որոնք լիբանանյան ճգնաժամը միջարաբական և ոչ թե միջազգային խնդիր էին համարում) միջոցով խնդրի կարգավորմանը, ԱՄՆ-ը խորհուրդ էր տալիս Իսրայելին, ԽՍՀՄ-ին և եվրոպական այլ տերությունների, գերծ մնալ Լիբանանում հնարավոր որևէ միջամտությունից¹⁵:

Միաժամանակ ՊԱԿ-ի և դիմադրական շարժման աջակցությամբ լիբանանյան ձախերի՝ «Լիբանանի ճակատի» նկատմամբ հաղթանակի հավանականությունից ելնելով, Ջերալդ Ֆորդի վարչակարգը՝ ընդունելով Լիբանանում Սիրիայի «կայունացնող» և «կառուցողական» դերակատարությունը, երկխոսություն հաստատեց վերջինիս հետ¹⁶: Այս հարցում ոչ պակաս դեր ունեցավ նաև 1976թ. ապրիլի սկզբին ամերիկյան այցելության շրջանակներում Հորդանանի թագավոր Հուսեյնի՝ ԱՄՆ-ում Սիրիայի լիբանանյան ներխուժման նպատակահարմարության շուրջ արված լոբբինգը, որի համաձայն Լիբանանի պատերազմին վերջ դնելու միակ կարող ուժ էր համարվում Սիրիան¹⁷: Այս առումով թերևս կարելի է կապ տեսնել Հուսեյնի այցի և Հ.Քիսինջերի մշակած քաղաքականության շրջանակներում սիրիական ներխուժման և վերջինիս կողմից ՊԱԿ-ի ջախջախման դիմաց Սիրիային իբրև փոխհատուցում Գոլանները, իսկ Հորդանանին՝ Արևմտյան ավիլը հանձնելու շուրջ եղած կարծիքներում: Վերջինիս համաձայն՝ սիրիական ներխուժմանը հաջորդելու էր տարածաշրջանում «Pax Americana»-ի հաստատումը, որի արդյունքում

պետք է թուլացվեին ծայրահեղական վարչակարգ ունեցող արաբական երկրները և նվազագույնի հասցվեր ՄԱ-ում ԽՍՀՄ-ի ազդեցությունը¹⁸։

Այսպիսով, Վաշինգտոնի լուր համաձայնությունը գործնականում նշանակում էր Լիբանանի Արևմտյան երաշխավորի կողմից սիրիական ներխուժման սատարում։ Սիրիայի և Իսրայելի միջև ԱՄՆ-ի գործադրած միջնորդական ջանքերի շնորհիվ Թեյ-Ավիվը՝ սիրիացիների կողմից Հարավային Լիբանանում Իսրայելի անվտանգության շահերի ճանաչման դիմաց (մինչև հյուսիսում անցնող Սիդոն-Ջիզզին՝ «կարմիր գիծը») համաձայնվում էր սիրիական ռազմական սահմանափակ ներխուժմանը¹⁹։ Կանոնավոր զորքեր չուղարկելու մախապայմանով։ Հակառակ դեպքում Թեյ-Ավիվը իր հերթին սպառնում էր ներխուժել Հարավային Լիբանան²⁰։ Փաստորեն, Սիրիայի ռազմական միջամտությունը չփորձեցին կանխել ոչ Իսրայելը, ոչ էլ ԱՄՆ-ը, գիտակցելով, որ այն մի կողմից կթուլացնի սիրիական բանակը՝ Դամասկոսին ստիպելով նոր համաձայնագիր ստորագրել Գոլանների վերաբերյալ²¹։ Մյուս կողմից՝ սիրիական ներխուժումը կարող էր օգնել իրենց դաշնակիցներին՝ «Լիբանանյան ճակատի» մեջ միավորված աջքրիստոնեական ուժերին։

Այսպիսով, ԱՄՆ-Սիրիա-Իսրայել գաղտնի համազորակցությունը ստացավ «կարմիր գիծ» համաձայնություն անվանումը՝ մի չգրված, չստորագրված և Սիրիայի կողմից երդում չտրված համաձայնագիր²²։

Հարկ է նշել, որ ԱՄՆ «բարյացակամ» կեցվածքը սիրիական ներխուժման հանդեպ բացատրվում էր մաև 1976թ. ԱՄՆ-ում կայանալիք ընտրություններին վերընտրման նպատակով մախազահ Ֆորդի համար ՄԱ-ում ինչպես նոր ճգնաժամը կանխելու, այնպես էլ լուրջ դիվանագիտական հաջողությունների հասնելու անհրաժեշտությամբ։

Այսպիսով, Սիրիան հայտնվեց Լիբանանում առկա «status quo»-ն և երկրի կառավարությանը պաշտպանողի դերում՝ աջակցություն գտնելով մի երկրի՝ ԱՄՆ-ի կողմից, որին չէր վստահում, և մեկ այլ երկրի՝ Իսրայելի կողմից, որին երդվել էր ոչնչացնել։

AGHAVNI HARUTYUNIAN
(IOS)

THE USA'S POSITION ON THE LEBANESE 1975 CIVIL WAR AT ITS FIRST STAGE

The USA president J. Ford's administration in its ME policy gave priority to the provision of progress in the Egypt-Israeli relations through the "step-by-step" diplomacy followed maintaining the policy of *status quo* in the first stage of Lebanese Civil War (1975). The White House mostly

was preoccupied with the task of strengthening of American positions in the ME, and preventing the deepening of crises, which could threaten preserving of the USA influence and the stability in the region. Washington sought for limiting the negative reactions from America's Arab allies, especially Saudi Arabia and Egypt and minimizing the Soviet influence in the Arab World. During the first months of Lebanese Civil war the USA adopted non-intervention policy in Lebanese "internal affairs". But later in considerations of avoiding the possibility of crises escalation into the armed conflict between the superpowers level, Washington assumed Syria's role as the only constructive, stabilizing and reconciling factor in Lebanese Civil war. The United States not only privately agreed to a limited Syria's intervention into Lebanon, but also forced Israel to follow its own course.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե'ս Հովհաննիսյան Ն.Հ., Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը (1975- 1982թթ.), Եր., "Հայաստան", 1982:
2. Moshc Maoz and Avncr Yaniv, Syria under Assad, London Sydney in association with The Gustav Heincmann Institute of Middle Eastern Studies, University of Haifa, 1986, p. 211.
3. Itamar Rabinovich, The War for Lebanon 1970-1985, Cornell University Press, Ithaca and London, 1985, p. 90.
4. Tabitha Petran, The Struggle Over Lebanon, Monthly Review Press, New York, 1987, p. 170.
5. Китай и Палестинская проблема (1964-1976гг.), Ливанский кризис 1975-1976 г. и Пекинская позиция негативного нейтралитета, Академия Наук СССР, Институт Дальнего Востока, Информационный Бюлетень, N 103, Экз. N 00521, Москва 1979, стр. 138.
6. ТАСС, Атлас, М., 17.9.76, N 38 (1002), Ред. В.Ф.Харьков, К положению в Ливане. Бейрут, 7 сентября, стр. 24.
7. Կարապետյան Ռ., Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները 1967-1996, ՀՀ ԳԱՍ, Երևան, 2000, էջ 72:
8. US Department of State, Bureau of Public Affairs, US Policy in the Middle East: November 1974, February 1976, Selected Documents, No. 4 (Washington, October 1976), p. 95.
9. Naomi Joy Weinberger, Syria-Foreign Relations-Lebanon, Lebanon-Foreign Relations-Syria, Oxford University Press, New York, 1986, p. 291-292.
10. «Ալ-Ռուսուր» շաբաթաթերթ, Բեյրութ, 16.10.1975: Մարոնի դեկադարությունն ըստ էության ծրագրում էր Լեռնալիբանանում՝ Բեյրութի քրիստոնեարնակ հատվածի ընդգրկմամբ ստեղծել առանձին «քրիստոնեական Լիբանանի Հանրապետություն»:
11. Примаков Е.М., Анатомия Ближневосточного конфликта, М., 1978. стр. 123.

12. Ghassan Tueni, Lebanon's Wars and Middle East Peace, Mediterranean Quarterly, A Journal of Global Issues, Vol., 1, No. 3, Summer, 1990. p. 90.
13. "Յումանիտե", Փարիզ, 25.08.1975:
14. «Նյու-Յորք քայմա», 21.1.1976:
15. Սաարիվ, 22.10.1975:
16. William L.Cleveland, A History of The Modern Middle East, (Boulder: Westview Press, 1994), p. 100.
17. Marius Deeb, The Lebanese Civil War, Praeger Publishers, New York, 1980, p. 9.
18. W.Quandt, Decade of Decisions: American Policy toward the Arab-Israeli Conflict 1967-1976, Berkeley University of California Press, 1977, p. 283.
19. 'The Times', 13,09,1976, Ford Library, WHCF CD 71, Box 27, 13 April, 1976.
20. Kamal Salibi, Crossroads to Civil War, Lebanon 1958-1976, Caravan, Delmar, New York, 1976, p. 132.
21. «Եդիոտ Ահարոնոտ», 24.03.1976, «Հասարեց», 11.06.1976:
22. Հովհաննիսյան Լ., Սիրիայի ռազմական միջամտությունը լիբանանյան հակամարտությանը 1976թ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, 16-րդ հատոր, Եր., 1996թ., էջ 37:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՄԵՐԻ
(ԵԳՀ)

ԹԵՈՂՈՐ ՀԵՐՅԼ-ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՍԻԴ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Միոնիզմի հիմնադիր Թեոդոր Հերցլը հրեական պետության ստեղծման ծրագրերն իրագործելու համար սկզբում դիմում է հրեա մեծահարուստներ Մորիս դը Գիրշին և Ռոտշիլդներին, սակայն չստանալով դրական պատասխան, փորձում է հրեական պետություն ստեղծելու իր գաղափարը իրականացնել Օսմանյան կայսրության սուլթան Աբդուլ Համիդի միջոցով, հաշվի առնելով, որ Պաղեստինը /հրեական պետության պոտենցիալ տարածքը/ գտնվում էր վերջինիս կայսրության կազմում: 1896թ. Հերցլը Վիեննայում հրատարակում է «Հրեական պետություն»¹ աշխատությունը, որտեղ ներկայացնում է հրեական պետության ստեղծման իր տեսակետը, որը, սակայն հավանության է արժանանում միայն նրա մտերիմ բարեկամ, քաղաքական սիոնիզմի տեսաբան Մաքս Նորդաուի կողմից: Հայիմ Վայցմանն² այդ աշխատության մասին գրում է. «Հրեական պետությունը» իրենից ներկայացնում է ոչ այնքան պատմական իրադարձություն, որքան անձնական³, այլ կերպ ասած Հերցլին մեծություն դարձրել է նրա կողմից Հրեական կոնգրեսի հիմնադրումը, նրա համառությունը և գործին նվիրվածությունը, բայց ոչ նրա աշխատությունը:

Սուլթանի հետ հանդիպելու համար Հերցլը շատ ջանքեր գործադրեց: Այս առումով նրան իր ծառայությունն է առաջարկել Վ. Հ. Հիլլերը՝ Վիեննայի բրիտանական դեսպանատան կապելանը: Նա Հերցլին առաջարկում է հանդիպում կազմակերպել Վիլիելմ 2-րդ կայսեր հետ, ինչի ժամանակ էլ Հերցլը պետք է խնդրեր, որպեսզի Վիլիելմ 2-րդն Աբդուլ Համիդին համոզեր, որ վերջինս հրեաներին հնարավորություն ընձեռներ քնակվել Պաղեստինում և զբաղվել տնտեսական գործունեությամբ⁴:

Կ. Պոլսի «Օսմանիչե պոստի» խմբագիր Ռոզենֆելդը ևս իր ծառայություններն առաջարկում Հերցլին: Նա գտնում էր, որ «հրեական հարցը լուծելու ժամանակն է, քանի որ Թուրքիան գտնվում է ֆինանսական ճգնաժամի մեջ»⁵:

Հաջորդ մարդը, ով Հերցլին իր ծառայություններն է առաջարկում սուլթանի հետ հանդիպման հարցում, Ֆիլիպ Միքայել դը Նևիմսկին⁶ էր: Նա Հերցլին տեղեկացնում է, որ կարդացել է նրա գիրքը և այն քննարկել սուլթանի հետ, սակայն պարզվել է որ սուլթանը ավելի շուտ կբաժանվի Անատոլիայից, բայց ոչ երբեք Երուսաղեմից և Օսմարի մզկիթից: Բայց Նևիմսկին առաջարկում է նաև մեկ այլ բան. «փողը սուլթանի համար ոչինչ չի նշանակում, բայց կա սուլթանին համոզելու ուրիշ միջոց՝ Հայկա-

կան հարցը»: Բանն այն էր, որ Նևիսկին գաղտնի հանձնարարություններ սուլթանից այն մասին, որ հայկական կոմիտեներին համոզել են-թարկվել սուլթանին, որից հետո էլ նա, իր «սեփական կամքով», բարեփոխումներ կկատարել հայկական մարզերում: Հերցլն այս հարցում պետք է օգնել Նևիսկուն, իսկ վերջինս էլ սուլթանին կասեր, որ այդ ծառայության համար նա պարտական է հրեական ազդեցությանը, ինչն էլ սուլթանը կկարողանար գնահատել ըստ արժանավայելի:

Հերցլին չհաջողվեց այս հարցում ստանալ նաև Նորդաուի աջակցությունը, քանի որ նա կտրուկ մերժեց այդ գործարքին մասնակցություն ունենալ:

Հերցլի նպատակը սուլթանին կաշառելու միջոցով Պաղեստինը հրեաներին տրամադրելն էր: Այդ նպատակով Նևիսկին հանդիպում է Մեծ վեզիրի հետ և ներկայացնում Պաղեստինի գնման մի ծրագիր, որը, սակայն, նա մերժում է՝ ասելով. «Եթե պարոն Հերցլը ձեզ համար այնպիսի ընկեր է, ինչպիսին դուք ինձ համար, ապա խորհուրդ տվեք նրան այդ ուղղությամբ ոչինչ չանել: Ես չեմ կարող վաճառել հողի մի թիզ անգամ, քանի որ այն ինձ չի պատկանում, այլ իմ ժողովրդին... Թող հրեաներն իրենց պահեն իրենց միլիարդները: Երբ իմ կայսրությունը կբաժանվի մասերի, նրանք կարող են Պաղեստինը նվեր ստանալ: Սակայն կրածանվի միայն մեր դիակը, իսկ մենք դեռ կանք և կենդանի հերձման չենք համաձայնվի»⁸:

Շուտով պարզվում է, թե ինչու է սուլթանը հրաժարվում Հերցլին ընդունելուց: Բանն այն էր, որ Հերցլը համագործակցել է այնպիսի թերթերի խմբագրությունների հետ, որոնք խիստ քննադատում էին Արդուլ Համիդին և նրա կառավարությանը: Այստեղ է, որ Հերցլը որոշում է այնպես անել, որ սուլթանը նրան ընդունի որպես իր բարեկամի, իսկ դրա համար կար մեկ ուղի. օգնել Արդուլ Համիդին Հայկական հարցում: Նա ձեռնամուխ է լինում Հայկական հարցի ուսումնասիրմանը և փորձում է նրա առջնորդների հետ մտերմանալ: Նրա խնդիրները հայ հեղափոխական առաջնորդներին համոզելն էր հրաժարվել հետագա խռովություններից, իսկ եվրոպական մամուլին՝ դադարեցնել հայկական հարցի մասին քննարկումները:

Առաջինի համար Հերցլը հանդիպում է թիֆլիսահայ խորհրդի նախագահ Ալավերդյանի և «Հնչակ» կուսակցության առաջնորդ Ա. Նազարբեկյանի հետ: Նա փորձում է համոզել, որ ընդունեն սուլթանի առաջարկները, սակայն հայերը սուլթանին այդքան էլ չէին վստահում:

1896թ. հուլիսին Հերցլը կարողանում է որոշակի հաջողության հասնել մամուլի հարցում: Միևնույն ժամանակ Հերցլը Արդուլ Համիդի մակրության ընկեր, արևելագետ Վամբերի մրջոցով սուլթանի հետ հանդիպման հնարավորություն է ստանում: Բանակցությունների ժամանակ Հերցլը նշում է, որ Պաղեստինում հրեական պետությունը, եթե այն ստեղծվի, կլինի տարածաշրջանում Թուրքիայի հավատարիմ դաշնակիցը: Արդուլ

Համիդի հետ գրույցի ժամանակ նա մասնավորեցնում է, որ «կօզնի Թուրքիային դուրս գալ ֆինանսական ծանր դրությունից, փոխարենը դեռ ոչինչ չի պահանջում, միայն այն, որ Թուրքիան և հրեաները մերձենան», իսկ Համիդն էլ իր հերթին հրեաներից 40 մլն ֆրանկ է պահանջում, փոխարենը խոստանալով Պարսից ծոցից մինչև Միջերկրական ծովն ընկած երկաթգծի վերահսկողության կոնցենսիա տրամադրել և, որ ամենակարևորն էր հրեական կողմի համար, նրանց հնարավորություն տալ Պաղեստինում հիմնել 70.000 կմ² տարածքով հրեական գաղութ⁹:

Արդուլ Համիդը նրան ընդունում է սիրալիր: Այս հանդիպման առիթով Հերցլը ասում է. «Սուլթանը բավականին սիրալիր է հրեաների նկատմամբ: Ես անգամ համարձակվում եմ ասել, որ ամբողջ աշխարհում հրեաները չունեն ավելի մեծահոգի բարեկամ, քան Նորին Մեծություն, այժմյան կառավարող սուլթանը»: Ի տարբերություն Հերցլի, Վամբրին գրում է, որ «Այդ բանակցություններից ոչ մի լավ բան չստացվեց...»¹⁰:

MERY HOVHANNISYAN
(YGU)

ON THE RELATIONS OF TEODOR HERZL AND ABDUL HAMID

In this paper we try to introduce you one of the comparatively few studied directions of Herzl's diplomacy of creating Jewish state. It concerns to that period of time when Herzl, by all means, wanted to create Jewish state on the territory of Palestine – then part of the Ottoman Empire. The latter had not only financial but political problems and Herzl suggested his assistance to solve them. Owing to the fact that Herzl made the European press – which was continuously reporting about the Armenian question – cease corresponding, he succeeded to get an audience to sultan. The result of that was the solution of mutual aid which provided the Jewish financial assistance instead of the creation of the Jewish settlement on the 70.000 square km territory which would be extended by the Ottoman Empire.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Հրեական պետություն» աշխատությունը ի սկզբանե վերնագրված էր «Դիմում Ռոտշիլդներին», որով Հերցլը նրանցից օգնություն էր խնդրում:
2. Քաղաքական սիոնիզմի հետևորդ, Իսրայելի առաջին մախազահը:

3. Вейшман Х., В поисках пути, т.-1, Иерусалим, 1983, с. 35.
4. Տես՝ Չգուշացե՛ք կեղծ բանկամենրից, /սիոնա-մասոնա-հրեա-թուրք հակահայկական քառանկյունիք/ Եր., 2002, էջ 19:
5. Նույն տեղում:
6. Լեհ ազնվական, «Correspondence de l'Est» հրատարակիչ, «քազմակողմանի գործակալ», աշխատել է եվրոպական պետությունների, օսմանյան սուլթանի և Թեոդոր Հերցելի համար:
7. Տես՝ Չգուշացե՛ք կեղծ բանկամենրից, էջ 20:
8. Stewart D., The Middle East /Temple of Janus, Garden City, New York, 1971, p. 155.
9. Саркисян А., Сионизм от Теодора Гершля до Лорда Ротшильда и Армянский вопрос, Ереван, 2005, с. 35.
10. Տես՝ նույն տեղում, էջ 37:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ԼԵՎՈՆ
(ԶՀԻ)

ԹՈՒՐԹ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԱՍՏԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՁԻՆՎԱԾ
ՈՒԺԵՐԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

1990-ական թթ. սկզբին դեռևս չունենալով ռազմական համագործակցության վերաբերյալ երկկողմ պայմանագրեր՝ Ղարաբաղյան հակամարտության ընթացքում Թուրքիան զգալի ռազմական աջակցություն ցույց տվեց Ադրբեջանին՝ փորձելով ապահովել այդ երկրի լիակատար հաղթանակը: Խախտելով միջազգային կոնվենցիաներն ու միջազգային իրավունքի նորմերը Թուրքիան, թեև ոչ անմիջական, սակայն Ադրբեջանին տրամադրված լայնածավալ ռազմական օժանդակությամբ փորձում էր ազդել պատերազմի վերջնական ելքի վրա¹: Թուրքական կողմը բավականին մեծ ներդրում է ունեցել ադրբեջանական բանակի կայացման և ամրապնդման գործում, ինչը դրսևտրվել է ինչպես զինվորական կադրերի պատրաստման, ուսուցանման, այնպես էլ տարբեր տիպի սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի և ֆինանսական օժանդակության տրամադրման ձևով:

Ներկայումս Ադրբեջանի կառավարությունն ակտիվ քայլեր է ձեռնարկում երկրի զինված ուժերի (այսուհետ՝ ՁՈՒ) ոլորտում բարեփոխումների իրականացման ուղղությամբ, ինչը նպատակ է հետապնդում դրանք ընդհանուր առմամբ համապատասխանեցնել ՆԱՏՕ-ում առկա չափանիշներին: Ադրբեջանի ռազմական բարեփոխումներն իրականացվում են Հյուսիսատլանտյան դաշինքի Անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագրին (այսուհետ՝ ԱԳ-ԳԾ) Ադրբեջանի մասնակցության շրջանակներում: Առաջիկայում նախատեսվում է ստորագրել 2007-2009թթ. գործողության մեջ մտնող ԱԳ-ԳԾ երկրորդ ծրագիրը²: Ադրբեջանական բանակի բարեփոխումների իրականացման գործում լուրջ դերակատարություն է փորձում ապահովել Թուրքիան: Ադրբեջանական ՁՈՒ բարեփոխումների գործընթացում բուրքական զինվորական շրջանակները պետք է անմիջական դերակատարություն ունենան ադրբեջանցի զինվորների կրթության, սպայական կազմի վերապատրաստման և բանակային կառուցվածքը ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին վերափոխելու խնդրում: Թուրքիայի համար ադրբեջանական բանակի բարեփոխումների ծրագրերն առաջին հերթին միտված են ապահովելու իր ռազմավարական շահերը՝ ձգտելով «եղբայրական երկրի» ռազմական համակարգում մեծացնել իր անմիջական ազդեցությունը:

Թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությունը բուռն կերպով սկսեց զարգանալ 90-ական թվականների կեսերից: Երկու երկր-

ների միջև ռազմական եւ ռազմատեխնիկական համագործակցության խնդիրները կարգավորվում են հիմնականում 1996 թ. հուլիսի 10-ին Անկարայում ստորագրված «Ռազմական կրթության, տեխնիկական եւ գիտական համագործակցության» մասին պայմանագրով, 2001թ. մարտին ստորագրված «Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի կառավարությունների միջև փոխադարձ ռազմական օգնության» մասին համաձայնագրով եւ «Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարության եւ Թուրքիայի ՁՈՒ գլխավոր շտաբի միջև նյութական օգնության» վերաբերյալ արձանագրությամբ³: 2005թ. Ադրբեջան կատարած այցի ընթացքում Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վեջդի Գյոնուլը հանդիպումներից մեկի ժամանակ նշել է, որ Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանին հատկացված ռազմական օգնությունն ընդհանուր առմամբ կազմել է ավելի քան 170 մլն դոլար⁴:

Այն, որ Ադրբեջանը գտնվում է Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական գերակայությունների տիրույթում, հետևում է Թուրքիայի զինված ուժերի ցամաքային զորքերի գլխավոր հրամանատար Ի. Բաշբուրդի՝ 2005թ. գարնանը Ադրբեջան կատարած այցի ժամանակ հնչեցրած այն հայտարարությունից, որ «Ադրբեջանը Թուրքիայի համար եզակի է բոլոր առումներով եւ եզակի է նաեւ ռազմական համագործակցությունը»: Թուրք բարձրաստիճան զինվորականն Ադրբեջանի գործընկերներին վստահեցրել է, որ Թուրքիան ադրբեջանական բանակի վերակազմավորման գործում ապահովելու է լուրջ աջակցություն⁵:

Վերջին շրջանում ակտիվացան երկու երկրների միջև բարձրաստիճան զինվորականների փոխայցելություններն ու համատեղ միջոցառումները: Նկատվում է ռազմական ոլորտում թուրք-ադրբեջանական համագործակցության աշխուժացում, ինչը հիմնականում ուղղված է ԱԳԳԾ շրջանակներում ադրբեջանական բանակի բարեփոխումներում Թուրքիայի կողմից աջակցության տրամադրմանը: Ակտիվացան թուրք բարձրաստիճան զինվորականների այցելություններն Ադրբեջան՝ տեղում զնահատելու եւ քննարկելու բարեփոխումների հիմնական ուղեգծերն ու ոլորտները: 2007թ. մարտի սկզբին Ադրբեջան այցելած Թուրքիայի ՁՈՒ գլխավոր շտաբի երկրորդ պետ Էրգին Սայգունը ադրբեջանցի գործընկերների հետ քննարկել է երկու երկրների միջև ռազմական համագործակցության խնդիրներն ու անելիքները՝ հավաստիացնելով, որ Թուրքիան իր ակտիվ ներդրումը կապահովի ադրբեջանական բանակի վերակազմավորման գործում: Թուրք բարձրաստիճան զինվորականը երկու երկրների ռազմական համագործակցության մեջ առանցքային է համարել հատկապես զինվորական կադրերի վերապատրաստման եւ կրթության հարցերը⁶: Այցի շրջանակներում Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարության եւ Թուրքիայի ՁՈՒ գլխավոր շտաբի միջև համագործակցության զարգացման վերաբերյալ փաստաթուղթ ստորագրվեց⁷: Նույն ժամանակահատվածում Ադրբեջան այցելած Թուրքիայի ՁՈՒ ցամաքային զորքերի հրամանատար Իլքեր Բաշբուրդը տեղում ծա-

նորանալով ադրբեջանական բանակի զարգացման եւ բարեփոխումների ընթացքին, ԱԳԳԾ շրջանակներում ՆԱՏՕ-Ադրբեջան համագործակցության խնդիրներին՝ վերստին հաստատել է Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանի ՁՈՒ բարեփոխումների գործում ցուցադրվելիք աջակցության շարունակականությունը⁸:

Բանակի բարեփոխումների այդ գործընթացն արագացնելու եւ առավել սահուն տանելու նպատակով նախատեսվում է ադրբեջանական ՁՈՒ եւ պաշտպանության նախարարության համակարգում, որպես խորհրդակցաններ, մի խումբ թուրք բարձրաստիճան զինվորականների նշանակել: Ադրբեջանական մամուլի համաձայն՝ Ադրբեջանում պատրաստվում են պաշտպանության նախարարի օգնական նշանակել Թուրքիայի ՁՈՒ մի գեներալի, իսկ նրան եւ նրա հետ Թուրքիայից եկած խմբին լայն իրավասություններ եւ աշխատելու թույլտվություն կտրվի: Ենթադրվում է, որ մինչեւ 2011թ. այդ աշխատանքներում ծառայություն կկատարեն Թուրքիայի զինված ուժերի եւս մի խումբ գեներալներ⁹: Բացի այդ նախատեսվում է ստեղծել թուրք-ադրբեջանական համատեղ ռազմական հանձնաժողով, որն էլ իրավասություն կունենա ծրագրել եւ մշակել ադրբեջանական բանակի բարեփոխումների գործընթացը՝ այն համապատասխանեցնելով ՆԱՏՕ-ական չափանիշներին: Ադրբեջանի զինվորական շրջանակները իրենց թուրք գործընկերներից հիմնականում աջակցություն են սպասում ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխան ռազմական ուսուցման, ռազմական գործողություններում տեխնոլոգիաների կիրառման եւ ռազմական ոլորտում նորամուծությունների ներդրման հարցերում¹⁰: Ամենայն հավանականությամբ թուրք զինվորական շրջանակներն իրենց դերակատարությունը կունենան նաեւ առաջիկայում ընդունվելիք Ադրբեջանի պաշտպանական հայեցակարգի հիմնական ռազմավարական ուղեգծերի սահմանման մեջ:

Ադրբեջանական բանակում թուրք զինվորական խորհրդակցանների գործունեությունն ինքնին նորություն չէ: Դեռեւս 1992թ. Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ տասնյակ թուրք գեներալներ եւ բարձրաստիճան զինվորականներ անմիջական մասնակցություն են ունեցել ռազմական գործողությունների մշակման եւ ադրբեջանցի զինվորների վարժեցման գործում¹¹:

Երկկողմ ռազմական հարաբերությունների զարգացման նպատակով նախատեսվում է ակտիվացնել նաեւ համագործակցությունը երկու երկրների ռազմաարդյունաբերական համալիրների միջեւ: Թուրքիայի իշխանություններն ու հատկապես զինվորական շրջանակները քայլեր են ձեռնարկում Ադրբեջանի հետ համատեղ ռազմաարդյունաբերական ոլորտում համագործակցության ծավալման ուղղությամբ: Բաքվում Թուրքիայի դեսպան Թուրան Սորալը 2006թ. հայտարարեց, որ իր երկիրը մասնակցությունն է ունենալու Ադրբեջանի ռազմաարդյունաբերական համալիրի ստեղծման գործում՝ նշելով, որ ծրագրվում է ռազմական մեքենաշինությ-

յան ոլորտում համատեղ նախագծերի մշակում, քանի որ առկա են բոլոր մեխանիզմները Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի միջեւ ռազմական դաշինք ձեւավորելու համար: Թուրք դեսպանը նշել է, որ անհրաժեշտության դեպքում Թուրքիան ըստ արժանվույն կզնահատի ստեղծված իրավիճակն ու անհրաժեշտ քայլեր կձեռնարկի այդ ոլորտում¹⁴:

Ադրբեջանական մամուլի համաձայն՝ մոտ ժամանակում քուրքական «Aselsan» եւ «Roketsan» ռազմաարդյունաբերական խոշոր ընկերությունները համագործակցության կոնկրետ ծրագրեր կառաջարկեն Ադրբեջանի նորաստեղծ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությանը: Այդ ընկերությունները ռազմական տեխնոլոգիաներ վաճառելու փոխարեն Ադրբեջանին համատեղ արտադրության առաջարկներ կներկայացնեն¹⁵:

Այսպիսով, Թուրքիան փորձում է ռազմական համագործակցության միջոցով լուրջ դերակատարություն ստանձնել ադրբեջանական ուժային համակարգում՝ ամրապնդելով իր ռազմաքաղաքական ազդեցության լծակներն ինչպես այդ երկրում, այնպես էլ տարածաշրջանում: Ուստի քուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցության զարգացումն ու ռազմական դաշինքի ձեւավորումը, հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության չկարգավորված լինելու պայմաններում, լուրջ խնդիր է ներկայացնում Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգության համար:

LEVON HOVSEPYAN
(IPR)

AZERBAIJANI-TURKISH MILITARY COOPERATION IN THE CONTEXT OF THE REFORMS OF THE AZERBAIJAN'S ARMED FORCES

Azerbaijan is pressing ahead with plans to overhaul the country's armed forces in order to bring them up to the NATO standards. Military reforms in Azerbaijan fulfill through the country's participation in the alliance's Individual Partnership Action Plan (IPAP). Turkey, a NATO member with strong cultural ties with Azerbaijan, is ready to act as an expediter of Baku's military reform process. Turkey first of all wants to restore and maintain a direct Turkish military role in Azerbaijan. In the reform process Turkey's support particularly will be put on training of the military personnel and establishing an army structure that meets NATO standards. Azerbaijan is asking the Turkish military to give it more assistance on meeting NATO's standards for military training, know-how and usage of

technology in military operations. The Turkish Armed Forces (TSK) and the Azerbaijan Armed Forces have intensified their co-operation in the last months with high-level visits. According recent reports in Azerbaijani press, a Turkish military highranking officer as an consultant will be appointed in the Azerbaijani Defence Ministry. The Turkish general would be granted significant and sweeping powers within the Azerbaijani Defence Ministry, including direct and sole control over a team of lower-ranking Turkish military officers serving as military instructors and advisers. Also Azerbaijani and Turkish militaries are expected to establish a joint commission to coordinate the Azerbaijani Armed Forces preparations for the NATO membership. Bilateral cooperation in the field of defence industry will be developed. Intensification of the Turkish-Azerbaijani military cooperation is very sensitive for Armenia from the security perspective, as Nagorno-Karabagh problem remains unresolved.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վարարադյան պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանին Թուրքիայի կողմից տրամադրված ռազմական օժանդակության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Դեմոյան Դ., Թուրքիա և Կարաբախսկի կոնֆլիկտ, Եր. 2006.
2. Bakinsky Khazri and Muradova Mina, Azerbaijan pursues NATO integration, <http://www.eurasianet.org>, 16.03.2007.
3. CAFERSOY Nazim, Azerbaycan - Türkiye ilişkileri (1993 - 2000), <http://www.turksam.org/tr>
4. Минасян С., Вооруженные силы Азербайджана: оценка военного потенциала и перспективы развития, <http://www.noravank.am>
5. Turkish Daily News, 18.05.2005.
6. <http://www.regnum.ru>, 01.03.2007.
7. Azerbaijani Defense Ministry and Turkish Armed Forces General Staff sign cooperation document, http://www.turkses.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1835&Itemid=36
8. <http://www.regnum.ru>, 07.03.2007.
9. <http://www.zerkalo.az>, 07.01.2007.
10. Turkish Daily News, 03.04.2007.
11. Դեռևս 1990-ականների սկզբին Ադրբեջանի նախկին նախագահ Ա. Էլչիրեյի խորհրդական է նշանակվել թուրք գեներալ Յ. Դեմիրրոլպաքը, որը հետագայում դարձել է նաև Ադրբեջանի Անվտանգության խորհրդի անդամ: Տե՛ս Դեմոյան Դ., Եզվ.աշխ., էջ 111:
12. <http://www.regnum.ru>, 16.08.2006.
13. <http://www.zerkalo.az>, 07.01.2007.

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ԳՈՀԱՐ
(ԵՊՀ)

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
1980-1987 ԹԹ.

1978-1979թթ. Իրանում տեղի ունեցած իսլամական հեղափոխության հետևանքով փլուզվեց միապետական վարչակարգը, և ստեղծվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո սկսվեց մի ժամանակաշրջան, երբ իշխանության գլուխ անցած իմամ Խոմեյնին և նրա կողմնակիցները ջանում էին կրթական համակարգը ձեռքազատել և հեռու պահել արևմտյան ազդեցություններից: 1980-1987թթ. տեղի ունեցած այս գործընթացը հայտնի է որպես «Մշակութային հեղափոխություն»: Ողջ երկրով մեկ սկսվեց իսլամականացման ծրագրի իրականացում՝ ներառյալ կրթական նոր համակարգի ստեղծում:

Նոր տարվա կապակցությամբ իր ժողովրդին հղած շնորհավորական ուղերձում իմամ Խոմեյնին անդրադարձել է համալսարանների խնդիրներին և գրել. «... Ազատվե՛ք ամեն տեսակի «իզմ»-երից և «խստ» երից, որոնք պատկանում են ւրևելքին և արևմուտքին: Եղե՛ք անկախ և մի՛ ակնկալեք օգնություն օտարազգիներից...»¹: 1980թ. հունիսի 12-ին այաթոլլահ Խոմեյնին հանդես եկավ հետևյալ հայտարարությամբ. «... - Փաստորեն, ոչ մի քայլ չի ձեռնարկվում հեղափոխության ձեռքբերումները պահպանելու նպատակով: Իսլամական հասարակությունը մտավախություն ունի Իրանի վիճակի համար, որովհետև նման իրավիճակի պահպանման դեպքում երկրի մշակույթը կնմանվի նախկին վարչակարգի մշակույթին՝ կաշառված ու հեղինակազրկված...»²:

1980թ. հունիսին հիմնադրվեց մշակութային հեղափոխության շտաբը³: Կառույցին հանձնարարված էր միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի համալսարաններում տարվող մշակութային քաղաքականությունը համապատասխանեցվի իսլամական մշակույթի սկզբունքներին: Վերոնշյալ կառույցի հիմնական խնդիրներից էին՝ դասախոսների վերապատրաստումը և համալսարաններում աշխատելու համար ազնիվ անհատների ընտրությունը, համալսարաններում իսլամական մթնոլորտի ապահովումը և կրթական ծրագրերի փոփոխումը, որն ուղղված կլիներ ի շահ ժողովրդի⁴: Իմամ Խոմեյնին իր ելույթներից մեկի ժամանակ հայտարարել է, որ 1980-1981թթ. ընթացքում Իրանի համալսարաններում տեղի ունեցած՝ ուսանողների խորհուրդների ավելի քան 3 ընտրությունների արդյունքում ընտրվածների մեծ մասը, եթե ոչ բոլորը, դեմ էին իսլամական կարգերին⁵:

1980թ. ապրիլի 16-ին ԻԻՀ նախագահ Ռաֆայանցյանին Թավրիզի բժշկական համալսարանում ուսանողների հետ հանդիպման ժամանակ ելույթ ունեցավ իսլամական հեղափոխության նպատակների ու սկզբունքների, իսլամական գաղափարախոսությունների և այլ հարցերի շուրջ⁶: Հենց այդ ժամանակ մի խումբ ուսանողներ, որ դեմ էին իշխող վարչակարգին, սկսեցին անկարգություններ հրահրել, այնպես որ նախագահը ստիպված էր ընդհատել ելույթը և հեռանալ դահլիճից: Սա առիթ դարձավ, որպեսզի ուսանողների մեկ այլ խմբի, որ տիրող վարչակարգի ջատագույններից էին, և ընդդիմադիր ուժերին հարող ուսանողների միջև խոշոր բախումներ տեղի ունենան⁷: Հենց այս դեպքերն էլ ազդանշան եղան համալսարանների վրա հարձակումների համար⁸:

Հաջորդ օրը այս համալսարանում գործող իսլամական կազմակերպության անդամները գրավեցին Թավրիզի համալսարանի կենտրոնական մասնաշենքը և հայտարարեցին համալսարանները փակելու մասին⁹: 1980-1982թթ. երկրի բոլոր համալսարանները փակվեցին:

1980թ. ապրիլի 21-ին Հեղափոխության խորհուրդը երեք օր ժամանակ տվեց քաղաքական ուժերին, որպեսզի փակեն համալսարաններում գործող իրենց գրասենյակները: Խոմեյնիի և նրա կողմնակիցների կարծիքով, համալսարանները գտնվում էին հակահեղափոխական ուժերի ազդեցության տակ, իսկ հակասություններն այնքան էին խորացել իշխող վարչակարգի և ներքին քաղաքական ընդդիմադիր ուժերի միջև (այդ թվում՝ համալսարանների¹⁰), որ դժվար թե դուրսին լինեին համալսարանների գործելակերպի փոփոխումը՝ պետության առաջարկած ձևով: Համալսարանները վերածվել էին ընդդիմության՝ ապահով և անձեռնմխելի կենտրոնների:

Այս ընթացքում կատարվեցին նաև գաղափարախոսական և քաղաքական գտումներ: Այլախոհության համար համալսարաններից վտարվեցին հարյուրավոր որակյալ մասնագետներ, ինչը, անկասկած, բացասական հետևանքներ ունեցավ երկրի կրթական ոլորտի զարգացման վրա: 1982թ. համալսարանները վերաբացվեցին, իսկ գտումները շարունակվեցին ևս հինգ տարի: Դրանք վերաբերում էին նաև ուսանողներին¹¹:

Մեր կարծիքով՝ համալսարանների վրա հարձակումը մի մեծ շարժման սկիզբ էր՝ մշակութային հեղափոխության անվան տակ, որի մշակութային և գիտական հետևանքներն անտեսվեցին, քանի որ ավելի կարևոր էր շարժման քաղաքական նպատակը՝ պահպանել հեղափոխության ձեռքբերումները և իսլամական վարչակազմը:

Մշակութային հեղափոխության անվան տակ համալսարանների վրա կատարված հարձակումները բացառապես քաղաքական բնույթ էին կրում: Համալսարանները դուրս էին պետության վերահսկողությունից, և վերոհիշյալ հարձակումներն առիթ դարձան նրանց վրա ևս հսկողություն սահմանելու համար: Կարծում ենք, համալսարանների վրա

հարձակումները չնպաստեցին իսլամականացման ծրագրի իրականացմանը: Փաստորեն, պետությունը համալսարանների գործունեությունը համարում էր իր համար վտանգավոր, այդ իսկ պատճառով էլ դրանք փակեց:

Հենց այս նույն ժամանակահատվածում հիմնադրվեց «Համալսարանների իսլամականացման հանձնաժողովը», որի հիմնական խնդիրներից էր նաև իսլամական մթնոլորտի ձևավորումը թե՛ բնագիտական և թե՛ հումանիտար գիտություններին առնչվող՝ ցանկացած թեմայի քննարկման համար¹³: Կրթական ոլորտում բարեփոխումներ անցկացնելու նպատակով 1984թ. դեկտեմբերի 9-ին ստեղծվեց նաև Մշակութային հեղափոխության գերագույն խորհուրդը, որն իրեն հռչակեց որպես մշակութային, կրթական, գիտական հետազոտությունների վերաբերյալ որոշումներ կայացնող բարձրագույն մարմին¹⁴: Նախատեսվում էր, որ այս կառույցը պետք է մշակութային քաղաքականություն իրականացնե՛ր ողջ երկրով մեկ: Խորհրդի նպատակներից էին՝ ուժեղացնել իսլամական մշակույթի ազդեցությունը հասարակության վրա, գերծ պահել գիտական ու մշակութային հաստատություններին և, առհասարակ, երկրի մշակութային միջավայրը արևմտյան ազդեցություններից, ապահովել մշակույթի և արվեստի կենտրոնների, դպրոցների, համալսարանների զարգացումը՝ իսլամական մշակույթի սկզբունքներին համապատասխան: Խորհրդի առաջնային պարտականություններից էին համարվում ԻՀՀ մշակութային քաղաքականության վերանայումը և երկրի կրթական, գիտական, մշակութային ռազմավարությանը համապատասխան քայլերի ձեռնարկումը, զբոսաշրջության և ուխտագնացության քաղաքականության սկզբունքների մշակումը և այլն:

Բացի կրթական ոլորտներից, բարեփոխումներ կատարվեցին նաև այլ բնագավառներում: Խոմեյնիի պահանջով արմատապես փոխվեց ՁԼՄ-ների բովանդակությունը¹⁵: Նրա կարծիքով՝ շահի օրոք լրատվամիջոցները լուրջ վնաս էին հասցրել իսլամական գաղափարախոսությանը: Արգելվեց արտասահմանյան ֆիլմերի վաճառքն ու ցուցադրումը, արգելվեց արևմտյան երաժշտությունը և պարը¹⁶: Մշակութային հեղափոխության իրականացմանը ամրապնդվեց մզկիթների դերը՝ որպես քաղաքական և գաղափարախոսական գլխավոր կենտրոնների: Կանանց պարտադրվեց չադրա կրելը: Դպրոցներում դասավանդվող հիմնական առարկաներից մեկը դարձավ իսլամը՝ շիա ուղղությամբ: Բոլոր դասագրքերը վերահրատարակվեցին¹⁷:

Այսպիսով, մշակութային հեղափոխությունը ենթադրում էր իսլամականացման ծրագրի իրականացումը հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում, որին հասնելու համար նույնիսկ բռնություն էր գործադրվում ժողովրդի ճնշող մեծամասնության հանդեպ: Ողջ երկրով մեկ իրականացնելով Մշակութային հեղափոխություն, Խոմեյնին և նրա կողմնակիցները ձգտում էին ստեղծել «տ՛չ արևմտյան և ո՛չ էլ արևելյան, այլ իս-

լամական համակարգ»: Իսլամական առաջնորդների համար անընդունելի էր արևմտյան ժողովրդավարության կրկնօրինակումը և արևմտականացումը:

GOHAR MIKAELYAN
(YSU)
CULTURAL REVOLUTION IN IRAN BETWEEN
1980 AND 1987

The period of the Cultural Revolution begins after the Islamic Revolution in 1979, whereupon the Iranian theocracy purged the Western and non – Islamic influences and brought them in line with Islam.

Ruhollah Khomeini defined this movement as the Cultural Revolution. It is also known as Islamic Cultural Revolution. The main aim of the movement was purifying the Universities and educational system from foreign influence.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Roshan Nhad Nahid, Enghelabe farhangi dar Jomhuri Islamic Iran. Tehran, 1383, p. 53.
2. Նշվ. աշխ., էջ 54:
3. Նշվ. աշխ., էջ 54:
4. Նշվ. աշխ., էջ 56:
5. Նշվ. աշխ., էջ 57:
6. Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս “Kayhan” օրաթերթ, 17 ապրիլ, 1980:
7. Mohammad Sharaf Zadeh Bardar, Enghelabe farhangi dar daneshgahhae Iran, Tehran, 1383, p. 211.
8. Հատկապես անողոր էին Թեհրանի համալսարանի վրա կատարված հարձակումները, որոնց արդյունքում վիրավորվեց 349 և զոհվեց 3 հոգի: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս “Kayhan” օրաթերթ, 17 ապրիլ, 1980:
9. Համալսարաններում գործող իսլամական խմբերի ակտիվիստները համոզված էին, որ երկրի ուսումնական հաստատությունների ծրագրերը պետք է համապատասխանեցվի իսլամական հեղափոխության գաղափարներին: Mohammad Sharaf Zadeh Bardar, Enghelabe farhangi dar daneshgahhae Iran, Tehran, 1383, p. 213.

10. Հարկ է նշել, որ այդ ժամանակ համալսարաններում գործում էին քաղաքական ուժերի քազմաթիվ գրասենյակներ: Այստեղ հիմնականում կենտրոնացել էին ընդդիմադիր ուժերը՝ կոմունիստական, մարքսիստական գաղափարախոսությունների կողմնակիցներ, պարտիզաններ, մոջահիդներ և այլն: Mohammad Sharaf Zadch Bardar, *Enghelebc farhangi dar dancshgahhac Iran, Tehran, 1383, p. 218.*
11. Այն ուսանողները, ովքեր հարում էին տիրող վարչակարգի դեմ հանդես եկող կազմակերպություններին, գրկվեցին ուսումը շարունակելու հնարավորությունից և վտարվեցին համալսարաններից: Տե՛ս նշված պարբերականը:
12. Roshan Nhad Nahid, *նշվ. աշխ., էջ 61:*
13. *Նշվ. աշխ., էջ 62:*
14. Бузов В.И., *Новейшая история стран Азии и Африки (1945-2004), стр., 278.*
15. *Նշվ. աշխ., էջ 279:*
16. Բայրուրդյան Վ, *Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 719:*

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ ՀԱՅԿԱՐԱՄ
(ՀՀՀ)

ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ
ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԵՎ ԱՂԲԵԶԱՆԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միացյալ Նահանգների Կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ օրինագծի շրջանառման պայմաններում ԱՄՆ-ում թուրքական համայնքի և թուրքական լոբբիստական գործունեության թեման հավելյալ կարևորություն է ստանում մեզ համար: Դրա հետ մեկտեղ թուրքական լոբբինգի ծավալման և զուգահեռաբար նաև ադրբեջանական գաղթօջախի կազմակերպման հարցերը օբյեկտիվորեն գիտական և ռազմավարական հետաքրքրության առարկա են, քանի որ թուրք-ադրբեջանական «սփյուռքի», (հատկապես Անկարայի և Բաքվի իշխանությունների ազդեցության տակ գտնվող հատվածի) աշխատանքն ունի հակահայ ուղղվածություն: Ադրբեջանից դուրս բնակվող ազերիների հետ աշխատանքները համակարգելու նպատակով 2002թ. հուլիսին հինադրված «Արտասահմանում բնակվող ադրբեջանցիների հետ աշխատանքային կոմիտե» պետական կառույցի ղեկավար Նազիմ Իբրահիմովը նշել է, որ իրենց զերատեսչության հիմնադրման առաջնահերթ նպատակներից մեկը «հայկական սփյուռքին հակազդելն է»¹: Հայկական սփյուռքից «օրինակ» վերցնելու թեզը «կարմիր թելով» անցնում է թուրք-ադրբեջանական լրատվամիջոցներում, հնարավոր առիթներով շահարկվում քարոզչության կողմից:

Արտասահմանյան պետություններում և մասնավորապես Միացյալ Նահանգներում թուրքական կազմերպությունների գործունեության թեման ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ադրբեջանի ԶԼՄ-ների ուշադրության առարկա է: Բացի այդ, նշված թեմաներով Թուրքիայում լույս են տեսել որոշ գիտական և ռազմավարական ուսումնասիրություններ: Որոշ դեպքերում թուրք հետազոտողները թուրքական լոբբիստական կառույցների թեման դիտարկում են Միացյալ Նահանգներում գործող այլ համայնքների և մասնավորապես հայկական համայնքի հետ միևնույն ուսումնասիրության համատեքստում²:

Ըստ առկա տվյալների, ԱՄՆ-ում թուրքական կառույցները միավորված են զլխավորապես 2 կազմակերպություններում՝ ATAA (Assambley of Turkish American Associations) և FTAA (Federation of Turkish American Associations), որոնք իրենց հերթին մի քանի տասնյակ թուրքական առավել փոքր կազմակերպությունները միավորող կառույց կամ «հովանոց» են:

ATAA Թուրք-ամերիկյան կազմակերպությունների համագումար կառույցը հիմնադրվել է 1967-ին: Այն իր մեջ է միավորում ԱՄՆ-ում գործող 62 հասարակական, մշակութային, գիտակրթական թուրքական կազմակերպություններ (Ֆլորիդա նահանգի թուրք-ամերիկյան միություն, Սերիլենդ նահանգի թուրք-ամերիկյան միություն, Նոր Անգլիայի թուրք-ամերիկյան մշակութային միություն, Կալիֆորնիայի թուրք-ամերիկյան ասոցիացիա, Դրիմի թուրքերի ամերիկյան ասոցիացիա, Մշակութային փոխանակման թուրք-ամերիկյան ասոցիացիա, ԱՄՆ-ի թուրք կանանց լիգա, «Թյուրքօջախը» միություն, Ստամբուլի տեխնիկական համալսարանի շրջանավարտների միություն և այլն)³: Կառույցի ղեկավարն է Նուրթեն Ուրալը: ATAA-ն 1989-ից հրատարակում է «Թըրքիշ Թայմս» անգլալեզու թերթը, որ ունի մաև էլեկտրոնային կայքէջ՝ www.turkishtimes.com: Հայոց ցեասպանության տարելիցի օրերին կառույցն ԱՄՆ-ի խոշոր քաղաքներում կազմակերպում է հակահայ հավաքներ:

Թուրքական մյուս խոշոր համաամերիկյան կառույցը FTAA Թուրք-ամերիկյան կազմակերպությունների համադաշնությունն է: Դեկավարն է Աթիլա Փաքը: FTAA-ն ձևավորվել է 1956-ին: Իր մեջ ներառում է 37 կազմակերպություններ, որոնց մեծ մասը մտնում են մաև ATAA կազմակերպության կազմի մեջ⁴: 1991-ին FTAA կազմակերպության նախաձեռնությամբ հիմնվեց Համաշխարհային թուրքական կոնգրես կառույցը, որի նպատակն է մեկ դաշինքի մեջ միավորել Թուրքիայի դուրս գործող թուրքական համայնքային կազմակերպությունները: Ներկայումս Համաշխարհային թուրքական կոնգրեսի գործունեությունը գերազանցապես սահմանափակվում է քարոզչական բնույթի էլեկտրոնային տեղեկագրերի տարածմամբ:

Նշված երկու կազմակերպություններից բացի ԱՄՆ-ում գործում են Թուրքական հետազոտությունների ինստիտուտ (ITS), Թուրք-ամերիկյան գիտաշխատողների միություն (ATAS), Թուրք-ամերիկյան իսլամական միություն (TAIF), Ամերիկա-թուրքական խորհուրդ (ATC), Թուրքիայի ամերիկացի բարեկամներ (AFAT) և այլ կառույցներ⁵:

Թե՛ ATAA-ի և թե՛ FTAA-ի անդամ է ԱՄՆ խոշորագույն ադրբեջանական կառույցը՝ «ԱՄՆ-ի ադրբեջանական համայնք» (ASA-Azerbaijan Society of America) կազմակերպությունը: Այն հիմնադրվել է 1957թ-ին Նյու Ջերսի նահանգում մուսաֆաթական Ադրբեջանի հիմնադիր և առաջին վարչապետ Մեմեդ Էմին Ռասուլզադեի կողմից, որը տվյալ ժամանակաշրջանում բնակվել է ԱՄՆ-ում: Ներկայումս կառույցի ղեկավարն է Թոմրիս Ագերին, կենտրոնակայանը Նյու Յորք քաղաքում է: ATAA-ն յուրաքանչյուր տարի անց է կացնում խորհրդածողով և 2004-ից սկսած դրանց ընթացքում մեկ օր նվիրվում է Ադրբեջանին⁶: Մյուս ադրբեջանական կառույցներից նշենք «ԱՄՆ-Ադրբեջան առևտրային պալատ», «ԱՄՆ-Ադրբեջան կրթական և մշակութային

հիմնադրամ», «Ադրբեջանի հրեաների միություն», «Ադրբեջան-ԱՄՆ մշակութային միություն», «Ադրբեջանական տուն», «Ադրբեջանական մշակութային միություն», «ԱՄՆ-Ադրբեջան բարեկամության միություն», «Սուդան» կառույցները և այլն: Ընդ որում, 2002թ-ից, ինչ հիմնվեց «Արտերկրում բնակվող ադրբեջանցիների հետ աշխատանքային պետական կոմիտե» կառույցը, ԱՄՆ-ում բացվել է ադրբեջանական վեց հասարակական կազմակերպություն, մինչդեռ Ադրբեջանի անկախացումից մինչև 2002-ը՝ հինգ⁷: Սա ևս վկայում է ադրբեջանական համայնքները կազմակերպելու ուղղությամբ պետական նպատակային ծրագրի առկայության մասին: Նախորդ տարի սկսվել է «ԱՄՆ-ի ադրբեջանական կազմակերպությունների համագումարի» հիմնադրման աշխատանքները, որն իր մեջ է միավորելու ԱՄՆ բոլոր ադրբեջանական կազմակերպությունները: Նոր կառույցի կենտրոնակայանը գործելու է Վաշինգտոնում:

Թուրքական, ինչպես նաև ադրբեջանական կառույցները «միահամուռ» ջանքերով ձգտում են խորացնել գործընկերությունը ԱՄՆ հրեական հաստատությունների հետ: Նազիմ Իբրահիմովը նշել է, որ «Ադրբեջանական և հրեական կառույցների միջև սերտ գործակցությունը համահունչ է Ադրբեջանի պետական շահերին»⁸: Նախորդ տարվա մայիսին Իբրահիմովը մասնակցել է «ԱՄՆ Հրեական կոմիտե» կազմակերպության հարյուրամյակին նվիրված միջոցառումներին, որին ներկա է գտնվել նաև ԱՄՆ նախագահը, Գերմանիայի կանցլերը, Իսրայելի վարչապետը: Վերջին ամիսներին, Կոնգրեսում Հայոց Եղեռնի օրինագծի ներկայացումից հետո, Թուրքիան պարբերաբար բնույթ է հաղորդել այս ոլորտում ԱՄՆ հրեական կառույցների հետ շփումներին: Պետք է նաև նշել, որ ԱՄՆ ոչ բոլոր հրեական միություններն են, որ պատրաստ են սատարել ցևասպանության հարցում թուրքական կողմին:

Նորագույն իրողություն է թուրքական և ադրբեջանական կառույցների համատեղ գործունեությունը կամ «սերտաճումը»: Ադրբեջանական վերոնշյալ պետական կոմիտեի ղեկավար Նազիմ Իբրահիմովն ասել է, թե «հայկական լոբբինգի աշխատանքին հակադրվելու միակ ուղին ադրբեջանական և թուրքական «սփյուռքի» միասնականացումն է»⁹:

Մարտ ամսին Բաքվում ընթացավ ադրբեջանական և թուրքական համայնքային կազմակերպությունների ֆորում, որին մասնակցում էին «ԱՄՆ ադրբեջանական համայնքի», ATAA-ի և FTAA-ի ղեկավարները: Թոմրիս Ազերին իր խոսքում մասնավորապես նշել էր. «Ադրբեջանական և թուրքական համայնքների այս ֆորումը կարևոր դերակատարում է ունենալու Ադրբեջանի դեմ հայկական ազդեսփայլի մասին աշխարհին իսկությունը փոխանցելու և Թուրքիայի դեմ անհիմն պնդումների վերաբերյալ»: Գիտաժողովից հետո մեկնելով Թուրքիա ATAA ղեկավար Էրջումեն Զըլըռը հայտարարել էր, թե Ադրբեջանը վերջին տարիներին առավել

նպատակաուղղված է աշխատում սեփական գաղթօջախների կազմակերպման ուղղությամբ, քան Թուրքիան:

ԱՄՆ-ում թուրքական կողմի լոբբիստական գործունեության կարևորագույն բաղկացուցիչն է նաև ԱՄՆ-ում գործող վարձու լոբբիստական կառույցների հետ պարբերական բնույթ ստացած աշխատանքը: «Քանի որ ԱՄՆ-ում թուրքերի թիվը բավարար չէ Թուրքիայի օգտին լոբբիստական աշխատանք կատարելու համար ... լոբբիստական աշխատանքները պատվիրվում են ԱՄՆ լոբբիստական կազակերպություններին», նշում է թուրք հետազոտողը¹⁰: Վերջիններիս առջև դրված հիմնական «առաջադրանքների» թվում են Թուրքիայի շահերի պաշտպանությունը ԱՄՆ Կոնգրեսում (հակազդումը հայկական, հունական կոնգրեսական հանձնախմբերին), ռազմական, տնտեսական աշխարհաքաղաքական հարցերում հնարավոր աջակցությունը Անկարային: Թուրքական գանձարանի հաշվին վարձված լոբբիստական կառույցների ցանկում են «Հիլ ընդ Նոթոն», «Ինթերնեյշնլը ըրվայզերս», «Լիվինգստոն Գրուպ» և այլն: 2005-ին հայտնի դարձավ, որ 1989-ին Թուրքիան Կոնգրեսի անդամ Բոր Դոուլի առաջ քաշած Հայոց ցեղասպանության օրինագծին հակազդելու համար օգտնվել էր «Ֆիլիպ Մորիս» ծխախոտ արտադրող ընկերության լոբբիստական ծառայություններից:

Թուրքական և անդրեջանական լոբբինգի թեման արդիական է նաև ԵՄ երկրների, Ռուսաստանի, Ուկրաինայի պարագաներում: Գրեթե միանշանակ կարելի է կանխատեսել, որ առաջիկա տարիների կտրվածքով այն լուրջ գործոն կարող է դառնալ և ՀՀ ինչպես նաև սփյուռքի անվտանգության առումներով մարտահրավեր է հանդիսանում:

HAYKARAM NAHAPETYAN
(PTCA)

ACTIVITIES OF THE US'S TURKISH AND AZERBAIJANI ORGANIZATIONS

In terms of Armenian Genocide Resolution is being circulated in the US Congress the Turkish as well as Azerbaijani Diaspora organization exert more efforts and conduct more undertakings. Thus, the issue of the US Turkish and Azeri societies gets more urgency for the Armenian side.

The Turkish non-governmental organizations of the US are united mainly in two greater structures: ATAA (Assambley of Turkish American Associations) and FTAA (Federation of Turkish American Associations). Similar of "umbrella" organization uniting the US Azerbaijani NGOs is being

created during the current period. Also we can notice the process of integration of Turkish and Azeri Diasporas, some intention to create some kind of united anti-Armenian front. Turkish side largely uses the practice of hiring lobbying private organizations, such as "Hill and Knowlton", "International Advisers", "Livingston group", etc.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. "Ибрагимов Н., создание азербайджанского лобби стоит дорого", Фахрединоглу Э., "Эхо", 03.06.2005.
2. Shu' "Amerika'da Siyasal Yapi: Lobiler ve Dis Politika: Turk, Yunan, Ermeni, Israil ve Arap Lobilerin ABD'nin Dis Politikasına Etkileri", Tayar Ari, Istanbul 2000, ինչպիսիս նաև "Amerika Birlesik Devleylecinde Ermeniler ve Ermeni Lobisi", Scnol Kantarci, Istanbul 2004.
3. Shu' www.ataa.org
4. Shu' www.tadf.org
5. "Amerika'da Siyasal Yapi: Lobiler ve Dis Politika: Turk, Yunan, Ermeni, Israil ve Arap Lobilerin ABD'nin Dis Politikasına Etkileri", Tayar Ari, Istanbul 2000, էջ 221:
6. "24th Congress of ATAA held discussions realed to Azerbaijan", www.azertag.com, 03.02.2004.
7. www.diaspora.az
8. "Сотрудничество с еврейскими диаспорами отвечает интересам Азербайджана", www.azertag.com, 04.05.2006.
9. "Азербайджанская и турецкая диаспоры — объединяйтесь", Байрамова Дж., "Зеркало", 29.09.2006
10. "Amerika'da Siyasal Yapi: Lobiler ve Dis Politika: Turk, Yunan, Ermeni, Israil ve Arap Lobilerin ABD'nin Dis Politikasına Etkileri", Tayar Ari, Istanbul 2000, 221.

ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ ՆԱԶԵԼԻ
(ԱԻ)

ԻՐԱՆՈՒՄ ԵՐԿԱԹՈՒՊԱՅԻՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ
(XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՁ – XX ԴԱՐԻ ՄԿԻՁԲ)

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցի նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի և Ցարական Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը կարելի է գնահատել որպես «փոխհամաձայնեցված», չնայած այն իրողությանը, որ նշված ժամանակահատվածում Մերձավոր Արևելքում այդ երկու տերությունների միջև առկա էին տնտեսական, քաղաքական, ռազմավարական շահերի սկզբունքային ու խորը հակասություններ:

XIX դարի 70-80-ական թթ. շահական կառավարությունը ռուս և անգլիացի ձեռնարկատերերին Իրանում երկաթուղային շինարարություն իրականացնելու մենաշնորհային իրավունքներ էր ընձեռել¹: Անգլիայից տնտեսապես ավելի թույլ զարգացած Ռուսաստանը, որի երկաթուղային շինարարությունն իր երկրում իրականացվում էր հիմնականում ֆրանսիական կապիտալի միջոցներով, պատրաստ չէր մրցակցության մեջ մտնելու վերջինիս հետ՝ Իրանում երկաթուղային ճանապարհներ կառուցելու հարցում՝ առավել ևս Ռուսաստանում մտավախություն կար, որ երկաթուղային գծերի առկայության դեպքում իրենք կկորցնեն մենաշնորհային դիրքերը հյուսիսային Իրանի շուկաներում²: Մինչդեռ երկաթուղային շինարարության քաղաքականությունից էր կախված ոչ միայն Ռուսաստանի մերձավորարևելյան ամբողջ քաղաքականության ընթացքն ու ապագան, այլև ընդհանրապես Ռուսաստանի միջպետական հարաբերությունները Գերմանիայի և Անգլիայի հետ, որոնց համար տվյալ հարցն այդ ժամանակահատվածում ուներ առաջնային կարևորություն³:

Ռուսական իշխող շրջանակների վաղեմի ծրագիրը՝ Կասպից ծովից մինչև Պարսից ծոց «Անդրպարսկական» երկաթուղու միջոցով մոտենալու Հնդկական օվկիանոսի արևելքին առժամանակ հետաձգվեց ռուսական կառավարության կողմից՝ 1890թ. փետրվարի 4-ին գումարված «հատուկ խորհրդակցության» կողմից կայացրած որոշմամբ: Նույն թվականի նոյեմբերի 12-ին Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքվեց համաձայնագիր, ըստ որի վերջինս պարտավորվում էր տաս տարի ժամկետով Իրանում չկառուցել և այլ ընկերությունների ու մասնավոր անձանց չտրամադրել մենաշնորհային իրավունքներ՝ երկաթուղային ճանապարհներ համար⁴: 1900թ. նշված պայմանագիրը երկարաձգվեց ևս տաս տարով⁵: Ինչ վերաբերում է Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշմանն այս հար-

ցում, ապա բրիտանական կողմը գտնում էր, որ հյուսիսից դեպի երկրի կենտրոնական և հարավային շրջաններ կառուցվող յուրաքանչյուր երկաթուղային գիծ լուրջ վտանգ է բրիտանական առևտրատնտեսական, ռազմավարական շահերին: Մինչդեռ Ռուսաստանը, Իրանի տարածքն օգտագործելով, երկաթուղային ճանապարհներով կարող էր մոտենալ ոչ միայն Պարսից ծոցին, այլև Հնդկական օվկիանոսի ավազանին, որտեղ Բրիտանիան կենսական շահեր ուներ⁶: Փաստորեն, այս պարագայում Ռուսաստանի կողմից իրականացվող քաղաքականությունն Իրանում երկաթուղային արգելքի վերաբերյալ ընդունելի էր մաս բրիտանական դիվանագիտության կողմից:

Իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով Իրանում հնարավոր երկաթուղային շինարարություն իրականացնելու ողջ գործընթացը՝ այդ երկու տերությունները փորձում էին խոչընդոտել մաս մյուս եվրոպական պետությունների կողմից Իրանին առաջարկվող երկաթուղային ծրագրերը: Բաղաքական կենսունակությունը վաղուց կորցրած դաջարական կառավարությունն իր հերթին թույլ և անհաջող փորձեր էր անում՝ երկրի երկաթուղային շինարարության բնագավառ նոր ներդրումներ ներգրավելու ուղղությամբ⁷, սակայն, այդ ջանքերը ևս որևէ շոշափելի արդյունք չտվեցին:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Գերմանիայի կողմից առաջարկվող Բաղդադի երկաթուղու կառուցման մախազիծը, որը պետք է իրականացներ Գերմանիայի տնտեսական և քաղաքական ներթափանցումը Փոքր Ասիա, Միջագետք, իսկ ապա մաս Իրան, Պարսից ծոցի ավազան, Արաբական թերակղզի և Հնդկական օվկիանոս, Ռուսաստանի և Անգլիայի համար ստեղծեց Մերձավոր և Միջին Արևելքում ռազմավարական, տնտեսական և քաղաքական բնույթի լուրջ սպառնալիք: Բաղդադի երկաթուղու կառուցմամբ Գերմանիան մեծ ազդեցություն ձեռք կբերեր մաս Սև ծովի ավազանում՝ հսկողություն սահմանելով Բոսֆոր, Դարդանեյ նեղուցների նկատմամբ՝ վերածելով այն ռազմավարական հենակետի՝ Ռուսաստանի հարավային սահմանների մոտ: Արդյունքում առավել դյուրին կդառնար գերմանական ներթափանցումը հյուսիսային Իրանի շուկաներ, որտեղ ռուս վաճառականները մենաշնորհային կարգավիճակ ունեին: Գերմանիան ևս կվերահսկեր տարածաշրջանի հարուստ հումքային ռեսուրսները և ընդարձակ շուկաները՝ սպառնալիքի տակ դնելով իր քաղաքական և տնտեսական մրցակից հակառակորդների կենսական շահերը:

Եթե մինչև XX դարի սկզբը պայքարը Պարսից ծոցի ավազանում գերիշխանություն ձեռք բերելու համար ընթանում էր հիմնականում Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի միջև, ապա գերմանացի մենաշնորհատերերի կողմից՝ թուրքական կառավարությունից վերոհիշյալ երկաթուղու կառուցման համար մենաշնորհի ստանալուց հետո, Գերմանիան մույնպես սկսեց մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերել Ծոցի նկատմամբ, մանա-

վանդ որ ծրագրվում էր Քուվեյթը դարձնել նախագծվող երկաթուղու վերջնական կետ¹⁰:

Գերմանիայի օրեցօր մեծացող ազդեցությունը Իրանում, ինչպես նաև Բաղդադի երկաթուղու շուրջ ընթացող դիվանագիտական պայքարը հանդիսացան այն կարևորագույն պատճառները, որոնց հետևանքով 1907թ. օգոստոսի 31-ին կնքվեց անգլո-ռուսական համաձայնագիրը՝ Իրանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու վերաբերյալ¹¹: Այսուհետև Իրանում երկաթուղային շինարարության իրականացման գործում հիմնական պայքարն ընթանալու էր Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև:

1907-1910 թթ. ընթացքում Գերմանիայի և Ռուսաստանի հարաբերությունները բավականին սառն էին: Մակայն Բալկաններում վերջինիս ունեցած անհաջողություններից հետո գերմանաձեռ շրջանակների ուժգին ճնշման ներքո ռուսական կառավարությունը 1911թ. վերսկսեց դեռևս 1907թ. ընդհատված բանակցությունները Գերմանիայի հետ՝ պարսկական հարցերի վերաբերյալ¹²: Նախապես Պոտսդամում կայացած բանակցությունների արդյունքում Ս.Պետերբուրգում 1911թ. օգոստոսի 19-ին կնքվեց ռուս-գերմանական համաձայնագիր՝ Իրանի վերաբերյալ¹³: Համաձայնագրով Գերմանիան ճանաչում էր Ռուսաստանի հատուկ շահերը և հետաքրքրություններն Իրանում, իսկ Գերմանիան, համաձայն պայմանավորվածության, այդ երկրում պարտավորվում էր հետապնդել միայն առևտրատնտեսական շահեր: Վերջինս պարտավորվում էր շահական կառավարությունից ձեռք չբերել երկաթուղային և այլ տեսակի մենաշնորհներ՝ ռուսական ազդեցության ոլորտում, իսկ Ռուսաստանը, որոշակի զիջումների գնալով՝ իր հերթին պարտավորվում էր չհակազդել Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ընթացքին: Նաև համաձայնություն էր տալիս կառուցել Թեհրան-Խանեկին գիծը, որն ի դեպ, շահարկումների առարկա էր դեռևս 1902թ.¹⁴: Նախատեսվում էր, որ այդ գիծը հետագայում միանալու էր Բաղդադի երկաթուղու հյուսիսային հատվածին: Համաձայնագրում տեղ էր գտել նաև հատուկ կետ, ըստ որի ցարական կառավարության կողմից վերոհիշյալ երկաթգիծ կառուցումից հրաժարվելու դեպքում՝ Գերմանիան ինքը շահական կառավարությունից ձեռք կբերեր այդ մենաշնորհը¹⁵:

Նշված համաձայնագիրը կնքելուց հետո ռուսական իշխանությունները նոր եռանդով վերսկսեցին Անգլիայի հետ համատեղ Իրանում անդրիրանական երկաթուղի կառուցելու ծրագրերի շուրջ համաձայնության գալու փորձերը, որի իրականացման դեպքում Բաղդադի երկաթուղին կկորցներ իր նշանակությունը տարածաշրջանում: Երկու տերությունների կողմից ստեղծված համատեղ «Société d'Etudes» կազմակերպությունը՝ ֆրանսիական կապիտալի մասնակցությամբ¹⁶, պետք է շահական կառավարությունից, յուրաքանչյուրը իր ազդեցության գոտու շրջանակներում, ձեռք բերեր մենաշնորհային իրավունքներ՝ անդրիրանական երկաթգիծ կառուցելու համար¹⁷: Ինչ վերաբերում է չեզոք գո-

տում երկաթուղային շինարարություն իրականացնելուն, ապա Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը համատեղ պետք է մենաշնորհային իրավունքներ ստանային իրանական կառավարությունից, որի արդյունքում կչեզոքացնեին այդ շրջանում երկաթուղիներ կառուցելու գերմանական նախագծերը¹⁸:

Ամփոփելով պետք է նշել, որ շնայած վերոհիշյալ իրողություններին Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան և Գերմանիա եռանկյունու քաղաքական ու տնտեսական շահերի անընդհատ բախման հետևանքով, ուսումնասիրվող շրջանում Իրանում այդ երկաթուղային ծրագրերից և ոչ մեկն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց:

NAZELY NAVASARDYAN
(IOS)

**ON THE ISSUE OF THE RAILWAY CONSTRUCTION IN
IRAN
(LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY)**

In the late 19th and in the early 20th century Germany proposed Bagdad railway construction project that might realize Germany's economic and political spread to the Near and Middle East.

The Bagdad railway project's realization made strategic, economic and political threat for Russia and Great Britain. That's why in the researching period the Great Britain's and Russia's policy on railway building issue in Iran can be evaluated as "cooperative" in spite of economic, political and strategic principle and deep contradictions between the following two states in the Middle East.

As a result of continuous economic and political interest's clashes between Russia, the Great Britain and Germany none of the railway building projects have been realized in Iran.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Казем-Заде Ф., Борьба за влияние в Персии, Дипломатическое противостояние России и Англии в 1864-1914, М., 2004., стр. 89-195.
2. "Красный архив", Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906гг., т.1., М., 1933, стр. 3-4.

3. Бестужев И.В., Борьба в России по вопросам внешней политики 1906-1910гг., М., 1961, стр. 67.
4. "Красный архив", 624. աշխ., стр. 35-47.
5. Նույն տեղում էջ 48:
6. Persy Sykes, A History of Persia, vol. II, London, 1951, p. 412-413.
7. Казем-Заде Ф., 624. աշխ., стр. 85-133.
8. Բայրության Վ., «Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911թթ.», Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XI, Եր., 1982, էջ 23-24:
9. Бондаревский Г.Л., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток в 1888-1903гг., Ташкент, 1955, стр. 156-250.
10. Butterfield P., The Diplomacy of the Bagdad Railway, 1890-1914, Göttingen, 1932, p. 17-19.
11. Ըստ պայմանագրի. Իրանի հյուսիսային մասը՝ Ղասրե-Շիրին-Յեզդ-Ջուլֆադար գծից հյուսիս, հայտարարվում էր ռուսական ազդեցության ոլորտ, իսկ հարավային մասը՝ Բանդար-Աբրաս-Քերման-Բիրջանդ-Ղազինկ գծից հարավ-արևելք, անգլիական ազդեցության գոտի: Կենտրոնական հատվածը հայտարարվում էր «չեզոք գոտի»՝ որպես ազատ մրցակցության դաշտ:
12. Ефремов П.Н., Внешняя политика России (1907-1914), М., 1961, стр. 314-331.
13. British Documents, The Near and Middle East on the Eve of War, vol. X, part I, London, 1936, doc. 741, p. 717-719.
14. Երբ 1902թ. հայտնի դարձավ, որ գերմանացի ձեռնարկատերերի կողմից շահական կառավարությանն առաջարկվել է կարճ ժամանակահատվածում կառուցել Բաղդադի երկաթուղու հավելյալ Խանեկին-Բաղդադ-Քերբալա-Նաջաֆ գիծը, ռուս դիվանագետները փորձեցին կանխել այդ ծրագրերը՝ պատճառաբանելով, թե այդ գիծը կմեծացնի ուխտագնացների հոսքը դեպի շիական սրբավայրերը, պատճառ դառնալով երկրից մեծ քանակությամբ դրամի արտահոսքի, ինչը ծանր կանրադառնա ֆինանսական վիճակի վրա:
15. Համաձայնագրի ամրոցական տեքստը տե՛ս "Красный архив", т. 3, Москва-Петроград, 1923, стр. 10-13.
16. Международные отношения в эпоху империализма, Документы из архивов царского и временного правительств 1878-1917, сер. 2, т. XX, ч. 2, № 747, стр. 251.
17. Նույն տեղում, №1034, էջ 459:
18. "Красный архив," т.3, Москва-Петроград, 1923, стр. 21-22.

ՉԱՎԻԿՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ
(ԵՊՀ)

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Թուրքիայում 2007 թ.-ի ապրիլ-մայիս ամիսներին իրականացած նախագահական ընտրությունների քվերակության առաջին փուլը ընդդիմադիր Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության (ԺՀԿ) դիմումի համաձայն անվավեր ճանաչվեց ՄԴ-ի կողմից¹: Այս որոշմանը նախորդեցին հակակառավարական ցույցեր Անկարայում և Ստամբուլում² և հատկապես գլխավոր սպայակույտի մամուլ հաղորդագրությունը՝ քոդարկված սպառնալից ոճով³:

Սույն հողվածով վերլուծվում է հանրապետության նախագահի դերը թուրքական սահմանադրական համակարգում ըստ 1982թ. սահմանադրության⁴: Այս սահմանադրությունը ձևավորվել է զինվորական հեղաշրջման արդյունքում, զինվորականների ակտիվ մասնակցությամբ ինչպես նախորդ 1961թ. սահմանադրությունը: 1982թ. սահմանադրությունն ուժեղացնում է թուրքական քաղաքական համակարգ ներքափանցելու զինված ուժերի լծակները ի դեմս ԱԱԽ-ի⁵ (1982/հ.117-118), որը նիստի է հրավիրվում հանրապետության նախագահի գլխավորությամբ:

Թուրքիայի Հանրապետության (ԹՀ) նախագահը պետության ղեկավարն է: Ըստ երկրի սահմանադրության՝ նա խորհրդանշում է ԹՀ-ն ու թուրք ժողովրդի միասնականությունը⁶ և այդ պաշտոնը աշխարհիկ պետության խորհրդանիշն է⁷: Նախագահն ապահովում է սահմանադրության հիմնադրությունների առանց խախտումների իրագործումը և պետական մարմինների ներդաշնակ գործունեությունը:

Գործադիրի վարույթը իրականացվում է կառավարության և նախագահի կողմից, որի պատասխանատու թևը կառավարությունն է: Ընդգծենք, որ սահմանադրությունը գործադիրի վարույթը ուժեղացնելիս նախընտրել է ընդլայնել հատկապես հանրապետության նախագահի լիազորությունները⁸:

Ի շահ պետության՝ քաղաքացու ազատությունները սահմանափակող 1982թ. Սահմանադրությունը նախագահին լիազորություններ է տալիս՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության ոլորտներում, որոնք նախորդ սահմանադրության հետ համեմատելիս անհամեմատ շատ են: Այստեղ կարևորվում է նախագահի անկողնակալ դիրքը՝ որպես պետության գլխավորի, մեծանում է իշխանության ու ընդդիմության միջև ստեղծված հարցերում միջնորդելու լծակները, քաղաքական ճգնաժամերում կարգավորիչ դեր խաղալու հնարավորությունները⁹:

Ըստ 1982թ. սահմանադրության նախագահն ընտրվում է ԹԱՄԺ-ի կողմից՝ 7 տարի ժամկետով, 40 տարին լրացած պատգամավորներից մեկ անգամ ընտրվելու իրավունքով: Որպես թեկնածու կարող է առաջադրվել նաև պատգամավոր չհանդիսացող անձը՝ ԹԱՄԺ-ի անդամների 1/5-ի առաջարկությամբ: Ընտրվելու դեպքում դադարում է նախագահի կուսակցական կամ ԹԱՄԺ-ի անդամի կարգավիճակը (1982/հ.101):

Առաջին երկու փուլերում պահանջվում է ԹԱՄԺ -ի անդամների ընդհանուր թվի 2/3-ի ձայները (367 ձայն), երրորդ և չորրորդ փուլերում ամենաշատ քվե ստացած 2 թեկնածուները հաղթելու համար պետք է ապահովեն ձայների բացարձակ մեծամասնությունը (276 ձայն-1982/հ.102):

Նախագահական ընտրությունների բնականոն ավարտն ապահովելու համար 4 փուլ քվեարկելուց հետո նախագահ չընտրելու դեպքում ԹԱՄԺ-ը ցրվում է և նշանակվում է արտահերթ խորհրդարանական ընտրություններ: Դա թույլ է տալիս խուսափել 1980 թ.-ի զինվորական հեղաշրջմանը նախորդած նախագահական ընտրությունների ամառային անարդյունավետ գործընթացի կրկնությունից, երբ խորհրդարանի երկու մեծ կուսակցությունների (ԺՀԿ և Արդարություն կուսակցություն) անհամաձայնության պատճառով հինգ ամիս ձգված քվեարկությունները հանգեցրին խորհրդարանի գործունեության անարդյունավետությանը, ներքին քաղաքական անկայունությանը:

Նախագահը «դե յուրե» վետոյի իրավունք չունենալով հանդերձ օրենքը ՍԴ-ում վիճարկելուց բացի ունի օրենքները հանրաքվեի դնելու իրավունք, որը օրենսդիր իշխանության ոլորտում 1982թ. Սահմանադրությամբ տրված նոր լիազորություն է: Հատկապես ՍԴ-ի նախկին նախագահ և հանրապետության ներկա նախագահ Սեզերը բազմիցս օգտվել է իր այդ իրավունքից: Սեզերը մինչ օրս մերժել է 66 օրենք և 751 պաշտոնի նշանակման որոշում, այն դեպքում, երբ Քենան Էվրենը մերժել էր՝ 27, Թուրգութ Օզալը՝ 17, Սյուլեյման Դեմիրելը 14 օրենքների հաստատումը¹⁰:

Գործադիր իշխանության ոլորտում նախագահն ունի իր նախագահությամբ կառավարության նիստ հրավիրելու, թուրքական զինված ուժերի օգտագործման հրաման արձակելու, Ազգային անվտանգության խորհրդում նիստ հրավիրելու և նախագահելու, իր նախագահությամբ հավաքված կառավարության նիստում արտակարգ իրավիճակ հայտարարելու և պարետային ժամ մտցնելու, պետական վերահսկողական խորհրդի նախագահին և անդամներին նշանակելու, իր ենթակայությամբ աշխատող սույն խորհրդին հետաքննություն անցկացնել պատվեր տալու, Բարձրագույն ուսումնական խորհրդի անդամներին և համալսարանի ու կոլեջներին նշանակելու լիազորություններ (1982/հ.104):

Դատական իշխանության բնագավառում նախագահն է նշանակում Սահմանադրական դատարանի բոլոր անդամներին, Դանըշթայի

(Danıştay-վարչական դատարան) անդամների թվի 1/4-ին, գլխավոր դատախազին և տեղակալին, զինվորական վճռաբեկ դատարանի անդամներին, Դատավորների և դատախազների բարձրագույն խորհրդի անդամներին (1982/հ.104):

Սրանցից բացի սահմանադրությամբ և հատուկ օրենքներով սահմանված լիազորությունների հիման վրա առաջարկված թեկնածուներից ընտրում և նշանակում է (1982/հ.104) Ռադիոյի և հեռուստատեսության բարձրագույն խորհրդի անդամներին, Աթաթյուրքի անվան մշակույթի, լեզվի և պատմության բարձրագույն խորհրդի անդամներին, Մշակույթի արժեքների և բնական ռեսուրսների պահպանման բարձրագույն խորհրդի անդամներին¹¹: Ուշադրության է արժանի նախագահի ՄԴ-ի՝ բոլոր անդամներին նշանակելու հանգամանքը վերջին զարգացումների համատեքստում: ԺՀԿ-ն դիմումից հետո 7:2-ի հարաբերությամբ ՄԴ-ի կողմից քվեարկության անվավեր ճանաչումը մեկնաբանվեց որպես իրենց նշանակած նախագահին տրված տուրք, իսկ ՄԴ-ը նման քննադատություններին արձագանքեց քրեական օրենսգրքի համապատասխան հոդվածով սպառնալով:

Հանրապետության նախագահի բոլոր որոշումները, բացի միանձնյա ընդունած որոշումներից¹² ստորագրվում են վարչապետի և համապատասխան նախարարի կողմից, որոնք էլ հանդիսանում են այդ որոշումների պատասխանատուները, այդ թվում և դրանց դատական կարգով բողոքարկումների դեպքերում: Հանրապետության նախագահի՝ պետական դավաճանության (haute trahison) քննարկում կարող է սկսվել Ազգային Ժողովի պատգամավորների ընդհանուր թվի 1/3-ի առաջարկով, իսկ որոշումն ընդունվել նվազագույնը ձայների 3/4-ով (1982/հ.105): Նախագահի կողմից երկրից բացակայելու, իր պաշտոնական պարտականությունների կատարման անհնարիության դեպքում նրան փոխարինում է Ազգային Ժողովի նախագահը:

1982թ. սահմանադրությամբ նախագահին առընթեր ստեղծված երկու նոր մարմիններն են՝ նախագահական ընդհանուր քարտուղարությունը (ԸԶ) (Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği) (1982/հ.107) և պետական վերահսկողական խորհուրդը (ՊՎԽ) (Devlet Denetleme Kurulu) (1982/հ.108): ԸԶ-ն հիմնվել է 1983թ.-ին հատուկ օրենքով: Այն բաղկացած է քարտուղարական ապարատից, ընդհանուր քարտուղարությունց, նախագահական խորհրդից, անվտանգության և հետախուզական խորհուրդներից, նախագահի հատուկ ատյանից և պետական վերահսկողական խորհրդի տնօրինությունից:

ՊՎԽ և դատական մարմիններից իրավասու է կատարել ամեն տեսակի հետազոտություններ բոլոր պետական հաստատություններում, բացի զինված ուժերից, այն հաստատություններում, որոնց բաժնետիրական կապիտալի 51% է ավելին պատկանում է պետությանը, արհմիություններում, բարեգործական միություններում¹³, ինչը կարելի է շեղում

համարել խորհրդարանական ժողովրդավարության սկզբունքից, երբ գործադիրի ոչ պատասխանատու քեի, այսինքն՝ հանրապետության նախագահի հրահանգով որևէ նախարարությանը ենթակա կառույցում կարելի է հետազոտություն և հետաքննություն անցկացնել ու հետազոտության վերջնական զեկույցը ներկայացնել կառավարությանը այն նկատառումներով, որ դրանում նշված միջոցառումները 45 օրվա ընթացքում իրականացվեն¹⁴:

Թուրքական երրորդ հանրապետության նախագահներից առաջինը՝ Քենան Էվրենը, զինվորական էր, նրան հաջորդած նախագահներ Թուրգուօ Օզալը ու Սյուլեյման Դեմիրելը և՛ մասնավոր հատվածում և՛ որպես պետաշտոնյա ունեին աշխատանքային փորձ, իսկ գործող նախագահ Ահմեդ Նեջդեթ Սեզերը ՄԴ-ի նախկին նախագահն է: Թուրքիայում մինչ օրս ընտրված հանրապետության տաս նախագահներից վեցը նախկին զինվորականներ էին:

Վերջին զարգացումների արդյունքում Թուրքիայում բարձրացել է¹⁵ ժողովրդի կողմից հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրության հավանականությունը: Նշենք, որ նախագահական համակարգին անցնելու պահանջին¹⁶, որն օրակարգ էր բերվել դեռևս նախագահներ Օզալի և Դեմիրելի օրոք, մինչ օրս դեմ են արտահայտվում թուրք քաղաքագետների և իրավագետների մեծամասնությունը՝ թուրքական պետության բարօրությանը, խորհրդարանական համակարգին վնասելու, բազմաէթնիկ հասարակությունը բևեռացնելու, անջատողական հակումներ քաջալերելու, անհատական վարչակարգի պատճառ դառնալու, դեմոկրատական վարչակարգին վնասելու պատճառաբանություններով¹⁷:

Այսպիսով, Թուրքիայում սույն զարգացումները կարող են հանգեցնել ինչպես սահմանադրական լուրջ փոփոխությունների, այնպես էլ 1980թ. սեպտեմբերի 12-ից հետո ԱԱԽ-ի ուղղակի միջամտությամբ ընդունված 1982թ. սահմանադրությունը նորով փոխարինելուն:

PETROS CHAVIKYAN
(YSU)

THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC IN THE TURKISH CONSTITUTIONAL SYSTEM

This article entitled deals with the presidential rights in the context of the last constitution adopted in 1982. The work shows the changes made in the presidential rights and the last constitution of 1982 which bestows too many rights that are beyond rational parliamentarianism.

After the 1980s, the discussion concerning the presidential system is a part of the Turkish political agenda. These discussions become more intense following the tenure of presidents Ozal and Demirel and also nowadays when Sezer's presidency comes to an end.

During the republican era, 10 presidents were chosen by the Parliament and 6 of them were former military servicemen, this demonstrates the direct connection of the politico-military system by means of president.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հատկապես վերջին օրերին Արդարություն և Ջարգացում կուսակցության մեծամասնություն կազմած խորհրդարանում արտգործնախարար Արդուլլահ Գյուլը նույն կուսակցության նախաձեռնությամբ առաջադրվեց նախագահի թեկնածու: Ապրիլի 27-ին իրականացված 1-ին փուլի քվեարկությանը մասնակցել են 361 հոգի, որոնցից 357-ը կողմ են քվեարկել Արդուլլահ Գյուլի թեկնածությանը, ընդդիմադիր կուսակցությունները չեն մասնակցել քվեարկությանը: Առաջին փալում նախագահ ընտրվելու համար պատգամավորների ընդհանուր քվի ձայների 2/3-ի (367/550) ապահովման նախապայմանը որոշ իրավագիտների կողմից մեկնաբանվեց որպես նվազագույն քվեարկողների թիվ և ԺՀԿ-ը հիմք ընդունելով այդ տեսակետը դիմեց ՄԴ-ն քվեարկությունը անվավեր ճանաչելու պահանջով: Erdem T., 'Seçilir de, ne olur?' *Radikal*, 12.04.2007; Erdem T., 'Kışk tartışmasında YÖK', *Radikal*, 9.04.2007; Murat Belge, '367', *Radikal*, 4.05.2007.
2. Ազգ, Եր 1.05.2007:
3. 'Genelkurmay Basın Açıklaması', 27 Nisan 2007 No: BA-08/07 www.tsk.mil.tr
4. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası K. 2709 K.t. 7.11.1982 Necmi Yüzbaşoğlu, *Anayasa Hukukunun Temel Metinleri*, İstanbul, Beta Yayınları, 2005, s.127-219.
5. Տես մանրամասն Լևոն Հովսեփյան, «Թուրքիայի ազգային անվտանգության խորհուրդն արդի բարեփոխումների համատեքստում» (խմբագիր՝ Ռ. Մաֆրաստյան), *Թուրքագիտական և Օսմանագիտական Հետազոտություններ IV*, ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Եր., Ասողիկ, 2006, էջ 114-121:
6. Մաֆրաստյան Ռ., «Հայ-Թուրքական Սահմանի Նշանակությունը», *Ֆորում*, № 2., Եր., 07/08.2006. էջ 37:
7. Vincent Boland, 'Laiklik demokrasiyle çatışır oldu' *Financial Times*, 3.05.2007, www.radikal.com.tr/yazici.php?haberno=220251&tarikh=04/05/2007
8. Özbudun E., *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, Yetkin yayımları, 2000, s. 61-62.
9. Օրինակ 1997թ.-ի փետրվարի 28-ին իսլամամետ վարչապետ Նեջմեթթին Էրբաքանի ղեկավարած Բարօրություն-Ճանապարհ (Refah-Yol) կուլի-ցիոն կառավարության դեմ բանակի նախաձեռնած միջոցառումները չավարտվեցին զինվորական ուղակի միջամտությամբ՝ ի շնորհիվ այդ շրջա-

նի նախագահ Սյուլեյման Դեմիրելի միջնորդության: Սակայն դեպքից մի քանի ամիս հետո կառավարությունը տվեց իր հրաժարականը: Serap Yazıcı. *Başkanlık ve Yarı-başkanlık Sistemleri*, İBÜY, İstanbul, 2002, s. 166-167.

10. Enis Tayman- Ebru Toktar, 'Sezer'in günahları ve sevapları', *TEMPO*, sayı:12-1007, 22 Mart 2007.
11. Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 2000, s. 515.
12. 1982թ. Սահմանադրության նախագծի հ.113-ով միանձնյա կատարվող բոլոր կետերը մեկ առ մեկ նշված էին, սակայն այդ շրջանի Ազգային Անվտանգության Խորհուրդը սույն կետը ոչ պիտանի համարելով՝ հանել է Սահմանադրության նախագծից Kemal Gözler, *op. cit.*, s.520.
13. Kemal Gözler, *op. cit.*, s.515.
14. Kemal Gözler, *op. cit.*, s.554-557.
15. 'Anayasa değişikliği paketi', *Sabah*, 4.05.2007 www.sabah.com.tr/2007/05/04
16. Yavuz K.H., *Türkiye'de Siyasal Sistem Arayışı ve Yürütmenin Güçlendirilmesi*, Ankara, Seçkin Yayınları, 2000, s. 478.
17. Kırçalı S.S., 02.09.1982 Danışma Meclisi Konuşması, *DMTD*, c.9, Ankara, TBMM Basımevi, 1982, s.377 Yavuz K.H., *op.cit.*, s. 478.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ԱՆՆԱ
(ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ)

ԱԴԻԲԵՋԱՆԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ
ՄՊԱՌԱՉԻՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ

Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնային խնդիրներից է համարվում Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը: 1994 թ. մայիսին հաստատված զինադադարից առ այսօր շարունակվում են հակամարտության խաղաղ կարգավորմանն ուղղված ջանքերը: Բաքուն ձգտում է Ղարաբաղյան հակամարտությունը լուծել խաղաղ ճանապարհով՝ միաժամանակ չբացառելով հակամարտության լուծման ռազմական տարբերակը: Ադրբեջանի ռազմատենչ հայտարարությունների հիմքում ընկած են Ադրբեջանի զինված ուժերի սպառազինության և մարտունակության վերաբերյալ պնդումները, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ Ադրբեջանի զինված ուժերի կառուցվածքին և բանակի կազմավորման օրից սպառազինության ու մարտունակության բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների լուսաբանմանը, որը կօգնի ճիշտ գնահատել Ադրբեջանի ռազմատենչ հայտարարությունները և դրանցից բխող հետևանքները: Մանավանդ, Ադրբեջանում այն մտայնությունն է իշխում, որ հնարավոր ռազմական գործողություններն ավարտվելու են Ադրբեջանի հաղթանակով: Ադրբեջանի նախագահ Իլիամ Ալիևի ելույթում մասնավորապես ասվում է. «Զինադադարը չխախտելը Ադրբեջանի ամենամեծ զիջումն է Հայաստանին: Հայաստանի տնտեսությունը գտնվում է կաթվածահար վիճակում: Հայաստանի ընթացիկ տարվա ընդհանուր բյուջեն, ըստ պաշտոնական աղբյուրների, 670 մլն. դոլար է, որը գրեթե համարժեք է Ադրբեջանի ռազմական ծախսերին: Եթե պատերազմ սկսվի, Հայաստանն այս բյուջեով պատերազմը չահելու ուժ չի ունենա»¹:

Ադրբեջանի այս հայտարարությունները հիմնավորվում են երկու գործոնով. տարածաշրջանային տնտեսական նախագծերում Ադրբեջանի ներգրավվածությամբ և ռազմական ծախսերի անընդհատ աճով: Տարածաշրջանում Ադրբեջանի առաջնության ամրապնդմանն են միտված արդեն շահագործվող Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը, ինչպես նաև ապագայում Բաքու-Թբիլիսի-Ախալքալաք-Կարս երկաթգծի և Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղի նախագծերի իրագործումը²: Այս նախագծերի իրագործումը օբյեկտիվորեն նպաստում է Ադրբեջանի ռազմական ծախսերի ավելացմանը. 1994 թ. մայիսին զինադադարի հաստատումից առ այսօր Ադրբեջանի ռազմական ծախսերի ավելացումը կրում է շարունակական բնույթ: Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝

1997 թ. Ադրբեջանը իր ռազմական ծախսերի համար տրամադրել էր 74 մլն. դոլար կամ պետական բյուջեի 10%-ը: Այս ցուցանիշը անընդհատ աճել է՝ 2001 թ. կազմելով 112 մլն. դոլար կամ պետական բյուջեի 13%-ը: 2006 թ. Ադրբեջանի ռազմական ծախսերը հասնում են 650 մլն. դոլարի, իսկ 2007 թ. նախատեսվում է ռազմական ֆինանսավորումը հասցնել 1 մլրդ. դոլարի, որը համարժեք կլինի Հայաստանի պետական բյուջեին:

Ռազմական ծախսերի նման աճը միտված է Ադրբեջանի զինված ուժերի սպառազինմանը և արդիականացմանը: Ադրբեջանի սպառազինության ակունքները պետք է փնտրել 1990-ականներին, երբ Ադրբեջանը նախկին ԽՍՀՄ-ից ստացավ զենքի ու զինամթերքի հարուստ ժառանգություն, որով էլ հիմք դրեց իր հետագա սպառազինմանը: Չնայած 1992 թ. Տաշքենդյան համաձայնությունների ստորագրմամբ և Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների պայմանագրին միանալու փաստին, նախկին ԽՍՀՄ-ի զենքի, ռազմատեխնիկայի և սպառազինությունների մեծ մասը բաժին ընկավ Ադրբեջանին, ավելին, քան Հայաստանին, Վրաստանին և Լեռնային Ղարաբաղին միասին վերցրած³:

1990-ականներին շարունակվող հայ-ադրբեջանական ռազմական գործողությունների պայմաններում էլ սկսվեց Ադրբեջանի սպառազինության ավելացումը: Արդեն 1993 թ. Ադրբեջանն ուներ ավելի շատ ռազմատեխնիկա, քան նախատեսված էր Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների պայմանագրով⁴: Մինչև 1994 թ. զինադադարը Ադրբեջանը, նորանոր ռազմատեխնիկա կիրառելով, ցանկանում էր հաղթանակած դուրս գալ պատերազմից: Սակայն, պատերազմը տանուլ տալուց հետո Ադրբեջանը սկսում է ավելի շատ միջոցներ տրամադրել իր բանակի սպառազինմանը և արդիականացմանը՝ նպատակ ունենալով տարածաշրջանում առաջնային դիրք գրավել: Ադրբեջանի սպառազինությունը իրականացվում է նախնային եկամուտների հաշվին այլ երկրներից զենքի ու զինամթերքի գնմամբ և արտաքին ռազմական ու ֆինանսական օգնությամբ:

Ադրբեջանը զենք ու զինամթերք է ներմուծում Թուրքիայից, Ուկրաինայից, Բուլղարիայից, Սլովակիայից, Ղազախստանից, նաև Հայաստանի ռազմավարական գործընկեր Ռուսաստանից և այլ երկրներից: 1992 թ. առ այսօր Ուկրաինան մնում է Ադրբեջանի զենքի ու զինամթերքի հիմնական մատակարարը: Ուկրաինայից Ադրբեջան են ներմուծվում տանկեր, զրահամեքենաներ, ռազմական ինքնաթիռներ և այլ ռազմական սարքավորումներ⁵: Միայն 1992-1994 թթ. Ուկրաինայից Ադրբեջան են ներմուծվել հարյուրավոր տանկեր և զրահամեքենաներ: Ուկրաինան զբաղվում է նաև Ադրբեջանի հին տանկերի արդիականացմամբ⁶:

Արտերկրից Ադրբեջանին ամենաշատ ռազմական և ֆինանսական օգնություն տրամադրում են Թուրքիան և ԱՄՆ-ը: Թուրքիան համարվում է Ադրբեջանի ամենավստահելի ռազմական գործընկերը: Թուրքիան Ադրբեջանին ռազմական օգնություն է տրամադրել 1990-ա-

կանններից ի վեր, ինչպես նաև զբաղվել է Ադրբեջանի զինվորների ու սպաների ուսուցմամբ և ռազմական համակարգերի արդիականացմամբ: Ընդհանուր առմամբ Թուրքիայի ռազմական օգնությունն Ադրբեջանին կազմում է 170 մլն. դոլար:

ԱՄՆ-ը ծախսել է 30 մլն. դոլար Ադրբեջանի ռադիոլուկացիոն համակարգի արդիականացման, անձնակազմի ուսուցման, նավերի վերանորոգման վրա և վերջերս հայտարարել է, որ ցանկանում է տրամադրել 135 մլն. դոլար՝ Ադրբեջանի և Ղազախստանի ծովային ուժերը բարելավելու նպատակով: Ադրբեջանի զինված ուժերի արդիականացման գործում զգալի է նաև Ռուսաստանի դերը, որը զբաղվում է Ադրբեջանի օդային և հակաօդային համակարգերի արդիականացմամբ:

Ադրբեջանի զինված ուժերի կառուցվածքը

Ադրբեջանի բանակը ստեղծվել է 1991 թ. հոկտեմբերին նախագահի հրամանագրով: Ադրբեջանի առաջին պաշտպանության նախարարը գեներալ-մայոր Վալեք Բարչաբլին էր, որի օրոք սկսեցին ձևավորվել բանակի առաջին կանոնավոր զորամիավորումները: Ներկայումս Ադրբեջանի ակտիվ զինված ուժերը մոտավորապես 95000 են, պահեստային ուժերը 575000: Հավելյալ Ադրբեջանի ցամաքային զորքերը ունեն 15000 ավիադեսանտային ուժեր: 2003 թ. տվյալներով ցամաքային ուժերն ունեն 513 զրահամեքենաներ, 500 տանկեր, 410 հրետանային համակարգեր և այլ մանր ու միջին տրամաչափի զինատեսակներ: Ռազմաօդային ուժերն ունեն 7900 զինծառայող, 172 տարբեր տեսակների ինքնաթիռներ, 60 ուղղաթիռներ: 2006-2007 թթ. նախատեսված է օդային ուժերը համալրել 45 ռազմական ինքնաթիռներով և 25 ռազմական ուղղաթիռներով: ԱՄՆ-ը իրականացրել է Ադրբեջանի յոթ ռազմական օդանավակայանների արդիականացումը: Հակաօդային ուժերն ունեն մոտ 3500 զինծառայող: 2006 թ. ԱՄՆ-ը Ադրբեջանի զինված ուժերին ապահովել է ամենավերջին ռադիոլուկացիոն տեխնոլոգիաներով: Նույն տարում էլ հայտարարել է Իրանի սահմանի մոտ՝ Լերիկում և Վրաստանի սահմանի մոտ՝ Ադսթաֆայում գտնվող ռադիոլուկացիոն կայանների արդիականացման մասին: Միացյալ աշխատանք է սկսվել երկու ռադիոլուկացիոն կայանների վրա, մեկը՝ Ռուսաստան-Ադրբեջան սահմանագծում, մյուսը՝ Իրան-Ադրբեջան սահմանագծում՝ Կասպի ծովի երթևեկության մոնիտորինգի համար: Ադրբեջանն ունի նաև հեռահար հրթիռային համակարգեր՝ Ադրբեջանի օդային տարածքը պաշտպանելու համար: Ադրբեջանի նավատորմն ունի մոտ 5000 զինծառայող՝ ներառյալ Կասպից ծովի ֆլոտիլիան և ավիամերձ պահակախումբը: Ունի 7 նավթատար նավեր, 7 ակնորսիչ նավեր, 6 դեսանտային ինքնագնաց նավեր, 2 դեսանտային ինքնագնաց կատերներ, 1 ռազմանավ և 1 ռազմական կատեր: 2006 թ. ԱՄՆ-ի կառավարությունը նվիրել է գերժամա-

մակակից 3 մոտորանավակներ: Այսպիսով՝ վերջին 10-12 տարիների ընթացքում Ադրբեջանի սպառազինությունը հասել է այն աստիճանին, որ այժմ Ադրբեջանն ավելի շատ զենք ու զինամթերք ունի, քան մախատեսված է Եվրոպայի ռազմական ուժերի միացյալ կոնվենցիայով, որին Ադրբեջանը միացել էր 1997 թ.⁹:

Այժմ Ադրբեջանի բարձրագույն ռազմական հաստատությունները նրան հնարավորություն են տալիս իր ռազմական ուժերը համարել ռազմական մասնագետներով⁸, մաև մասնագետներ պատրաստել այլ երկրների համար, մասնավորապես Տաջիկստանի: Ադրբեջանի ռազմական փորձագետ Ազատ Իսազադեի կարծիքով՝ այժմ Ադրբեջանի բանակը հնարավոր պատերազմին շատ ավելի պատրաստ է, քան Հայաստանի բանակը¹⁰:

Ադրբեջանի նման վարքագիծը չի կարող անտեսվել Հայաստանի կողմից, և Հայաստանը ամեն կերպ ձգտելու է սպառազինությունների հավասարակշռության, որն էլ հանգեցնելու է Հարավային Կովկասում ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո սկսված սպառազինությունների մրցավազքի շարունակմանը: Այս մրցավազքը կարող է բացասաբար անդրադառնալ տարածաշրջանի երկրների անվտանգության վրա և հանգեցնել անկանխասեսելի հետևանքների:

ANNA PETROSYAN
(NAS RA ISEC)

THE PROBLEM OF ARMAMENTS AND THE MODERNIZATION OF THE AZERBAIJAN'S ARMED FORCES

The 13-year old cease fire agreement over the Nagorno-Karabakh conflict forced the involved parties to consider the importance of serious modernization policy of their armed forces. It is for security reasons that we need to consider the policy of Azerbaijan concerning the modernization of its armed forces and its current state of affairs. The article draws our attention to the major trends of its modernization policy.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Yəni Azərbaycan gazetı, 16.02.2006, Azərbaycanın atəşkesi pozması Ermnistana ən böyük güzeştdir.
2. Yəni Azərbaycan gazetı, 6.01.2006, Sülh prosesi konkret qərarlam qəbulu mərhələsinə qədəm qoyur.

3. Агаджанян М. и др., Азербайджан против народа Карабаха: Политико-правовые последствия агрессии и их влияние на перспективы региональной безопасности, Ер., 2006, ст. 94.
4. Минасян С., «Милитаризация Южного Кавказа и развитие вооруженных сил государств региона», «21-րդ դար» # 4 (6), 2004.
5. www.today.az/news/business -Ukraine sold heavy armaments to Azerbaijan (06 June 2006).
6. www.bsanna-news.ukrinform.ua/newsitem.php?id=0180&lang=ru – Украина и Азербайджан договорились о модернизации танков Т-64, находящихся на вооружение азербайджанской армии, Баку, 27 декабря.
7. www.today.az/news/business/26949.html.
8. www.army.lv – Азербайджанская армия реформируется по натовскому образцу.
9. http://en.wikipedia.org/wiki/Azerbaijan_Air_Force.
10. Yəni Azərbaycan gazetı, 9.02.2006, Azərbaycan ordusu müharibni udmağa qadirdir.

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԱՆՆԱ
(ՄԻ)

ՆԱՍՐ-ԷՂ-ՂԻՆ ՇԱՀԻ ԱՅՅԸ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ
ԳԵՐՄԱՆԻԱ 1873Թ.

19-րդ դարավերջին Իրանը գտնվում էր Անգլիայից և Ցարական Ռուսաստանից քաղաքական և տնտեսական կախվածության մեջ. հարավում՝ անգլիացիները, հյուսիսում՝ ռուսները Իրանը վերածել էին իրենց ազդեցության գոտիների: Երկիրը փաստորեն կիսագաղութի էր վերածվել: Ուժեղանում էր պետության ապակենտրոնացումը, գնալով վատթարանում էր երկրի ֆինանսական վիճակը: Անկասկած այս բոլորը նպաստում էր Իրանի տնտեսական և քաղաքական թուլացմանը:

Նասր-էղ-Ղին շահը երկրի զարգացման և բարեփոխման ճանապարհներ էր փնտրում մաս Եվրոպայում: Եվրոպայի օգնությամբ նա երկրում իրականացնում է որոշ բարեփոխումներ¹:

1873ր Նասր-էղ-Ղին շահի՝ Կայսերական Գերմանիա կատարած այցը ոչ միայն սկիզբ դրեց Իրանի և Գերմանիայի միջև հարաբերությունների հաստատմանը, այլ նաև հետագայում քաղաքական նոր զարգացումների ձևավորմանը: Գերմանիայի հայտնվելը Իրանում մի կողմից կառաջացրեց մեծ տերությունների տնտեսական շահերի նոր բախումներ, իսկ մյուս կողմից՝ Իրանի համար կատեղծեց հենարան «երրորդ ուժ»: Իսկ Գերմանիայի համար Իրանը նախ և առաջ նոր շուկա էր սեփական ապրանքների համար (Գերմանիան արդեն մեծ լիորձ ուներ Օսմանյան կայսրությունում) և ապա նոր հող էր նախապատրաստում քաղաքական ազդեցության համար:

1873 թ. ապրիլին Նասր-էղ-Ղին շահը մեկնում է Եվրոպա: Նա ծրագրել էր այցելել Սանկտ Պետերբուրգ, Բեռլին, Բրյուսել և Լոնդոն: Սինչև Բեռլին հասնելը, Նասր-էղ-Ղին շահը Սանկտ Պետերբուրգ է ուղարկում իր ներկայացուցչին՝ Սիրգա Աբդուլ-Ռահիմ Խանին այդ քաղաքում Գերմանիայի դեսպան Հենրի Ռոյսի մոտ՝ կնքելու գերմանա-իրանական «Բարեկամության, առևտրի և ծովագնացության» վերաբերյալ պայմանագիր, որը հիմնված էր լինելու 1857թ. հունիսի 25-ին Իրանի և «Մաքսային միության» միջև կնքված «Բարեկամության և առևտրի» պայմանագրի² հիմքի վրա: Պայմանագիրը ստորագրվում է 1873թ. մայիսի 28-ին: Այն բաղկացած էր 21 հոդվածից, որոնք հնարավորություն էին տալիս ազատ առևտրային մուտքի և նավագնացության իրավունք, Թեհրանում, Թավրիզում և Բուշեհրում գերմանական հյուպատոսություններ բացելու թույլտվություններ և մի շարք առևտրային արտոնություններ³: Իսկ քաղաքական տեսանկյունից պայմանագրի 18-րդ հոդվածը նախատեսում էր Գերմանիայի միջնորդությունն այն դեպքում, եթե Իրանը վեճի մեջ մտներ որևէ երրորդ պետության հետ:

Ռ-այխստագում այդ պայմանագրի վավերացման ժամանակ 1873թ. հունիսի 15-ին, Գերմանիայի կանցլեր Օտտո ֆոն Բիսմարկն իր ելույթում ասաց «...Պայմանագիրը ներառում է ոչ միայն առևտրային հարաբերություններին վերաբերող կետեր, այլ նաև որոշ նկատառումներ, որոնք վերաբերում են Իրանի՝ օտար երկրների հետ ունեցած կապերին, այժմ և ապագայում...»⁵:

1873 թ. մայիսի 31-ին Նասր-էդ-Ղին շահը ժամանեց Պոտսդամի կայարան, որտեղ նա արժանացավ առանձնակի շքեղ հյուրընկալության: Շահին և նրա շքախմբին դիմավորելու էին եկել Կայսր Վիլհելմ 1-ը, Բիսմարկը, բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ, ինչպես նաև հազարավոր մարդիկ, ովքեր եկել էին տեսնելու այդ «ներկայացումը»⁶: «Թայմսի» թղթակիցը նշում է, որ մարդիկ կարծում էին, թե շահը և նրա շքախումբը այնքան լավն էին, ինչպես «արաբական գիշերները»:

Բեռլինում շահի այցը տևում է 9 օր: Նա մասնակցում է Ռ-այխստագի նիստին, այցելում Արտաքին գործերի նախարարություն, որտեղ և Բիսմարկի հետ փոխանակում են Սանկտ Պետերբուրգում կնքված «Բարեկամության, առևտրի և ծովագնացության» պայմանագրի տեքստերը⁸:

Այնուհետև շահը ուղևորվում է Էսսեն, որտեղ նրան դիմավորում է գերմանական զինամթերքի խոշոր գործարանի տնօրեն Կրուպպը: Ծանոթանալով գործարանի հետ, շահին ուղղակի ապշեցնում են գործարանի մեծ ծավալները և բազմազան տեսականին¹⁰: Թերևս այս այցի նպատակն հենց դա էր՝ շահին ծանոթացնել գերմանական նոր զենքերի տեսականու հետ և նոր գնորդ ձեռք բերել, ինչն էլ հաջողությամբ է պսակվում: Գոհ Գերմանիա կատարած խոստումնալից ճանապարհորդությունից՝ շահն ուղևորվում է Բելգիա և Անգլիա¹¹:

1873թ. սկսած Իրանը ոչ միայն փորձում է ուժեղացնել իր դիվանագիտական հարաբերությունները Գերմանիայի հետ, այլ նաև ջանքեր է գործադրում գերմանական խորհրդատուներ և մասնագետներ հրավիրելու Իրան¹²:

Այսպիսով, Նասր-էդ-Ղին շահի՝ 1873թ. Գերմանիա կատարած այցը կարևորվեց ոչ միայն գերմանա-իրանական հարաբերությունների հաստատման առումով, այլ այն համդիսացավ Իրանը դեպի արդիականացում տանելու ևս մեկ քայլ:

ANNA POGHOSYAN
(IOS)

THE VISIT OF NASR-ED-DIN SHAH TO IMPERIAL GERMANY IN 1873

At the end of the 19th century Iran became a country that economically and politically depended on the Great Powers: namely Russia and England that had unlimited power in Iran. The first visit of Nasr-ed-Din Shah to

Germany was the one of the important factors of the establishment of the German-Iranian relations.

The penetration of the Middle East fitted perfectly into the German national mood of the time. In the German policy a theory was being developed, which intended to make Iran Germany's target of economical influence first of all. This was exactly that which Germans had accomplished in Turkey, and that which they intended to do in Iran. The German-Iranian "Treaty of friendship, navigation and commerce" of 1873 with its arbitration clause represented a serious effort by Nasr-ed-Din Shah to secure help against English and Russian interference.

Germany slowly, but stably penetrated into Iran not only through political privileges such as the 1873 treaty but also, more importantly, through economic advantages. The establishment of Germans in Iran's political scene appeared as a serious threat to English and Russian unlimited powers, at the time turning into the "third power" for Iran.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բայրութլյան Վ., Իրանի Պատմություն, Եր. 2005, էջ 500:
2. Prussian Persian Treaty of 1857, Preussisches Gchcimsarchiv.
3. The German-Persian "Treaty of Friendship, Navigation, and Commerce" of 1873 (in Persian), Politisches Archiv Auswaertigen Amtes (PAA), see also Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Berlin, 1873.
4. Տնս նոյն տեղում:
5. Martin B.G., German Persian Diplomatic Relations 1873-1912, s. Gravenhage, 1959, p.27.
6. Koelnische Zeitung, 151, June 2, 1873.
7. The Times, June 2, 1873.
8. Koelnische Zeitung, 151, June 2, 1873.
9. Տնս նոյն տեղում:
10. Allgemeine Zeitung, 160, June 9, 1873.
11. Koelnische Zeitung, 161, June 12, 1873.
12. Münster to Bismarck, A 2420, June 1874, Politisches Archiv Auswaertigen Amtes(PAA).

ՄԱՖԱՐՅԱՆ ՄՆԱՅԱԿԱՆ
(ԱԻ)

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ

Նոր պատմության ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերությունների համակարգում պետությունների անվտանգության վրա ազդող հիմնական գործոններից են եղել դրանց ռազմաքաղաքական հզորությունը, մշակութային զարգացման ասպեկտները և տնտեսական ներուժը: 19-րդ դարի կեսերից սկսած միջազգային հարաբերությունների համակարգում միջպետական հարաբերությունների տնտեսական բաղադրիչն աստիճանաբար սկսեց ավելի մեծ դեր խաղալ, ինչը պայմանավորված էր Բրիտանական կայսերության զաղութային համակարգի զարգացման մոդելի ծավալմամբ: Այս մոդելը հիմնված էր տնտեսական համակարգի զարգացման և զաղութների հետ հարաբերությունների արդյունքում առաջացած առևտրական կապիտալի ուժի վրա: Ամբողջ 20-րդ դարի պատմությունը վկայում է միջազգային հարաբերությունների անվտանգության համակարգում տնտեսական գործոնի հետզհետե գերակա նշանակության հաստատման մասին:

Չինաստանում 1978թ.-ին Դեն Սյաոպինի կողմից սկսած բարեփոխումներով սկզբնավորված գործընթացը, բազմաթիվ միջազգային փորձագետների կարծիքով, կարող է հանգեցնել միջազգային հարաբերությունների անվտանգության համակարգի կտրուկ փոփոխությանը, կամ, այլ խոսքերով, համաշխարհային հիմնական ուժային կենտրոնների միջև նոր համակարգի ստեղծմանը: Նշենք, որ այսպիսի հիմնարար փոփոխությունները բերում են նաև միջազգային համակարգը ձևավորող միավորներում ներքին փոփոխությունների՝ ընդհուպ մինչև հասարակական-քաղաքական համակարգի ձևափոխում: Այսպիսի փոփոխությունների շարքում հարկավոր է նշել ԽՍՀՄ և Արևելյան Եվրոպայի երկրների ներքին պետական համակարգերի կտրուկ փոփոխությունը, որը տեղի ունեցավ Սառը պատերազմի ընթացքում ԽՍՀՄ գլխավորած կոմունիստական համակարգի երկրների կողմից հիմնականում տնտեսական մրցակցությանը չդիմանալու պատճառով, քանի որ ինչպես ռազմաքաղաքական, այնպես էլ գիտատեխնիկական և մշակութային ոլորտներում հավասարակշռությունն Արևմտյան քաղաքակրթության հետ հիմնականում պահպանվում էր:

Ինչպես նշում է միջազգային հարաբերությունների ամերիկացի փորձագետ Մայքլ Սուեյնը «...այս գործընթացը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում քաղաքական վերլուծության և ծրագրավորման շրջաններ-

րում: Չինաստանի վերելքի հարցում ճշգրիտ մոտեցումների որոնելու մեջ ղառնում է աշխարհի ուժային կետրոնների առաջնակարգ խնդիր: Պատմության ընթացքում այսպիսի գլոբալ փոփոխությունները հաճախ հանգեցրել են պատերազմների»:

Միաժամանակ, անհրաժեշտ է նշել, որ ներկայումս ձևավորվող միջազգային հարաբերություններում Չինաստանի դերակատարության վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունները բախվում են որոշակի բարդությունների. կապված այս երկրի ներկայիս պետական համակարգի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական բաղադրիչների ուրույն հարաբերակցության վերաբերյալ գիտական տեսանկյունից մշակված տեսական մոդելների բացակայության հետ: Թերևս միակ բացառությունը կարելի է համարել ԽՍՀՄ գոյության առաջին տասնամյակում նոր տնտեսական քաղաքականության (ՆՏԿ) կիրառումը խորհրդային իշխանությունների կողմից, որը, ինչպես հայտնի է, կրում էր միայն գործնական բնույթ:

Սովորաբար, համաշխարհային քաղաքագիտական միտքը մասնավոր սեփականության առկայությունը կապում է հայտնի բոլոր հասարակական-քաղաքական համակարգերի հետ (միապետություն, օլիգարխիա, դեմոկրատիա և այլն) բացառությամբ կոմունիստական հասարակարգի: Չինաստանի դեպքում մենք գործ ունենք տակավին նոր երևույթի հետ, երբ կոմունիստական համակարգը համատեղվել է շուկայական տնտեսության հիմնական մեխանիզմների, այն է՝ խոշոր և միջին մասնավոր կապիտալի առկայության հետ: Ամբողջ աշխարհում վերոշարադրյալ գործընթացների նկատմամբ գիտական մոտեցումների ձևավորումը գնտվում է սաղմնային վիճակում, քանզի անգամ Եվրոպական լուսավորչության շրջանի ուտոպիստական տեսություններում մման հասարակարգի ստեղծման կանխատեսումներ չէին կատարվել: Չինական բարեփոխումների «ճարտարապետ» Դեն Սյաոպինի հռչակավոր «Կարևոր չէ կատվի գույնը, կարևորն այն է, որ նա մկներ որսա» արտահայտությունը և «մեկ պետություն, երկու համակարգ» թեզը դարձան օբյեկտիվ իրականություն, որի հարատևության մասին արդեն իսկ շատ քչերն են կասկած արտահայտում:

Քանի որ խորհրդային ժամանակաշրջանում ԽՍՀՄ հանրապետություններ ինքնուրույն ուղղակի հարաբերություններ չունեին արտաքին աշխարհի հետ, բնականաբար, ներքին քաղաքական հայեցակարգային մոտեցումները և գիտական միտքը չէին կարող ձևավորվել որևիցե արտաքին մեծ թե փոքր պետության հետ հարաբերությունների մշակման համար: Հայաստանի Հանրապետության անկախությունից ի վեր անցած 15 տարիների ընթացքում Հայաստանի գիտական շրջաններում դեռևս Չինաստանի մման հզոր պետության վերաբերյալ գիտական մոտեցումներ չեն ձևավորվել. այն դեպքում, երբ ամբողջ աշխարհում այս տերության վերաբերյալ գիտական վերջին հետազոտությունները կատարվում են արդեն ծրագրային համատեքստում՝ 20-50 տարիների կտրվածքով: Վերջին ժամանակաշրջանի այսպիսի աշխատությունների

շարքում հարկավոր է նշել ԱՄՆ Ռազմավարական և միջազգային ուսումնասիրությունների կենտրոնի և Միջազգային տնտեսության ինստիտուտի կողմից 2006թ. համատեղ հրատակարարված «Չինաստան՝ հաշվեկշիռը: Ի՞նչ պետք է իմանալ նորահայտ գերտերության մասին»² և Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հեռավոր Արևելքի և տնտեսական ռազմավարությունների ինստիտուտների կողմից հրատարակված «Չինաստան-Ռուսաստան՝ 2050: Համատեղ զարգացման ռազմավարություն»³ աշխատությունները:

Դառնալով աշխարհի երկրորդ գերտերություն Չինաստանը բնականաբար իր ուրույն մոտեցումները կձևավորի աշխարհի գրեթե բոլոր տարածաշրջանների նկատմամբ՝ ցանկություն ունենալով իրագործելու իր պետական շահերից բխող քաղաքական և տնտեսական գործունեությունը: Քանի որ Հարավային Կովկասում արդեն իսկ առկա են աշխարհի հիմնական ուժային կետրոնների՝ ԱՄՆ, ԵՄ և Ռուսաստանի վառ արտահայտված աշխարհաքաղաքական շահերը, հետևաբար շատ մոտ ապագայում Չինաստանը վերածվելով գերտերության մնամապես փորձելու է իր շահերը հետապնդել այս տարածաշրջանում: Հետևաբար, Հայաստանի ինչպես գիտական շրջանները, այնպես էլ պետական, հասարակական-քաղաքական և ձեռնարկատիրական ուժերն արդեն ներկայումս պետք է ունենան հստակ պատկերացումներ Հարավային Կովկասի և կոնկրետ Հայաստանի նկատմամբ Չինաստանի արտաքին քաղաքականությունը ձևավորող քաղաքագիտական մոտեցումների մասին: Ավելորդ չի լինի նշել, որ Հայաստանում արդեն պետք է ձևավորվի այն քաղաքական գիտակցությունը, որը կելնի ոչ թե միջազգային քաղաքական դաշտի Արևմուտք-Ռուսաստան կամ ԱՄՆ-ԵՄ-Ռ-Դ ձևաչափից, այլ այս գիտակցության մեջ Չինաստանին կհատկացնի իր արժանի (մյուսներին հավասար) տեղը:

Չինաստանի արտաքին ռազմավարության վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունները պետք է հաշվի առնեն հետևյալ հիմնադրույթները՝

- Մեկ ամբողջական Չինաստանի հաստատման գաղափարը
- Ուրույն արժեքային և մշակութային համակարգի գործոնը
- Բարձր արվեստի մարկարդակ ունեցող պետական շինարարության հազարամյա փորձը և համապատասխան ազգային դասական գրական աղբյուրների գոյությունը
- Տնտեսական զարգացմամբ պայմանավորված և դրա արդյունքում տնտեսության կառուցվածքային փոփոխություններով առաջացած ազատ կապիտալի մեծ զանգվածը, որը պետք է երկրից արտահանվի, քանի որ երկրի ներսում մնալով այն կարող է «գերտաքացնել» տնտեսությունը
- Արտաքին աղբյուրներից երկրի տնտեսության զարգացման համար անհրաժեշտ բնական ռեսուրսների մատակարարումն ապահովելուն ուղղված գործունեությունը:

- Հարավային Կովկասի և դրան հարակից տարածքների համար Չինաստանի գործոնը կարևորվելու է հետևյալ հիմնադրույթներից ելնելով՝
- Չինաստան - Միջին Ասիա - Իրան - Հարավային Կովկաս - Թուրքիա - Եվրոպա տրանսպորտային ուղիների ստեղծման համատեքստում
 - Հարավային Կովկասում կապիտալի պահանջարկի և Չինաստանում կապիտալի առաջարկի հետ կապված
 - Չինաստանի կողմից արտաքին հարաբերություններում գաղափարական մոտեցումներից զերծ տնտեսական գործունեության իրականացման տեսանկյունից:

MNATSAKAN SAFARYAN
(IOS)

**THE IMPORTANCE OF RESEARCH ON CHINA'S FOREIGN
POLICY STRATEGY
TOWARDS THE SOUTH CAUCASUS**

This paper summarizes the reasons of academic research on China's foreign political strategy towards the South Caucasus. It takes the uniqueness of China's current socio-political system as a given noting that China's rise is going to introduce new realities in many corners of the world, including the South Caucasus. As Armenia lacks independent academic research on China, the author states that this subject needs to be introduced not only to the Armenian academic communities but to the wider social, economic and political circles as well. The paper also gives general starting points on research about China's foreign strategy towards the South Caucasus.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Swaine, Michael D. and Tellis Ashley J., *Interpreting China's Grand Strategy: Past, Present, and Future*, RAND, 2000, p. 1.
2. Bergsten, Fred C., Gill, Bates, Lardy R.Nicholas, Mitchel, Derek, *China: The Balance Sheet: What the World Needs to Know About the Emerging Superpower*, PublicAffairs, April 2006 www.chinabalancesheet.org
3. Кузык Б.Н., Титоренко М.Л., *Китай-Россия-2050: Стратегия соразвития*, Институт Экономических Стратегий РАН, М., 2006.

ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԼՈՒՄԻՆԵ
(ԱԻ)

ԴԱՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐԻ
ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՎՐԱ XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Իրանի հասարարական և քաղաքական կյանքի ցանկացած ոլորտի բարեփոխումները հանդիպում էին երկրում տիրող անօրինականությանը և արդարադատության երաշխիքների բացակայությանը: Ուստի այդ ծրագրերը չէին կարող պսակվել հաջողությամբ առանց դատաիրավական ոլորտի բարեփոխումների:

XIX դարի վերջում Իրանում արդարադատության համակարգը՝ որպես այդպիսին, գոյություն չուներ: Պաշտոնապես երկրի գերագույն դատական իշխանությունը պատկանում էր շահին, որը մահանգապետեր նշանակելիս նրանց էր վերապահում մահ տեղի դատական իրավունքները: Այսպես կոչված «աշխարհիկ» դատարանների հետ մեկտեղ երկրում գործում էին շարիաթական կրոնական դատարանները: Դատավարության իրավունք ուներ ցանկացած գրագետ իրանցի, որը տիրապետում էր մահմեդական օրենքների: Աշխարհիկ և կրոնական դատարանների իրավասության ոլորտները տարանջատված չէին, սակայն ընդհանուր առմամբ աշխարհիկ դատարանները վարում էին քրեական, իսկ կրոնական դատավորները՝ գույքին և անձնական խնդիրներին վերաբերող գործերը¹:

Քաղաքացիական դատարանների և աշխարհիկ օրենսդրական համակարգի պակասը լրացնելու առաջին քայլը, իհարկե, Սահմանադրության ընդունումն էր. Հիմնական օրենքը՝ 1906թ. և դրա Լրացումը՝ 1907թ., որի հիմնախնդիրներից էր բնակչության անձի և գույքի անձեռնմխելիության ապահովումը: Համաձայն Սահմանադրության՝ 1910թ. Թեհրանում հիմնվեցին առաջին աշխարհիկ դատարանները: Սակայն իրազեկ դատավորների, ինչպես մահ օրենքների բացակայության պատճառով դրանք ևս արաջնորդվում էին շարիաթով²:

Դատարանների գործունեությունը խափանվում և խճճվում էր մահ կապիստույացիոն համակարգով, որի համաձայն օտարերկրացիների հետ կապված քաղաքացիական և քրեական գործերը իրանական դատարանի իրավասություններից դուրս էին և լուծվում էին շահագրգիռ երկրի հյուպատոսի ներկայությամբ, որի հետևանքով օտար խորհրդակցանքներին հնարավորություն էր ընձեռվում՝ միջամտելու դատական գործընթացներին³:

Ակնհայտ է, որ արդարադատության՝ մման անմխիթար վիճակը չէր նպաստում պետության միասնության ամրապնդմանը և հիմք էր հանդիսանում Իրանի մեկուսացման համար միջազգային հարաբերությունների ոլորտում: Միևնույն ժամանակ դատաիրավական համակարգի

ձևավորումը չէր կարող բարեհաջող ընթանալ առանց կենտրոնական կայուն իշխանության: Մյուս կողմից էլ պետական կառավարման բարելավումը, պետական անկախությունը և դատական երաշխիքները կարագացնեին տնտեսության առաջընթացը:

Ուստի պատահական չէ, որ Ռեզա խանը ձեռնամուխ եղավ դատաիրավական բարեփոխումների իրականացմանն անմիջապես 1923թ. վարչապետի պաշտոնը ստանձնելուց հետո: Արդարադատության ոլորտի բարեփոխումներով՝ նրա հետաքրքրությունը դրված էր ազգայնական նկատառումներով, սակայն առաջնային նպատակը կապիտուլյացիոն համակարգի վերացումն էր: Ապագա շահը գիտակցում էր, որ քանի դեռ Իրանը գերծ էր արևմտյան տիպի արդարադատության համակարգից, կապիտուլյացիաների վերացումը կարող էր բերել վնասակար հրապարակայնության Եվրոպայում: Այսպիսով նա հնարավորին արագ գործի դրեց բարեփոխումների՝ իր ծրագիրը: 1927թ. ստեղծված Արդարադատության նոր նախարարությունը ձեռնամուխ եղավ օրենսգրքերի պատրաստմանը, որի պատասխանատվությունը իր վրա վերցրեց Ռեզա շահի՝ Իրանը արևմտականացնելու գործի երիտասարդ կողմնակիցներից մեկը՝ Արդարադատության նախարար Դավերը⁴: Արդարադատության նախարարության ներքո գործող կոմիտեն՝ Դավերի գլխավորությամբ Սեջիսին ներկայացրեց քաղաքացիական օրենսգրքի առաջին հատորը, ինչպես նաև արդարադատության համակարգի վերակառուցման մասին օրենքը, որոնք ընդունվեցին 1928թ. մայիսի 8-ին⁵: Արդյունքում կապիտուլյացիոն համակարգը վերացվեց, որն առաջնային նշանակություն ուներ երկրի կայացման համար որպես անկախ պետություն: Ինչ վերաբերում է ներքին խնդիրներին, ակնհայտ էր, որ նոր ընդունված քաղաքացիական օրենսգրքը չէր կրում արմատական փոփոխություններ և իրենից ներկայացնում էր շարիաթի աշխարհիկացված տարբերակը:

Օրենսդրական բարեփոխումները չսահմանափակվեցին միայն կապիտուլյացիոն համակարգի վերացմամբ: Դրանք նպատակ ունեին շարիաթական օրենքները փոխարինել եվրոպական իրավունքի նորմերով՝ Այսպիսով ֆրանսիական և բելգիական օրենքների հիման վրա ընդունվեցին քրեական (1927) և քաղաքացիական (1928) օրենսգրքերը, որոնք Ռեզա շահի կառավարման շրջանում փոփոխվել են մի քանի անգամ: Բարեփոխումների սկզբնական շրջանում դրանցում արտահայտված իրավական նորմերը ավելի մոտ էին շարիաթին: Չնայած, որ Սահմանադրության Լրացման 2-րդ հոդվածի համաձայն՝ նոր ընդունված օրենքները չպետք է հակասեին շարիաթին⁷, այնուամենայնիվ, ամեն հաջորդ փոփոխության ժամանակ դրանք առավելապես կրում էին արևմտյան երկրների արդարադատության համակարգի ազդեցությունը: Այդուհանդերձ, դրանք պահպանում էին նախնական գաղափարների կորիզը՝ ելնելով Իրանի սոցիալ-տնտեսական պայմաններից, ինչպես նաև հասարակության շրջանում խորը արմատներ ունեցող ավանդապաշ-

տությունից և կրոնական զգացումներից: Ոչ մի այլ բնագավառում շարիաթի գաղափարներն այնքան հարատև չէին, որքան ամուսնությանը, ապահարզանին, ընտանեկան հարաբերություններին, և բարոյականության դեմ հանցագործություններին վերաբերող օրենքներում⁴:

Հատկանշական է, որ կապիտուլյացիոն համակարգի վերացումից հետո 1933թ. հունիսին Մեջլիսը հաստատեց ոչ շիաների (սուննիների, քրիստոնյաների, զրադաշտականների, հուդայականների և այլն) ընտանեկան հարցերի վերաբերյալ օրենսդրական նախագիծը: Իսկ 1935թ. իրանահայ թեմական ազգային մարմինները Իրանի արդարադատության նախարարությանը ներկայացրեցին մի օրենսգիրք, որով այսուհետև դատական մարմինները պետք է ղեկավարվեին իրանահայերի դատական գործերի քննության ժամանակ⁵:

Օրենսդրական դաշտի բարեփոխումները ուղեկցվում էին դատական աշխարհիկ համակարգի կազմակերպմամբ: Կենտրոնախույս ուժերի զինված հնազանդեցմանը հետևեցին հաղորդակցման ուղիների բարելավումը և վարչական ու տնտեսական կապերի հաստատումը կենտրոնի հետ: Հաստատված հարաբերական կարգուկանոնի պաշտպանությանը և ամրապնդմանը պետք է աջակցեր դատարանը: Սակայն սկզբնական շրջանում նոր կառավարությունը ևս, պայքարելով հին վարչակարգի մնացորդների դեմ, կիրառում էր նրանց իսկ բռնատիրական մեթոդները՝ արդարացնելով սեփական գործողություններն ազգային շահերի պաշտպանությամբ:

Ուսումնասիրելով Իրանում դատական համակարգի կազմավորման ընթացքը, տեսնում ենք, որ երկրի տնտեսության զարգացումն առաջ էր քաշում անկախ դատական իշխանության պահանջ, որը հիմնված կլիներ որոշակի օրենսդրական նորմերի վրա և զերծ կլիներ գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների միջամտությունից: Այնուամենայնիվ, չնայած դատական համակարգի «անկախ» կարգավիճակին, Ռեզա շահը և նրա աջակիցները գտնում էին լծակներ՝ իրենց ազդեցությունն իրականացնելու համար: Նախ՝ դատարանը զբաղվում էր այն օրենքների կիրառմամբ, որոնք ընդունում էր կառավարության ազդեցության տակ գտնվող Մեջլիսը, ուստի միջամտելու առանձնապես կարիք չկար: Երկրորդը՝ դատական համակարգի աշխատակիցների մշակումը, ինչպես նաև նրանց առաջխաղացման ընթացքը, թեև պետք է իրականացվեին սահմանված մրցութային կարգին համապատասխան, սակայն կատարվում էին շահի աջակիցների ազդեցության ներքո⁶: Օգտագործելով դատարանը սեփական քաղաքականությունը վարելու համար՝ կառավարությունը միևնույն ժամանակ քողարկում էր իր գործողությունները իշխանությունների տարանջատմամբ և դատարանի՝ քաղաքականությունից հեռու լինելու սկզբունքով:

Իրանում ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ դատակազմական բարեփոխումներն իրականացվում էին Ֆրանսիայի դատական համա-

կարգի օրինակով¹¹: Ինչպես ֆրանսիական, այնպես էլ իրանական դատարանները բաժանվում էին ընդհանուր և հատուկ դատարանների: «Ընդհանուր դատարանները իրավունք ունեին քննել բոլոր գործերը, բացառությամբ նրանց, որոնք օրենքով էին համված իրենց իրավասությունների շրջանակից»¹²: Ընդհանուր դատարանները բաղկացած էին առաջին ատյանի և բողոքարկման դատարաններից: Առաջին ատյանի դատարաններ ստեղծվում էին երկրի բոլոր տարածքներում: Որպես աջակցություն վերջիններիս Արդարադատության նախարարության կողմից որոշված վայրերում ստեղծվում էին միջնորդ դատարաններ: Սակայն, եթե նախկինում միջնորդ դատարան դիմում էին հարկադրաբար, պետական դատարանի բացակայության պատճառով կամ կորցնելով խնդրի լուծում ստանալու հույսը, ապա Ռեզա շահի կառավարման շրջանում այդ նախաձեռնությունը պատկանում էր պետությանը:

Նոր ձևավորված դատական համակարգի կազմի մեջ էին մտնում նաև վերաքննիչ և վճռաբեկ դատարանները, որոնք կազմավորվում էին միայն վեց մեծ քաղաքներում՝ Թեհրանում, Թավրիզում, Շիրազում, Համադանում, Սպահանում, Մեշհեդում:

Հատուկ դատարանների շարքին էին պատկանում շարիաթական դատարանները, որոնց գոյությունն աշխարհիկ դատական համակարգին անցնելու պայմաններում բացատրվում էր անցումային շրջանով, երբ կառավարությանը դիրքերը դեռևս կայուն չէին, իսկ պետական դատարանների կազմավորումն ընթացքի մեջ էր: XX դարի սկզբին շարիաթական դատարանները դեռևս մեծ ազդեցություն ունեին, և նրանց իրավասությունների շրջանակի մեջ էին մտնում անձին, ընտանիքին, գույքին, ժառանգությանը, վակուֆներին (մզկիթապատկան կալվածքներ) վերաբերող գործերը, ուստի նրանք ունեին գերակշիռ դիրք աշխարհիկ դատարանների հանդեպ: Սակայն երկրի կենտրոնացման գործընթացի ավարտից հետո, ունենալով ավելի մեծ հզորություն, կայուն հիմքեր, Ռեզա շահի վարած քաղաքականության արդյունքում շարիաթական դատարանների իրավասությունների շրջանակը հետզհետե նեղացվեց, և ի վերջո նրանք կորցրեցին՝ իրենց երբեմնի ունեցած դիրքերը¹³:

Հատուկ դատարանների թվին էին պատկանում նաև առևտրական և վարչական դատարանները: Իրանում առաջնային խնդիրներից էին կաշառակերությունը և պետական գույքի յուրացումը, որոնք խոչընդոտում էին ցանկացած բարեփոխումների իրականացմանը և պետական կառավարման բարելավմանը: 1929թ. կառավարության կողմից ներկայացվեց և Սեջլիսի կողմից ընդունվեց 2 օրենք, որոնք վերաբերում էին պետական ծառայողների կողմից գույքի յուրացման և կաշառակերության համար հատուկ դատարանների հիմնադրմանը, դրանց գործելակերպին և պատժամիջոցներին: Այսպիսով, վարչական արդարադատության կազմակերպման հետևանքով ստեղծվեց չինովնիկներից բաղկացած ինքնիշխան՝ մոր բյուրոկրատական դաս, որն այդ ժամանակա-

հատվածում՝ Իրանում կիսաֆեոդալական հարաբերություններից բուրժուական հարաբերություններին անցնելու շրջանում, պետք է խթաներ բուրժուազիայի ձևավորմանը և զարգացմանը որպես գերիշխող դաս¹⁴:

Դատախիրավական բարեփոխումներն արտահայտում էին Ռեզա շահի ցանկությունը՝ արդիականացնել և աշխարհիկ ուղու վրա դնել Իրանի հասարակությունը՝ երկրի միջազգային վարկանիշը բարձրացնելու և իր իսկ դիրքերն ամրապնդելու համար: Իրանական դատարանը, որը սերտորեն կապված էր պետական կառավարման ժամանակակից համակարգի հետ, կոչված էր նպաստելու պետականության կայացման և զարգացման գործընթացին:

Թեև Ռեզա շահի կառավարման շրջանում կատարված բարեփոխումներն ինչպես դատախիրավական, այնպես էլ այլ բնագավառներում զերծ չէին քերություններից և բացասական հետևանքներից, այնուամենայնիվ, դրանք կարելի է որակել որպես դրական երևույթ, որի արդյունքում Իրանում առաջին հերթին ձևավորվեց աշխարհիկ տիպի դատական համակարգ, ինչը նպաստեց ոչ միայն կենտրոնական կառավարության դիրքերի և երկրում կայունության ամրապնդմանը, այլև Իրանի կայացմանը միջազգային հարաբերություններում:

LUSINE STEPANYAN
(IOS)

**THE INFLUENCE OF JUDICIAL REFORMS ON THE
IRANIAN SOCIETY
IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY**

The impact of Western civilization upon the institutions of Iran is more apparent in the reforms of the judicial system. The first step on the way to the secular judicial system was of course the adoption of Constitution in 1906. Though till the reign of Reza Shah Pahlavi there were made some efforts to secularize the legal system but it didn't give much effect. Reza Shah's interest in legal reforms was motivated mostly by nationalistic considerations. There were several important points in the sphere of judicial reforms. The first and may be the most significant was the abolition of Capitulations in 1928, which gave extra-territorial rights to foreign representatives. Not less important was that a new Civil and Penal Codes were enacted and new secular courts set up which reflected the influence of Western Judiciary models.

The conflict between the old and new legal systems was resolved in an arbitrary fashion: the religious law (the shari`a) was displaced by secular law, which carried the influence of Western Judiciary models. But it is difficult to imagine it being resolved in any other way, because the powerful clergy could be shorn of their authority only by strong measures possible under a totalitarian government.

The newly adopted reforms not only effectively secularized the legal system of Iran, deprived the clergy of their exclusive judicial authority, but it was also an important step on the way of making Iran a strong country with stable centralized government, and independent in the field of international affairs.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Абрамов С., Реформа суда в современной Персии, Баку, 1929, стр.142-143.
2. Banani Amin, Modernization of Iran: 1921-1941, Stanford, California, 1961, p. 69.
3. Peter Avery, Modern Iran, London, 1965, p. 289, Ирандуст, Персия вчера и сегодня (2-ое издание), Москва-Ленинград, 1928, стр. 166.
4. Реза Годс М., Иран в XX веке: Политическая история, Москва, 1994, стр. 141-142, Wilfrid Knapp, 1921-1941: The Period of Riza Shah, Twentieth Century Iran (Edited by Hossein Amirsadeghi), London, 1977, p. 49-50.
5. Peter Avery, Modern Iran, p. 289, Ирандуст, Персия вчера и сегодня, стр. 183, Реза Годс М., Иран в XX веке, стр. 137.
6. Բայրութրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 610:
7. Art. 2, The Supplemented Fundamental Laws, October 7, 1907, Constitutions, Electoral Laws, Treaties of states in the Near and Middle East, Duke University Press, Durham, N.C., 1953, p. 117.
8. Տե'ս' Ստեփանյան Լ., Կանանց վիճակը Ռեզա շահ Փահլավիի կառավարման շրջանում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXII, Եր., 2003, էջ 145-156 հոդվածում:
9. Բայրութրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 620-621:
10. Абрамов С., Реформа суда в современной Персии, стр. 150-151.
11. Arasteh R., Man and Society in Iran, Leiden, 1964, p. 159.
12. Абрамов С., Реформа суда в современной Персии, стр. 159-160.
13. Tabari A., The Role of the Clergy in Modern Iranian Politics, Religion and Politics in Iran (Collected Essays edited by Nikki R. Keddie), Yale University Press, New Haven and London, 1983, p. 60, Реза Годс М., Иран в XX веке, стр. 142, Арабаджян З.А., Иран: власть, реформы, революции (XIX-XXвв.), М., "Наука", 1991, стр. 49-50, Տե'ս' Լ. Ստեփանյան, Արդիականացման գործընթացն Իրանում 20-րդ դարի 20-40-ական թթ. և դրա հետևանքները հոգևորականության համար, Մերձավոր Արևելք (պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ), Երևան, 2006, էջ 119-124:
14. Абрамов С., Реформа суда в современной Персии, стр. 161.

ՎԱՐԴԵՐԵՍՅԱՆ ԱՐԵՆ
(ԱԻ)

ԻՐԱՆ - ԱՂԻՐԵՋԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ԱԲՈՒԼՅԱԶ ԷԼՉԻԲԵՅԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Խորհրդային Միության (ԽՍ) փլուզումից հետո, ի թիվս նախկին Խորհրդային հանրապետությունների, Ադրբեջանը ևս հայտարարեց իր անկախության մասին (1991թ. մարտի 12-ին): Այդ ժամանակահատվածում նկատի առնելով տարածաշրջանում առաջացած նոր իրավիճակը՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը (ԻԻՀ) առաջիններից մեկն էր, որը պաշտոնապես ճանաչեց իր նորանկախ հարևանին: Թեև ԻԻՀ ճանաչեց Ադրբեջանի Հանրապետությունը (ԱՀ), սակայն հասկանալի էր, որ Իրանի հարևանությամբ իր անկախությունը հռչակած այդ պետության «Ադրբեջան» անվանումն արդեն իսկ իր մեջ պարունակում էր քաղաքական սպառնալիք ԻԻՀ տարածքային ամբողջականությանը, քանի որ «Ադրբեջան» էր կոչվում նաև Իրանի հյուսիսում թյուրքալեզու բնակչություն ունեցող Ատրպատականի երկրամասը:

Հայտնի է, որ դեռևս 1918թ., երբ երիտթուրքական կառավարության զորքերը ռազմակալման ենթարկեցին Անդրկովկասի մահմեդաբնակ շրջանները, նրանք այդ երկրամասը հեռահար նպատակով, առաջնորդվելով պանթուրքական երազանքներով, անվանեցին «Ադրբեջան»: Իթքիհադի ծրագրերի համաձայն, թյուրքալեզու բնակչություն ունեցող Ատրպատականի հսկայական երկրամասը «Ադրբեջանի Հանրապետության» հետ միասին հետագայում պետք է միացվեր Օսմանյան կայսրությանը՝ դրանով իսկ իրականացնելով համաթուրքականների «Մեծ Թուրքիա» ստեղծելու երազանքը:

Նկատի ունենալով Իրանի և Ադրբեջանի միջև մի շարք ընդհանրությունները (պատմամշակութային, կրոնական, քաղաքան և այլն)՝ թվում էր, թե այդ երկու հարևան և սահմանակից երկրների միջև հարաբերությունները կզարգանան բազմաբնույթ և վերընթաց գծով: Իսկապես, ԱՀ զոյացման սկզբնական շրջանում երկու երկրների միջև ստորագրվեցին մի շարք միջպետական պայմանագրեր և համաձայնագրեր, մշակվեցին համատեղ տնտեսական ծրագրեր, սկիզբ առավ մշակութային համագործակցություն և այլն: ԻԻՀ քաղաքական ղեկավարությունը մեծ աջակցություն ցուցաբերեց ԱՀ նրա տնտեսական դժվարությունները զեթ ինչ-որ չափով հաղթահարելու և ամենակարևորը՝ նորանկախ պետությանը միջազգային կազմակերպությունների մեջ ներգրավելու

համար: Այսպես, օրինակ՝ շնորհիվ Իրանի ջանքերի, Ադրբեջանը կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ Իսլամական Կոնֆերանս Կազմակերպության (ԻԿԿ), Կասպից ծովի ավազանի Տնտեսական համագործակցություն կազմակերպության (ԷԿՕ) և մի շարք այլ միջազգային և տարածաշրջանային կազմակերպությունների անդամ¹:

Իրան-ադրբեջանական հարաբերություններն Այազ Մուրալիբովի նախագահության շրջանում արձանագրեցին մի շարք կարևոր ձեռքբերումներ: Երկու երկրներում բացվեցին դեսպանատներ, տեղի ունեցան պետական գործիչների փոխայցելություններ, հիմք դրվեց իրավապայմանագրային հարաբերություններին և այլն:

Մակայն պետք է նշել, որ ԱՀ անկախության ձեռքբերումից հետո նորանկախ այդ երկրում ուժգին թափով սկսեց գլուխ բարձրացնել ազգայնականությունը, որի պարագլուխներից մեկն էր Աբուլֆազ Էլչիբեյը: Վերջինս դեռևս 1988թ., այսինքն՝ ԽՄ գոյության տարիներին համղես էր գալիս որպես այլախոհ և ստեղծել էր ազգայնական մի կազմակերպություն, որն ուներ «Միավորված Ադրբեջանի միություն» անվանումը: Ծայրահեղական սկզբունքներով առաջնորդվող այս կազմակերպությունն իր առջև խնդիր էր դրել «երկու Ադրբեջանների», այսինքն՝ ԱՀ և Իրանական Ադրբեջանի (Ատրպատական) միավորումը մեկ պետության մեջ: Ընդ որում հստակ պահանջ էր դրվում, թյուրքալեզու գերակշիռ բնակչություն ունեցող Իրանական Ադրբեջանը միացնել «Մայր հայրենիք» («Անա Վաթան») Ադրբեջանի Հանրապետությանը: Դժվար չէ նկատել, որ այդ ծրագրի հիմքում ընկած էր պանթուրքիզմի (համաթուրքականության) գաղափարը: «Միավորված Ադրբեջանի Միությունը» իր առջև խնդիր էր դրել համայն աշխարհին բացատրել, որ ադրբեջանցիները մինչև ռուս-պարսկական պատերազմներն եղել են մեկ միասնական ազգ և երկիր²:

1992թ. մարտի 3-ին Էլչիբեյի ծայրահեղ ազգայնական «Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ» (ԱԺՃ) կուսակցությունը կարողացավ Այազ Մուրալիբովին հեռացնել իշխանությունից: Նախագահ հռչակվելուց հետո Էլչիբեյի առաջին հայտարարություններից մեկն այն էր, որ Իրանը սպառնալիք է Ադրբեջանի անվտանգության համար, ուստի Բաքուն պետք է դաշինքի մեջ մտնի Անկարայի հետ³: Նրա օրոք Ադրբեջանի կառավարությունը հանդես եկավ ռազմաշունչ ծավալապաշտական հայտարարություններով ազերիների հայրենիքի «գերության մեջ գտնվող» մասը՝ Իրանական Ադրբեջանը «ազատագրելու» և «երկու Ադրբեջանների միավորման» վերաբերյալ⁴: Ըստ այդմ, ԱԺՃ-ի ծրագրի մեջ մտցվեց հատուկ կետ. այսպես կոչված «Հարավային Ադրբեջանը» նորանկախ ԱՀ միացնելու անհրաժեշտության մասին⁵: Նախագահ Ա. Էլչիբեյի ստեղծած միությունը լցվել էր եռանդուն գործունեությամբ և ձգտում էր ազերիների «ազատության պահանջի» ձայնը հասցնել միջազգային հանրությանը: ԱԺՃ-ն բուռն քարոզչություն էր վարում նաև այն մասին, որ ապագայում Իրանն անխուսափելիորեն կմասնատվի, ո-

րի հետևանքով կստեղծվի մեկ միասնական 40 միլիոն ազերի բնակչությամբ ունեցող երկիր⁶:

Էլչիբեյի շեշտված հակաիրանական դիրքորոշումը, սակայն, չէր սահմանափակվում լոկ «երկու Ադրբեջանների միավորման» պանթյուրքիստական երազանքներով: Նրա քաղաքական առճակատումը ԻԻՀ նկատմամբ դրսևորվում էր նաև այլ հարցերում: Օրինակ՝ Ղարաբաղի, հայ-իրանական հարաբերությունների, «խլամական հեղափոխությունը դեպի Ադրբեջան արտահանելու» և բազմաթիվ այլ հարցերում: Նա կտրականապես մերժում էր դարաբաղյան խնդրի խաղաղ կարգավորման հարցում իրանական կողմի ցանկացած միջնորդություն կամ քաղաքական նախաձեռնություն⁷:

Էլչիբեյի սադրիչ քայլերի արդյունքում ազերիները, խախտելով միջազգային և միջպետական բոլոր համաձայնագրերն ու ընդունված կարգերը, ինչպես նաև ԻԻՀ տարածքային ամբողջականության սկզբունքը, սկսեցին ապօրինի կերպով զանգվածորեն ներթափանցել Իրանի տարածք՝ երկու պետությունների միջև առաջ բերելով մեծ լարվածություն:

Էլչիբեյի որդեգրած այսպիսի քաղաքական ուղեգիծը բնականաբար չէր կարող ծայրահեղ լարվածություն չստեղծել Իրան-Ադրբեջան հարաբերություններում, մանավանդ, որ Բաքուն սկսել էր մեղադրել Թեհրանին իր ներքին գործերին միջամտելու և Ադրբեջանի տարածքում կրոնական քարոզչություն ծավալելու հարցերում: Բացի այդ Էլչիբեյի խիստ թուրքամետ կողմնորոշումը և նրա բազմիցս արած հայտարարություններն այն մասին, որ ԱՀ իր զարգացման հիմքում դնելու է «թուրքական նշանաձևը», բայց ոչ երբեք իրանական իսլամական կրոնական մոդելը, Թեհրանում առաջ բերեցին դժգոհություններ: ԻԻՀ լուրջ մտահոգություն էր պատճառում նաև Էլչիբեյի կառավարության մերժեցման քայլերն ԱՍՆ-ի և Իսրայելի հետ: Իրանի իշխանությունները գտնում էին, որ Ադրբեջանի միջոցով այդ երկրների մուտքը տարածաշրջան ուղղակի հակասում է Իրանի շահերին: Այդ առթիվ իրանական պաշտոնական և ոչ պաշտոնական մամուլում հայտնվեցին հոդվածներ և քաղաքական վերլուծություններ, որոնցում խիստ քննադատության էր ենթարկվում Էլչիբեյի որդեգրած հակաիրանական քաղաքականության ընթացքը: Նույնիսկ տեղ գտան արտահայտություններ, որ անհրաժեշտ է Ադրբեջանի նկատմամբ կիրառել պատժամիջոցներ, սառեցնել նրա հետ տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունները և այլն: Իրան-Ադրբեջան հարաբերությունների հարցը նույնիսկ դարձավ իրանական խորհրդարանի՝ մեջլիսի հատուկ քննարկման առարկա: Նրա ամբիոնից հնչեցին սուր քննադատական խոսքեր Էլչիբեյի դրսևորած հակաիրանական տրամադրությունների վերաբերյալ: Այս առթիվ հատկապես սուր քննադատությամբ հանդես եկավ մեջլիսում Թավրիզի պատգամավորը, որը կտրուկ արտահայտություններով դատապարտեց ազերի ազ-

գայնականների և նրանց պարագլուխ Էլչիրիյի պանթյուրքիստական նկրտումներով տոգորված քաղաքականությունը:

Իրանի կառավարությունը թեև որոշակիորեն անհանգստացած էր «երկու Ադրբեջանների միավորման» ԱՀ սադրիչ քաղաքականությամբ, մանավանդ որ ազերի ազգայնականների ծավալապաշտական կարգախոսները որոշ աջակցություն էին գտնում ինչ-ինչ ուժերի կողմից, բայց դրանով հանդերձ, Թեհրանում հիամալի գիտակցում էին, որ հիշյալ ծրագրերը արկածախնդրական են և չունեն կյանքում կենսագործվելու իրական հնարավորություններ: Իհ-Հ ղեկավարների կարծիքով վերոհիշյալ ծրագրերը միտված են ապակայունացնելու ոչ միայն Իրանի ներքին վիճակը, այլ նաև տարածաշրջանային կայունությունն ու խաղաղությունը:

Ադրբեջանում կան նաև այնպիսի պետական գործիչներ, որոնք համոզված են, որ «Հարավային Ադրբեջանը» «Հյուսիսային Ադրբեջանի» հետ միավորելու երազանքներն անիրականանալի ու սին են: Այսպես, օրինակ՝ Իրանում ԱՀ նախկին ղեսպան Նասիր Ջադեն «Մուսավաթ» թերթին 1997 թ. սեպտեմբերին տված հարցազրույցում նշել է. «Գերնպատակին հասնելու համար (երկու Ադրբեջանների միավորումը) առկա է երկու խոչընդոտ. առաջինը՝ Իրանում ապրող բոլոր ազգերի միջև կա կրոնական, պատմական և մշակութային մեծ ընդհանրություն, որը մեծ արգելք է Իրանի ներքին պառակտման համար, և երկրորդ խոչընդոտն այն է, որ Իրանում ապրող ազերիներն ավելի շատ հակված են ԱՀ միացմանը Իհ-Հ»⁸:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերոնշյալը, կարևոր ենք համարում նշել, որ իրանական ժողովուրդը և պետությունը լի է վճռականությամբ՝ պաշտպանելու իր երկրի տարածքային ամբողջականությունը և դիմագրավելու ազերի ազգայնականների՝ Իրանին ներկայացվող բոլոր մարտահրավերներին:

AREN VARDERESYAN
(IOS)

**FROM THE HISTORY OF IRAN-AZERBAIJAN
RELATIONS DURING THE PRESIDENCY
OF ABULFAZ ELCHIBEI**

The article presents that the country named "Azerbaijan" has been created thanks to the panturkistic long-range dreams. It is mentioned in the article that in this context the Iranian side though being a little worried by the Azeri nationalists' provocative slogans of "Unification of two Azerbaijan", i.e. the unification of Iranian Azerbaijan (Atrapatakan) and the Republic of

Azerbaijan in one state, which were favoured by the president Elchibei's adopted policy, however IRI is full of decisiveness to resist all the challenges.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Malcki Ab., Iran and Russia: Neighbors without Common Borders. Russia and Asia: The Emerging Security Agenda, Oxford University Press, 1999, pp. 230-265.
2. Ահմադիյան Բ.Ա., Ռավաբեթ-ե Իրան վա ջոմհուրի-ե Ազերբայջան, Թեհրան, 1384 թ., էջ 417-418 (պարսկ.):
3. Обзор отношений между Исламской Республикой Иран и республикой Азербайджан, "Аму-Даря" 1999, № 2, с.19.
4. Բայրուրդյան Վ., Իրան-Ադրբեջան. հարևաններ, թե՞ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական այսոյաններ, Սերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 22, Եր., 2003, էջ 10:
5. Բայրուրդյան Վ., նույն տեղում:
6. Ահմադիյան Բ.Ա., նշվ. աշխ., էջ 419-420:
7. Բայրուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 10:
8. Ստեփանյան Հ., Պանթուրքիզմ, Թեհրան, 1384 թ., էջ 152 (պարսկ.):

ՓԱՇԱՅԱՆ ԱՐԱՔԱ
(ԱԻ)

ՍԱՌԻԳՅԱՆ ԱՐԱՔԻԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ

2003-ից ի վեր Սաուդյան Արաբիայում մեծ թափ ստացան բարեփոխումներին միտված գործընթացները: Իրենց հարցադրումները տեղադրելով կրոնական-քաղաքական նոր հարթության մեջ, բարենորոգիչները (կամ իսլամական ազատականները), ընդհանուր առմամբ, կոչ են անում երկրում ստեղծել քաղաքացիական հասարակություն՝ մտցնել համընդհանուր ընտրական իրավունք, ստեղծել սահմանադրություն, ընտրովի խորհրդարան, տարանջատել օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունները, ստեղծել անկախ դատական համակարգ, պայքարել կոռուպցիայի դեմ, քաղաքական որոշումների ընդունմանը մասնակից դարձնել հասարակությանը: Նրանք առաջ են քաշում մարդու իրավունքների, խոսքի ազատության պահանջներ, կոչ են անում վեր հանել սաուդական հասարակության մեջ առկա ծայրահեղականության պատճառներն ու մշակել դրանց կանխմանն ուղղված քայլերը, միջոցներ ձեռնարկել ազատականացնելու տնտեսությունը, պայքարել մեծ թափ ստացող գործազրկության դեմ: Բարենորոգիչների պատկերացմամբ՝ ահաբեկչությունն ու անհանդուրժողականությունը հնարավոր կլինի հաղթահարել կրթական և սոցիալական համակարգերի բարեփոխման և արդիականացման միջոցով:

Բարենորոգչական շարժումը առաջ է քաշում վերանայել երկրի պետական գաղափարախոսության հիմքում ընկած գաղափարախոսության՝ վահաբականության դրույթները՝ որպես առաջընթացը խոչընդոտող ուժ: Նշենք, որ կրոնական *խսթերիչմենթը* վերահսկում է երեք կարևորագույն՝ կրթական, դատաիրավական և քարոզչական ոլորտները:

Սաուդյան Արաբիայում իր բնույթով աննախադեպ բարենորոգչական շարժումն արտահայտվեց հրապարակային ելույթներով, բողոքի ակցիաներով ու հրապարակված բազմաթիվ բողոքագրերով: Բարենորոգչական գաղափարների տարածման հարցում կարևոր ներդրում ունեցան սաուդցի թղթակիցները, համալսարանական դասախոսները, նաև որոշ չափով արևմտականացված և Արևմուտքում կրթություն ստացած առանձին շրջանակներ¹:

Չնայած խոսքի ազատության, մարդու իրավունքների, էթնոդավանական վտրամասնությունների նկատմամբ շարունակվող սահմանափակումներին, կարելի է ասել, որ բարենորոգչական շարժումը որոշակի հաջողությունների հասավ Սաուդյան Արաբիայի պես պահպանողական մի երկրում:

Ընդառաջ գնալով ներքին մարտահրավերներին՝ սառույական էլիտան իրականացրեց որոշ բարենորոգչական նախաձեռնություններ: 2003թ. օգոստոսին թագավորի հրամանով ստեղծվեց Արդ Ալ-Ազիզ թագավորի Ազգային երկխոսության կենտրոնը, որի նպատակն էր հասարակական հրատապ թեմաների վերաբերյալ քննարկումների կազմակերպումը, առկա հիմնախնդիրների մշակումն ու համակարգումը, իսկ թագաժառանգ Աբդալլահի կարծիքով՝ կենտրոնի բացումը պատմական ձեռքբերում էր²:

Ընդառաջ գնալով ներքին ճնշումներին՝ 2005թ. թագավորությունում առաջին անգամ տեղի ունեցան տեղական ինքնակառավարման մասնակի ընտրություններ, նկատվեց հասարակական-քաղաքական առանձին թեմաների վերաբերյալ առկա տարրի նահանջ, քաղաքատարկայուններից շատերն ազատ արձակվեցին:

Բարենորոգչական շարժման ամենալուրջ հակառակորդը, սակայն, շարունակում է մնալ կրոնական *խսբերլիշենթը*, որը բարենորոգումները դիտարկում է որպես սպառնալիք իսլամական սկզբունքների վահաբական մեկնությանը և սեփական դիրքերին: Դրան մեծապես աջակցում է Ներքին գործերի նախարարության շրջանակներում գործող կրոնական ուսուցանական կառույցը՝ Առաքիճության պահպանության և անբարոյականության դեմ պայքարի կոմիտեն, որի գործակալները կարող են առանց դատավարության հրապարակայնորեն պատժիլ վահաբականության սոցիալական և կրոնական սկզբունքները խախտողներին³: Այս հարցում նրա հենարանն են թագավորական ընտանիքի մի շարք անդամներ, մասնավորապես երկրում բարեփոխումների ամենաարմատական ընդդիմախոս և թագավորական գահի հավակնորդ Ներքին գործերի նախարար Էմիրը Նայիֆը⁴, որոնց նույնպես մտահոգում է սեփական դիրքերի թուլացումը: Նրանց աջակցում է միջին դասից դուրս եկած պահպանողականների շերտը, որ ներգրավված է հիմնականում վարչարարական մեքենայում և բիզնեսում:

Բարեփոխումների ընդդիմախոսները հանդես են գալիս հայտարարություններով, որոնցում քննադատության թիրախ են բարենորոգիչները: Ասվածի ապացույցն է 2006թ. մայիսի 23-ին սառույական իսլամիստական մի կայքէջում տեղ գտած բարեփոխումները դատապարտող հայտարարությունը, որ ստորագրել են 61 սուուդցի շեյխեր՝ համալսարանի ռեկտորներ, պրոֆեսորներ, իրավաբաններ, դատավորներ, գործարարներ: Դրանում ռեֆորմիստներն անվանվում են արտաքին թշնամուն ծառայող և սառույական հասարակությունը «վեստերնիզացիայի» ենթարկող ուժեր: Սառույական իշխանություններին և կրոնական խսբերլիշենթին կոչ է արվում արգելքներ ստեղծել նրանց գործունեության համար⁵:

Հայտարարությունը որոշակի հասարակական արձագանք գտավ: Սաուդցի շատ թղթակիցներ հայտարարության տակ ստորագրողներին

նույնացրին իսլամիստների հետ⁶, քանի որ գործողությունները նույնպես աչքի են ընկնում մոլեռանդությամբ և ծայրահեղականությամբ⁷:

Բարենորոգչական շարժման սոցիալական բազայի կարևոր բաղադրիչն են կին ռեֆորմիստները, ովքեր փորձում են (առանձին դեպքերում՝ նաև սփյուռքից) աջակցել կանանց իրավունքների համար մղվող ջանքերին⁸: Նրանց մեջ կան շատերը, ովքեր ճանաչված են նաև բազավորության սահմաններից դուրս⁹:

Առանձին շերտ են կազմում կին թղթակիցները, ովքեր կանանց իրավունքների նկատմամբ առկա սահմանափակումների հարցում մեղադրում են կրոնական քարոզիչներին և հեղինակություններին¹⁰: Մինչդեռ վերջիններս հետևողականորեն պայքարում են, որպեսզի արևմտյան արժեքները չներթափանցեն հասարակություն, իսկ կանանց առնչվող խնդիրները մեկնաբանվեն բացառապես իսլամական սկզբնաղբյուրների և շարիաթի տեսանկյունից (որն, ըստ նրանց մեկնության, արգելում է կնոջն աշխատել տանից դուրս այլ տեղ):

Սաուդյան Արաբիայում կանանց ներգրավվածությունն աշխատանքում կազմում է ընդամենը 5 տոկոս, որն ամենացածր ցուցանիշն է ողջ աշխարհում, այն դեպքում, երբ սաուդական բարձրագույն հաստատություններում սովորողների 70 տոկոսը իգական սեռի ներկայացուցիչներ են: Վերջին շրջանում իշխանությունները բազմիցս հայտարարել են, որ նպատակ ունեն մեծացնել կանանց ներգրավվածությունն ընդհանրապես սոցիալական ոլորտում¹¹:

Սաուդյան Արաբիայում բարեփոխումների հարցում կարևոր գործոն է սաուդական հասարակությունը, որը պահպանողական և ավանդույթային է: Ուստի, հասարակության մեջ բարեփոխումների անհրաժեշտության գիտակցության և առկա կարծրատիպերը հաղթահարելու համար որոշակի ժամանակ է անհրաժեշտ: Բացի այդ, բարեփոխումների համար պետք է լինի հասարակական պահանջ:

Պետք է հաշվի առնել նաև այն փաստը, որ Սաուդյան Արաբիայում չկա արևմտյան ժողովրդավարության կամ աշխարհիկ հասարակության որևէ փորձ, իսկ ազատական (առավել ևս՝ աշխարհիկ) գաղափարները հասարակության մեջ այնքան էլ զանգվածային բնույթ չեն կրում:

Բարեփոխումների հարցում կարող է բացասական նշանակություն ունենալ նաև ԱՄՆ-ի գործոնը: Հնարավոր է, որ սաուդական հասարակությունը բարենորոգումները դիտարկի որպես Արևմուտքի կողմից ներդրված և չաջակցի դրանց:

Միևնույն ժամանակ, արաբական աշխարհում բարեփոխումների պահանջով հանդես եկող Վաշինգտոնին առանձին դեպքերում (այդ թվում՝ Սաուդյան Արաբիայի պարագայում) ձեռնտու չեն արմատական բարեփոխումները կամ ժողովրդավարացման գործընթացները, ինչը կարող է իշխանության բերել ԱՄՆ-ի համար անցանկալի վարչակազմերի:

Ինչ վերաբերում է թագավորական ընտանիքին, ապա նրա համար ջիհադականների և կրոնական մոլեռանդ գաղափարների դեմ պայքարի հաջողությունը, ինչպես նաև սեփական իշխանության պահպանումը (թեկուզ ինչ-որ չափով ձևափոխված տարրերակով) շատ դեպքերում կախված է քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և կրթական ոլորտների ազատական բարեփոխումներից:

ARAKS PASHAYAN
(IOS)

SAUDI ARABIA BETWEEN CONSERVATISM AND MODERNITY

The article analyzes the recent reformist activity in Saudi Arabia especially active after 2003. Posing their questions in a new religious-political format, the reformists (mainly Islamo-liberals) managed to create a new political discourse. At large they call for the creation of a civil society, introduction of common (all-inclusive) suffrage, development of a constitution, establishment of an elected parliament, differentiation of legislative, executive and judicial bodies, establishment of an independent judicial system, fighting corruption, and participation of the society in political decision-making. They raise issues of human rights (including gender equality) and freedom of speech, call for bringing up causes of radicalism and extremism in the Saudi society, work out steps towards preventing development of these tendencies, take measures to liberate the economy, and fight against wide-spread unemployment as a factor advancing radicalism. The most serious opponent of the reforms is the wahhabi establishment, as well as a number of conservative members of the royal family, views reforms as a threat for Islamic values and loss of position. At the same time it should be recognized that Saudi Arabia does not have any experience in Western democracy or secular society, and that liberal (especially secular) ideas are not wide-spread in the country. An important factor hindering reforms in Saudi Arabia is its highly conservative and traditional society. Thus it will take some time before the society becomes conscious of the necessity of reforms and puts aside the present stereotypes and prejudices. As to the Royal family, in many cases the success of their struggle against jihadists and religious fanaticism, as well as security of their own power and position (at least in a more or less altered form) depends on the effectiveness of political, social, economic and educational reforms.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Փաշայան Ա., Հասարակական-քաղաքական զարգացումները Սաուդյան Արաբիայում, Նորավանք գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր, 10/16/, Եր., 2005, էջ 55-65:
2. Saudi Arabia to Establish a National Dialogue Center, <http://www.islamonline.net/English/News/2003-08/04/article08.shtml>
3. Country Reports on Human Rights Practices Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, February 25, 2004; <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2003/27937.htm>
4. Saudi Oppositionist: King 'Abdullah is Trying to Keep Prince Na'if From Acceding to the Throne, <http://mcmri.org/bin/articles.cgi?Page=countries&Area=saudiarabia&ID=SP138906>
5. A Deviant, Junta Has Taken Hold of the Saudi Media and is Endangering Islamic Society and Its Values, www.islamlight.net
6. L. Azuri, Debate on Reform in Saudi Arabia, The Middle East Media Research Institute *Inquiry and Analysis Series - No. 294*, September 21, 2006, No.294
7. Երկրում ընդդիմադիր ուժ համարվող իսլամիստները նույնպես որոշակի ակտիվություն են ցուցաբերում: 2007թ. փետրվարի 2-ին նրանց հրապարակած բողոքագրում (19 մարդու ստորագրությամբ) Արդսլլահ թագավորից պահանջվում էր երկրում տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական բարեփոխումների անցկացում: Իսլամիստներն առաջարկում են հասարակությանը մասնակից դարձնել որոշումների կայացմանը, անցկացնել ազատ պառլամենտական ընտրություններ, պայքարել աղքատության դեմ: Հաջորդ օրը բողոքագրի հեղինակներից մի քանիսը ձերբակալվեցին՝ մեղադրվելով անարհեստական գործողությունների համար ֆինանսական միջոցների հավաքագրման մեջ, նշվեց, որ նրանից մի քանիսն աջակցել են Իրաքում ջիհադական շարժմանը: Այս մասին տես՝ Saudi Petition Calling for Reforms Issued by Islamists who Support Terrorism, The Middle East Media Research Institute, February 16, 2007, No.1467, <http://mcmri.org/bin/articles.cgi?Page=countries&Area=saudiarabia&ID=SP146707>
8. Սաուդյան Արաբիայում կանայք ընտրելու իրավունք չունեն: Բացի այդ, նրանց արգելված է ավտոմեքենա վարել, ճամփորդել, հյուրանոցում ապրել, իրենց երեխաներին անվանակոչել, անձնագիր ստանալ, դուրս գալ տնից, աշխատանքի ընդունվել, ամուսնանալ, փոխել *արաբալի* հագուստի գույնը, դպրոց կամ համալսարան գնալ, փայտեր դառնալ, երեխաների համար քանկային հաշիվ քացել առանց թուղթության: Թագավորության առանձին քաղաքներում կանայք պարտավոր են երեսին քող գցել, նրանք պետական սեկտորում աշխատելու դեպքում չպետք է առաջատար դիրք կամ հրապարակային ելույթներ ունենան և այլն:
9. Նրանցից է կին գրող և հրապարակախոս, խոսքի ազատության մրցանակակիր Վաջիհա Ալ-Հուվայդարը: 2006թ. օգոստոսի 4-ին Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Աբդալլահ բին Աբդ Ալ-Ազիզի ինագուրացիայի օրը վերջինս փողոցում միայնակ կազմակերպեց բողոքի ակցիա՝ ձեռքին ունենալով «Կանանց տվեք իրենց իրավունքները» կարգախոսը՝ դրա համար պատժվելով: Տես՝ A. Dankowitz, Saudi Writer and Journalist Wajcha Al-

Huwaider Fights for Women's Rights, The Middle East Media Research Institute, December 28, 2006, No.312, <http://mcmri.org/bin/articles.cgi?Page=countrics&Arca=saudiarabia&ID=IA31206>

10. Saudi Women Columnists Protest Against Oppression of Women in Saudi Arabia, The Middle East Media Research Institute, May 4, 2007, No. 1570, <http://mcmri.org/bin/articles.cgi?Page=countrics&Arca=saudiarabia&ID=SP157007>
11. 2004թ. Շուբայի խորհուրդն ընդունեց 120 բանաձևը, որը կառավարության առաջ խնդիր է բարձրացնում սահմանելու այն ոլորտները, որտեղ կանայք կարող են վերապատրաստվել և ապա՝ աշխատել: 2006-ին իշխանություններն ընդլայնեցին այն ոլորտները, որտեղ կարող են կանայք աշխատել: Բացի այդ, նրանք միայն սառուղի կամանց թույլատրեցին աշխատել որպես վաճառողուհիներ կամանց հագուստի և կոսմետիկայի խանութներում: Sbu' L. Azari, Public Debate in Saudi Arabia on Employment Opportunities for Women, The Middle East Media Research Institute, November 17, 2006, No.300, <http://mcmri.org/bin/articles.cgi?Page=countrics&Arca=saudiarabia&ID=IA30006>
12. *Arab News* (Saudi Arabia), December 21, 2006.

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԷՍՍԱ
(ՈՂՍՀ)

ԻՐԱԲԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ ԴԱՍՍԱԿԱՆ ԱՐԱԲԵՐԵՆԻ
ԼԵՉՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՈՒՄ

Ռուս լեզվաբան Ֆ.Ֆ.Ֆորտունատովը /1848-1914/ լեզուների տիպաբանական դասակարգման համատեքստում առանձնացրեց արաբերենը՝ որպես թեքական և կցական լեզու¹, նաև՝ համադրական² բառերի և մասնիկների փոփոխմամբ հանդերձ:

Արաբերենի տիպաբանական բնութագիրն ամբողջանում է թեքման ունակությամբ: Լեզուն *մու'րաբ* է, այսինքն՝ փոփոխվող է՝ ըստ թեքման. նրանում բառավերջի ձայնանշանները փոխոխվում են ըստ բառի արտահայտած ջերականական իմաստների³: *Ի'րաբը*՝ ջերականագիտական տերմին է. դրա իմաստը *մու'րաբ* բառի վերջավորության ձայնանշանի փոփոխությունն է՝ ըստ նրա *ուազիֆայի*⁴: *Ի'րաբը* փոփոխականությունների տեսություն է՝ կապված բառերի փոփոխությունների հետ⁶:

Արաբերենի լեզվաբանական ավանդույթում *նահուն*⁷ և *ի'րաբը* միևնույն գործողության երկու կողմերն են⁸. *ի'րաբը* ջննում, պարզաբանում է *նահուի* ուսումնասիրած միջոցները՝ անվանելով բառը՝ ցանկացած *թառքիբում*⁹ ըստ նրա՝ *թառքիբի* ներսում ունեցած *ուազիֆայի*: Դիցուք, *նահուն* ենթադրում է, որ արաբերենի բառերը երեք տեսակի են, սահմանում է պայմանի, զարմանքի, բացառան միջոցները, անցյալ, ներկա, հրամայական ժամանակները, ենթական, որոշիչը, խնդիրը, պարագան և այլն: *Նահուն*, օրինակ, բնորոշում է անվանական նախադասությունը հետևյալ կերպ. դա այն է, որը սկսվում է անվամբ: Անվանական նախադասությունը բաղկացած է անունից, որն ընկած է նրա սկզբում և կոչվում է *մուրբադա*¹⁰, դրան հետևում է *խաբաբը*, որն ավարտում է դարձնում նախադասության իմաստը: Արդ, ո՞րն է *ի'րաբի* կապը վերոնշյալի հետ: *Ի'րաբի* ենթարկենք «Մուհամմադուն ուսուլուն» նախադասությունը, որտեղ «Մուհամմադունը» *մուրբադա* է, «ուսուլունը»՝ *խաբաբ*: Նկատելի է, որ *ի'րաբով* ոչ մի նոր բան չավելացվեց *նահուին*,

ոչ մի նորություն չմտցվեց թառքիբի մեջ, սուկ վերլուծվեց այն *վազիֆան*, որը սահմանել է *ճահուն* բառի համար: Ուրեմն, *ի'րաբի* դերը սահմանափակվում է հետևյալի մեջ՝ վերլուծել այն *վազիֆան*, որոնք սահմանում է *ճահուն* բառերի համար: Կարելի է ենթադրել, որ *ի'րաբը* տալիս է յուրաքանչյուր բառի մասին այն, ինչ արդեն տվել է *ճահուն*: Այլ կերպ ասած, նմանեցնելով *ճահուն* և *ի'րաբը*՝ վերահաստատում ենք մեր պնդումը. դրանք միևնույն գործողության երկու կողմերն են: *Ի'րաբի*՝ բառի *վազիֆան* քննելուն հետևում է այն հատուկ նշանների պարզաբանումը, որոնք սահմանում է *ճահուն* յուրաքանչյուր *վազիֆայի* համար: *Նահուն* անվանում է բառերը ուղղականացված, հայցականացված, սեռականացված, ջազմավորված, և *ռաֆը*², *նասբը*, *ջառոը*, *ջազմը*³, ունեն իրենց հատուկ նշանները՝ *դասմնա*, *ֆաթիա*, *քասրա*, *սուքուն*:

Ի'րաբը քննում է այն, ինչ սահմանում է *ճահուն* բառի համար նախադասության մեջ կամ սահմանում է ողջ նախադասության համար¹: Համաձայնեմք այն պնդմանը, որ «ճիշտ» *ի'րաբը* պայմանավորված է բառերի համար *ճահուի* սահմանած *վազիֆաների* իմացությամբ, և այն իրականացվում է միայն նախադասության մեջ բառերի փոխհարաբերության իմացությամբ²: Կարելի է եզրակացնել, որ «ճիշտ» *ի'րաբը* պայմանավորված է *ճահուի* իմացությամբ, և որ *ի'րաբը* իր բոլոր կողմերով և ձևերով հանդերձ նախադասության մեջ բառի *վազիֆայի* ըմբռնումն է, այսինքն՝ արաբերենի լեզվաբանական ավանդություն բառի *վազիֆայի* իմացությունը հենց *ի'րաբն* է. *ի'րաբը* և *վազիֆան* միևնույն երևույթի երկու կողմերն են: Առերևույթ է *ի'րաբի* մեջ առկա դժվարությունը. միակ բարդությունն այն է, որ չիմանալով նախադասության մեջ բառի *վազիֆան* և բառերի փոխհարաբերությունը, անտրաբանական է հասնել «ճիշտ» *ի'րաբի*³:

EMMA KHACHATRYAN
(RASU)

THE FRAMES OF I'RAB IN THE LINGUISTIC TRADITION OF CLASSIC ARABIC LANGUAGE

The nahu and the i'rab are two aspects of the same action as i'rab and wazifa in the linguistic tradition of Arabic language. The nahu defines the words inside of tarkib or out of it, and the i'rab analyses the word only inside of tarkib - in the context of relations with the other words. The i'rab doesn't add anything new in grammar, but examines, explains those wazifa,

which defines the nahu for the words or for the whole sentence. The i'rab is the correct understanding of the word's wazifa. The correct i'rab is conditioned with nahu knowledge.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թերական է, որովհետև նրանում քերականական կարգերը արտահայտվում են ներքին թերմամբ, կցական է, որովհետև բառերը վտփոխվում են ըստ իրենց հետ օգտագործված մասնիկների ազդեցության, որովհետև թերման ձևերը բավարար չեն հոլովական ձևեր արտահայտելու համար: Այս մասին մանրամասն տես՝ *Звегинцев В., История арабского языкознания, М., 1985г.*
2. Ըստ գերմանացի լեզվաբան Ելեգելի Ա.Վ. /1767-1845/ համադրական են այն լեզուները, որոնցում բառերի քերականական իմաստներն արտահայտվում են հենց բառերի քերականական ձևավորմամբ՝ մասնիկների և ներքին թերման միջոցով:
3. *Ալ-լուղաթուլ առաբիյա, Ալ-քիթաբուլ աուալ, Հալեպ, 1986, էջ 11:*
4. *Ի՛րաբը* քերականական վերլուծում է կամ փոփոխում ըստ թերման:
5. *Վազիֆայի* իմաստը բառի վերլուծումն է՝ իր գործառույթի տեսակետից՝ որպես ենթակա, ստորոգյալ, խնդիր, պարագա և այլն: Այս մասին տես՝ *Դուռու ֆիլ ի՛րաբ, Արու Բաբր Այի Արդ Ալ-Ալիմ, Կահիրե, 2002, էջ 231:*
6. Սանրամասն տես՝ *Габучян Г., О проблеме слова в свете факторов литературного языка, М., 1968г.*
7. *Նահու:* արաբերենում նշանակում է՝ քերականություն: *Նահուն* գիտություն է խոսքի կազմության օրենքների մասին, իսկ *ի՛րաբը* խոսքի մասերի վերլուծությունն է: Այս մասին տես՝ *Մուհամմադ Ալ-Անտարի, Ալ-մինհաջ ֆի ալ-կաուլիդի ուա ալ-ի՛րաբի, Բեյրութ, 1978, էջ 3:*
8. *Դուռու ֆիլ ի՛րաբի,* նույն տեղում, էջ 3:
9. *Թադբիդը* արաբերենում նշանակում է՝ կառույց, համադրություն:
10. Ուղղական, սեռական, հայցական հոլովները և *ջազմը ի՛րաբի* տեսակներն են: Այս մասին տես՝ *Արդալլահ Աթ-Թատափի, Ուդ իլա ա-սիհա ալ-լուղափիյա, Կահիրե, 2004, էջ 65-67, Ալ-լուղա ալ-առաբիյա, Հալեպ, 1986, էջ 13-21:*
11. Խոսքը *ի՛րաբում* պաշտոն ունեցող նախադասությունների մասին է: Այս մասին տես՝ *Դուռու ֆիլ ի՛րաբի,* նույն տեղում, էջ 237-238:
12. *Սադիկ Սունդուկ, Ալ-առաբիյա, Թեհրան, հիջրայի 1372թ., էջ 89:*
13. Օրինակ՝ *«Ռաջաա ալ-խադիմու մուսրի՛ան»* նախադասության *ի՛րաբը* չի հաջողվի, եթե չտարբերենք ներկա ժամանակի բայը, ենթական, ձևի պարագան և դրանց *ի՛րաբի* նշանը: Հաստատապես գիտենք, որ *«Զեյֆա Մուհամմադուն»* նախադասության մեջ *քեյֆան* հարցման անուն է, անհրաժեշտաբար գործածվել է նախադաս *խաբարի* դիրքում, որովհետև այն *իսմ սադարա* է, իսկ *Մուհամմադունը* հետադաս *մուրբադա* է. երկու անունների միջև կապի իմացությունը նպաստում է «ճիշտ» *ի՛րաբին*:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԼԻԼԻԹ
(ԵՊՀ)

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ
ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՒՄԸ
ԸՍՏ ԳԵՐԱԴԱՍ ԲԱՂԱԴՐԻՉԻ /Al-'āmil/
ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ

Խոսքի շղթայում ցանկացած բառի ձևափոխությունն արաբական լեզվաբանական ավանդություն (այսուհետ՝ ԱԼԱ) պայմանավորված է որևէ բառով, որը հանդես է եկել նախորդող դիրքում և ընկալվում է որպես տվյալ բառի կառավարող կամ գործոն, որը բացահայտում է նրա ձևը և առաջացումը խոսքում: ԱԼԱ-ում դիրքերի հարադրման ամբողջությունը, որը կապված է «գործոն»՝ al-'āmil¹ հասկացության հետ, եվրոպական արաբագիտության մեջ ընդունված է անվանել գործոնների տեսություն²: Այսպիսով՝ գործոն՝ al-'āmil անվանվում է բառը, որը կառավարում է իրեն հաջորդող, հնարավոր է նաև ոչ անմիջական, բառերին բառափոխությամբ, իսկ հաջորդող բառն անվանվում է al-ma'mūl³: Ի դեպ, նույն բառը, որպես կառավարող, կարող է հանդես գալ բառերի ամբողջ շարքի նկատմամբ: Յուրաքանչյուր բառի համադրման հնարավորությունները խոսքում⁴, այսինքն նրա պոտենցիալ հնարավորությունները կարող են իրացվել տարբեր չափանիշների ազդեցությամբ և որոշակի հաջորդականությամբ, ինչը ստեղծում է բառերի գծային շարքի որոշակի փոխդասավորվածություն, որոնցում բոլոր տարբերը որոշակի կարգով կապված են միմյանց հետ կառավարման հարաբերությամբ՝ որպես կառավարող գործոններ և կառավարվողներ: Որպես կառավարող գործոն, կարող են հանդես գալ անունները, բայերը, բայանունները, (դերբայները ու մասնադարները), նախդիրները և այլն: Այլ-Ջուրջանին այս գործոնների շարքում որպես նախադասության քերականական կաղապարի վրա ազդող գործոն առանձնացնում է ստորոգումը՝ al-isnād-ը: Կառավարումը իրագործվում է ինչպես առաջընթաց, այնպես էլ հետընթաց ուղղությամբ: Հետընթաց ուղղությամբ ներգործում են միայն անունները ու բայերը՝ կապված նախադասության կազմում նրանց շարահյուսական դերից, նախդիրները ներգործում են միայն առաջընթաց ուղղությամբ⁵:

Դ. Վ. Ֆրոլովը, անդրադառնալով Սիբաուեյհիի «Գրքում» արծարծված խոսքի կառույցի ուսումնասիրմանը, գրում է, որ Սիբաուեյհին այս հարցում իր խնդիրը տեսնում է ոչ թե բարդության տարբեր աստիճաններով շարահյուսական կառույցների առանձնացման և նրանց ձևային հատկությունների նկարագրման, այլ լեզվական միավորների՝ բառերի

համադրման կամ զուգորդման կանոնների հարցադրմանը և այդ համադրման գործընթացում բառափոխությանը⁷:

Գ.Մ.Գաբրուչանը նախադասության շարահյուսական պատկերի ձևավորումը դիտարկում է որոշյալության ու անորոշության լույսի ներքո, առանձնացնում ԱԼԱ-ում առկա շարությաների երեք ձև՝ ստորոգական, որոշյալին, հատկացուցչային, մյուս կողմից մեզ տրված են բազմաթիվ արարերեն կանոնիկ նախադասություններ, որտեղ կարելի է առանձնացնել տարբեր շարություններ և նրանք առանձնացանել ըստ շարահյուսական կառույցների նշված դասերի⁷:

Ալ-Ջուրջանին (XI դար) «Al-'āḡamil al-mi'a'» աշխատությունում կատարում է նախադասության շարահյուսական պատկերը ձևավորող բոլոր գործոնների դասակարգում: Նա համարում է, որ դրանք հարյուրն են, որոնք բաժանվում են երկու al-m'anaḡiya (ենթադրյալ խնդրառության) և ավելի ստվար քանակություն կազմող al-lafziya (կառավարող գործոնի առկայությունը), վերջինս էլ բաժանվում է al-kgiyāsiya (կանոնի համապատասխան կազմված) և al-sama'iya (առնմանությամբ, նախօրոք առկա գործածության ձևով պայմանավորված): Վերջինիս մեջ մտնում են 91 գործոն և al-kgiyāsiya-ն յոթ գործոն, իսկ հարյուր գործոնից մնացած երկուսը բաժին են ընկնում al-m'anaḡiya-ին: Al-sama'iya խմբի 91 գործոնը բաժանվում են 13 տեսակի: Ալ-Ջուրջանին վերջիններիս ևս մանրամասն անդրադառնում է⁸:

Նախադասության կազմում նրա անդամների վրա ազդող հարյուր գործոններից երկուսը al-m'anaḡiya են՝ ենթակայի (al-mubtada) և ստորոգյալի (al-khabar) վրա ազդող:

Այս կապակցությամբ առաջին ուսմունքի հետևորդները կարծում են, որ դա ենթակայի (al-mubtada) և ստորոգյալի (al-khabar) վրա ազդող գործոնն է, այսինքն ստորոգումը՝ (al-'isnād), որի շնորհիվ էլ անունը հանվում է արտաբերվող al-lafziya գործոնների խմբից, և որն էլ համարվում է ենթակայի և ստորոգյալի վրա ազդող: Այս գործոնն իր ճանաչումը գտնում է տրամաբանությամբ և ոչ արտաբերմամբ⁹:

Երկրորդ ուսմունքի հետևորդները կարծում են, որ ենթակայի (al-mubtada) գործոնը իմաստով պայմանավորված է (al-m'anaḡiya), որի հետևանքով էլ անունը գատվում է նախադասության անդամների վրա ազդող բառափոխական արտասանվող al-lafziya գործոնների շարքից, իսկ ստորոգյալի վրա ազդող գործոնը արտասանվող է, որն է ենթական՝ al-mubtada-ն: Այս ուսմունքի համաձայն՝ ենթակայի (al-mubtada) վրա ազդող գործոնը իմաստով պայմանավորված է, իսկ ստորոգյալի (al-khabar) վրա ազդող գործոնը՝ առկա՝ արտաբերվող:

Երրորդ ուսմունքի կողմնակիցները գտնում են, որ ենթական ազդում է ստորոգյալի վրա, իսկ ստորոգյալն էլ՝ ենթակայի:

Այսպիսով, կառավարումը, որպես ստորադասական կապակցության եղանակ, առանձնացվում է ձևական-ավանդական և գործառնական-շարահյուսական ձևերով: Ըստ կառավարվող ստորոդաս բաղադրիչի՝ քերականական ձևավորումն այն բնորոշում է որպես հոլովառություն, երբ կառավարվող ստորադաս բառն ունի հոլովական ձևավորում, և արտահայտվում է որևէ հոլովաձևով, օրինակ՝ *harf jar*-ին հաջորդող անունը՝ կապառություն: Գերադաս բառի պահանջով կապի և վերջինիս համապատասխան հոլովի առկայությունը կոչվում է հոլովակապառություն՝ *kultu litaliben*:

Ըստ գերադաս բառի ստեղծած շարահյուսական կառույցի՝ կառավարումն արտահայտվում է իբրև «ենթակառություն», «ստորոգաառություն», «խնդրառություն», «պարագաառություն»¹⁶:

LILIT HARUTYUNYAN
(YSU)

THE SUBORDINATE COMBINATION OF SYNTACTICAL
CONSTITUENTS
OF THE SENTENCE ACCORDING THE INFLUENCE
OF THE PREFERABLE CONSTITUENTS OF A 'AMIL

The form *'amal*, which is the verbal noun of the verb *'amila*, literally means "effect", and as a technical grammatical term designates "the effect of the *'amil* on the case endings of the mood endings of the imperfect verb." The *'auamil* effecting case and mood endings are divided by the grammarians into two groups: *al-'amil al-lafziyy*- "the literal *'auamil*" and *al-'amil al-m'anauiyy*. When the *'amil* is a word, its effect is produced only when a syntactical or a syntactical and logical connection exists between the *'amil* and the word effected by it. For example: the *'auamil* known as *huruf al-ğarr* produce the genitive in the noun following them, since they are connective particles which join the noun following them to a preceding verb or noun.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս միավորն արաբագիտական ուսումնասիրություններում ընդունված է մեկնաբանել որպես բառափոխիչ: Այս երևույթին է անդրադարձել VIII դարում Բասրայի քերականական դպրոցի ներկայացուցիչ Ալ-Խալիլ Բեն Ահմադը *Kitab al-'āmil* (Գիրք կառավարման մասին) գրքում: Մեջբերումը

- ըստ Գարուսնի Գ.Մ.՝ արաբական քերականագիտության հարցի մասին հոդվածից (Семитские языки. вып II., часть I, Москва 1965 стр. 38):
2. Фролов Д.В., Арабская филология: грамматика, стихосложение, корановедение. Статьи разных лет. Москва 2006, стр. 14.
 3. Արաբական քերականական ավանդություն առաջացավ al-'āmil կառավարող և al-ma'tmāl կառավարվող գործունեների մասին տեսությունը, որն իր հետագա զարգացումը ստացավ Ալ-Ջուրջանիի Al-'āmil al-mi'a' («Հարյուր գործուն») գրքում:
 4. Յուրաքանչյուր տեքստ դիտելով որպես խոսքային գործունեության ավարտուն արտադրանք՝ այն պետք է ուսումնասիրել տարրեր դիրքերից: Որպես կերպային կետ ընդունելով լեզու-խոսք երկճյուղավորումը, մենք համարում ենք, որ խոսքը ձևավորվում է խոսքային գործունեության ընթացքում և փորձնական հիմք է ցանկացած լեզվի ուսումնասիրության համար: Մեջքերումը ըստ՝ Храковский В.С., Очерки по общему и арабскому синтаксису, М., 1973, стр.5
 5. Sarh anmuzaj fi an-nahu, lil'amāti az-Zamakhshari, al-Ardabin Jamal ad-Din, 1990, p 32.
 6. Фролов Д.В., Арабская филология: грамматика, стихосложение, корановедение. Статьи разных лет. М., 2006, стр 13.
 7. Габучан Г.М., Теория артикля и проблемы арабского синтаксиса, М., 1972, стр. 117.
 8. Sheykh khalid Al-Azhari Al-Jurjani, Al-'āmil al-mi'a', p.3.
 9. Al-Awamil al-mi'a al-nahaiya fi usul 'ilm al-arabiya bi abd alnasir al-Gurgani, sharh Sheykh Khalid al-Azhari Al-Gurgani, dar al-ma'arif, al-Qahira, p. 312.
 10. Տերմինները՝ ըստ Հարությունյան Հ.Ա., Կառավարումը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1983, էջ 21:

ՄԱՖՐԱՍՏՅԱՆ ԼԻԼԻԹ
(ԵՊՀ)

«ԿԱՌՈՒՅՅԵԼՈՎ ՏՈՒՆԸ ԵՐԿՆՔԻ ՄԵՁ».
ՎՏԱՐԱՆԴԻՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԳՈԼԻ ԹԱՐԱԴԻԻ
ԱՐՉԱԿՈՒՄ

*... Եվ դեռ ես
Մարմնիս արմատները չէի մխրճել
Երազներիս ավազի մեջ,
Երբ ճամփա ընկա.
Սոհրաբ Սենփեհրի, Ճամփորդություն՝*

Արդի իրանական արձակի բազմաբովանդակ թեմատիկայի մեջ առանձնակի հնչեղություն ստացան վտարանդիության և նրա հետ սերտորեն առնչվող՝ ազգային, մշակութային, կրոնական, գեոգրային ինքնության պահպանման խնդիրները: Թեև այսօր Իրանի ներքին և վտարանդի գրաչուկան ողողված է նորահայտ հեղինակների վերոհիշյալ խնդրի հետ աղերսվող բազում հուշապատումներով ու պատմվածքներով, այնուամենայնիվ, գրականագետների ուշադրության կենտրոնում են մեծանուն պարսիկ արձակագիրներ՝ Էսմայիլ Ֆափիհի, Հուշանգ Գոլշիրի² և Գոլի Թարադիի ստեղծագործությունները:

Գոլի Թարադիին իրանական գրականություն մուտք գործեց 1960-ականների վերջերին, հրատարակելով «Ման համ Չեզևարա հասթամ» («Ես նույնպես Չեզևարան եմ») (1969) և «Խարե գեմեսթամի» («Չմեռվա քունը») (1973) նովելների շարքը:

Իրանի Իսլամական հեղափոխությունից հետո տասնյակ հազարավոր տարագիր հայրենակիցների մեծ հայտնվելով օտարության մեջ, Թարադիին իր հայացքը սևեռեց վտարանդիության ցավալի խնդիրներին: Ինչպես նշում է գրականագետ Մ.Ղանունփարվարը. «Գոլի Թարադիի արձակը Իրանի սահմաններից դուրս բնակվող իրանցիների ներկա կյանքն արտացոլող եզակի արձագանքն է»³:

Հետհեղափոխական տարիներին լույս ընծայված «Խաթերհայե փարաքանդե», («Յրված հուշեր») (1990), «Ջայե դիգար» («Մեկ ուրիշ վայր») (2001) և «Դո դոնյա» («Երկու աշխարհ») (2002) պատմվածքների ժողովածուներում գետեղված հուշագրություններն ու պատմվածքները առանձնանում են իրենց բացառիկ թեմատիկ գաղափարական ուղղվածությամբ, որտեղ հեղինակը պատկերում է հայրենի տնից հեռու, օտարության մեջ բնակվող պարսիկ կնոջ ներքին ցավն ու նոր իրականության մեջ՝ կրոնական, մշակութային, ազգային ինքնությունը պահպանե-

լու նրա դժվարությունները: Թեև հեղինակը խուսափում է փորձարարություններից, այնուամենայնիվ, նրա պատմվածքները առանձնանում են ոճարանական թարմությամբ և խոր զգացմունքայնությամբ: Մասամբ ինքնակենսագրական բնույթ ունեցող Թարաղիի պատմվածքները միահյուսված են թախծի ու ծիծաղի, ավանդականի ու արդիականի, կարոտի ու մոռացության իրար հակասող երևույթներով:

Վտարանդիության, մարդկային կեցության հակասությունների, երիտասարդ ու միայնակ մոր համար օտար աշխարհում իր տեղը գտնելու խնդիրներին է նվիրված «Մաղամ Գորգ» («Տիկին Գայլը») ինքնատիպ պատմվածքը: Այն Թարաղիի կյանքի հուշերից քաղված մի պատառիկ է, որտեղ պատկերված է փարիզյան թաղամասերից մեկում ապաստան գտած երիտասարդ պարսկուհու և նրա երկու զավակների՝ եվրոպական բարքերին, աշխարհընկալմանը, կենսակերպին ընտելանալու դժբարին սկիզբը:

«Կյանքն օտարության մեջ Փարիզում լի է տազնապներով, նաև մեղքի զգացումով, որ մի օտարական, աշխարհի մյուս կողմից եկել է ու տեղացիների տեղը զավթել, մի տեսակ պարտադրված ներողամտություն ու նահանջ ու նաև զսպված մի գայլույթ, որ քաջություն չունի երևան գալու, և ներքին մի ծաղր որ խայթում ու փոխվրեժի է կոչում, և մի ինքնասիրություն, որ երկու հազար հինգ հարյուր տարվա պատմություն ունի...», - խորհում է հեղինակը⁴:

Այլաբանության (ալեգորիայի) սկզբունքով կառուցված և գրոտեսկային տեսարաններով լեցուն այս պատմվածքում հատակապես ընդգծված է ֆրանսիացի տանտիրուհու կերպարը, որին հեղինակը հեզմանքով անվանում է «տիկին գայլ»: Ֆրանսուհի պճնամուկ կանանցից խիստ տարբերվող տիկին Գայլի համար խորթ էին արևելյան բարքերը ու աշխարհըմբռնումը: Նա ունակ չէր ընկալելու երիտասարդ պարսկուհու տառապանքն ու հայրենի տան, հարազատների հանդեպ ունեցած սերն ու անհագ կարոտը: Միայնակ, սառն ու մշտապես գերնյարդային վիճակում գտնվող այս փարիզուհուն անտանելի էր թվում յուրաքանչյուր փոքր տեղաշարժ:

Վտարանդիության մեջ հայտնված, մարդկային մտերմության կարոտ երիտասարդ կինը իր փոքրիկ զավակների հետ միասին, «որոնց տատիկի, մորաքրոջ ու մի աշխարհ սիրո ու գորովանքի գրկից խլել ու աքսորելել են այս սառը, տխուր ու անսեր աշխարհը», իրեն զգում էր լքված ու անպաշտպան՝ անկարող հաշտեցնելու հին ու նոր ինքնության միջև ընթացող անվերջ պայքարը:

«Այնտեղից, որտեղից հենց նոր ենք եկել՝ եվրոպական մանրունքներին անտեղյակ, մի մեծ բակ ու ծառ ունեցող տնից, ընտանիքի ու բարեկամների գրկից. աշխարհի այս ծայրն ենք նետվել. քնահան եղած մարդկանց մման հողի պես պտտվում ենք ու չզիտենք, թե ինչպե՞ս կարելի է առանց իրար անհամգստացնելու կամ բախվելու ապրել»⁵:

«Տիկին Գայը» պատմվածքում Թարաղին առանձնահատուկ նրբությամբ է ընդգծում պարսկուհու ազգային հպարտությունն ու արժանապատվությունը, ով փորձում էր խոնարհաբար տանել նոր իրողության մեջ արմատացած օտար բարքերը: Ինչպես հեղինակն է նշում. «Մանավանդ ես՝ իրանցիս, անհայտ կերպով ամբաստանված ու նախապես դատապարտվածս որևէ բողոքի իրավունք չունեմ...»⁶:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի նաև Թարաղիի պատմվածքներում արժարժվող տարեց ծնողների հարկադրված վտարանդիության խնդիրը: Նմանատիպ պատմվածքներից է հեղինակի «Յրված հուշեր» պատմվածքների ժողովածուում զետեղված «Խանե դար ասեման» («Տունը երկնքում») պատմվածքը, որտեղ հեղինակը անդրադառնում է Իրան-իրաքյան պատերազմի մղձավանջային տարիներին զավակների եսապաշտական որոնումների թելադրանքով օտարության մեջ հայտնված ծեր մոր հոգևոր ու ֆիզիկական վտարանդիության խնդրին:

Իրան-իրաքյան պատերազմի տարիներին բազում իրանցի տարեցների մամն օտարության մեջ հայտնվելով՝ Մահին Բանուն դառնում է «թափառական զնչու», որին երբևէ վիճակված չէր նորից տեսնելու հարազատ տունը: Ինչպես ցանկացած իրանացի մայր, Մահին Բանուն նույնպես օտար իրականությանը չհարմարվելու իր կսկիծն ու հայրենի օջախի կարոտը խեղդում էր հոգու մեջ՝ հարազատ զավակներին ցավ ու անհարմարավետություն չպատճառելու մայրական ցանկությամբ:

Թարաղին պատմվածքում վարպետորեն է պատկերում ծեր մոր կերպարը, նրա ներքին դրաման, հոգում կուտակված սերը, հայրենի հողի անհագ կարոտն ու մանկության տարիների վերհուշը, որոնք դարձել են գլխավոր հերոսուհու՝ Մահին Բանուի թափառական օրերի ուղեկիցներն ու սփոփանքը: Այս մեծ աշխարհում իր ծերունական անկյունը երբևէ չունենալու ծեր մոր երազանքը այն երկնային ապաստանն էր, որտեղ կգտներ իր հավերժական հոգեկան անդորրը: Իր պարզունակ դիպաշարի մեջ «ապաստանը» ունի մի բարդ *ենթակառուցվածք*: Այն մերկացնում է իրանական մշակութային նորմերի խճճված սարդոստյանը, որը կնոջը վերածում է իր ցանկություններն և նախասիրություններն ի կատար ածելու մեջ հոգեպես և օրինապես անունակ էակի:

Նույն ցավալի թեման է շոշափում հեղինակի «Անար բանու վա փեսարհայաչ» («Տիկին Նոտը և յուր տղաները») խորագրով հանճարեղ պատմվածքը: Պատմվածքի մեջ Թարաղին ի հայտ է բերում իր ստեղծագործական խառնվածքի բոլոր վառ երանգները: Այս պատմության հիմքն ու առանցքը հեղինակի հուշերն են: Թեհրանի օդանավակայանում հավաքված ուղևորների մղձավանջային աճապարանքի մեջ հեղինակը հանդիպում է ծեր ու ինքնատիպ մի կնոջ՝ Նոտ Մայրիկի հետ, որը Յազդից մեկնում էր Շվեդիա հարազատ զավակներին տեսակցելու: Սեփական անունն անգամ գրել անկարող, անօգնական, փխրոմ ու

պարզամիտ կինը երազում էր տեսնել իր անհնազանդ որդիներին և այն «կորուսյալ սառցե աշխարհը», որտեղ նրանք տասներկու տարի բարեկեցիկ կյանք էին փնտրում: Սակայն հիվանդ մորը երբևէ վիճակված չէր մորից հանդիպելու սիրելի զավակներին: Անար Բանուն այդպես էլ մնում է անդեկ դեգերումների մեջ, մոլորվելով աշխարհի տարբեր ծայրերը հատող օդանավակայանների անժամոթ սպասասրահներում: Նրա համար հարազատ զավակների մոտ տանող ճանապարհը վերածվում է ճակատագրական վերջին հանգրվանի:

«Անար բանուն և յուր որդիները» պատմվածքում հատուկ ուշադրություն սևեռելով երիտասարդ զավակների և հարազատ մոր միջև երկարատև բաժանման իրողությանը, Թարաղին ընդգծում է մեր օրերի արդիական խնդիրներից մեկի՝ մարդկային օտարման, խորթացումի՝ հոգևոր, հոգեբանական և բարոյական հիմքերը:

Ողբերգություն, երգիծանք, դրամատիզմ. ահա պատկերման այն երեք ձևերը, որոնցով իր հետհեղափոխական շրջանի պատմվածքներում Գոլի Թարաղին հյուսում է վտարանդիության դատապարտված իրանցի կնոջ անհատական կենսափորձն ու տառապանքը: Հայրենիքից հեռու, անորոշ ու անդեկ դեգերումների ճանապարհին Թարաղիի յուրաքանչյուր հերոսուհի իր «*մոր ֆիզիկական ասան*» պատերի ներքո կառուցում է երազների այն երկնային ապաստանը, ուր հավերժ կապրեր իր հուշերին ու հայրենի տան կարոտին ամուր գգված:

LILIT SAFRASTYAN
(YSU)

**“BUILDING A MANSION IN THE SKY”: THE PROBLEM OF
EXILE
IN THE PROSE OF GOLI TARAGGI**

Goli Taraggi is one of the renowned modern Iranian fiction writers. In the first collection of her short stories, “Man ham Che Guevara hastam”, and a structured novel, “Khab-e Zemestani” published respectively in 1969 and 1973, were fairly popular and elicited favorable commentary from the critical establishment in Iran.

In the post-revolutionary fiction of Goli Taraggi the problems of immigration and exile became the most dominant issues. In some of Taraggi's new stories such as “Madam Gorg”, “The Mansion in the Sky”, “Anar Banu and Her Sons” author deals with the acculturation process and the heartbreak of uprooting and displacement. In above mentioned stories the longing for a

lost home turns into a nostalgic search for the past and homeland, and the sense of home is transformed into immigration and exile.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սոհրաբ Սեհիերի, Կանաչ Ծավալ, պարսկերենից թարգմանեց Է. Հախվերդյանը, Եր., 2000, էջ 93:
2. Խոսքը արդի իրանական արձակի մեծանուն վիպագիրներ Է. Ֆասիի և Հուշանգ Գոլշիրիի հեռահեղափոխական շրջանում լույս ընծայված «Սորայա դար քոմա» («Սորայան կոմայի մեջ») (1985) և «Այինեհայե դարդար» («Դոնապատ հայելիներ») (1992) վտարանդիության խնդիրները շոշափող հայտնի վեպերին:
3. Faridoun Farrokh and M.R. Ghanoonparvar, Portrais in exije in the fiction of Esmail Fassih and Goli, Taraghi, in Asghar Fathi, Iranian Refugees and Exiles Since Khomeini, Costa Mesa, CA: Mazda, p. 293.
4. Գոլի Թարաղի, Խաթերաթե փարաքանդե: մաջմուեյե դեսե, չափե փանջոմ, Էնթեշարաթե Նիլուֆար, Թեհրան, 2003, էջ 140-41; Մնտաքսի ճամփան: Իրանի ժամանակակից պատմվածքը, Եր., 1996, էջ 165-76:
5. Նույն տեղում:
6. Նույն տեղում, էջ 143:

ԱՒՄՈՆՅԱՆ ՄԱՐԹԱ
(ԵՊՀ)

ԱՀՄԱԴ ՇԱՍԼՈՒԻ ՊՈՆՁԻԱՆ

Նիմա Յուշիջից հետո Ահմադ Շամլուն (1925-2000) ժամանակակից պարսից պոեզիայի ամենաարգասավոր և ամենաակնառու ներկայացուցիչն է, որը մշամակալից ազդեցություն է ունեցել 20-րդ դարի Իրանի բանաստեղծական մտածելակերպի վրա:

Շամլուն «Ալեֆ Սորի» (Ա. Առավոտ) գրական անունը գործածում էր մինչև 1953թ.-ը, դրանից հետո նա հանդես էր գալիս «Ալեֆ Բամդադ» (Ա. Արշալույս) գրական անունով:

Նա Նիմա Յուշիջի գաղափարների աշակերտն ու խանդավառ հետևորդն էր: Շամլուն միաժամանակ գրում էր նաև ավանդական պոեզիայի հունով:

Ա. Շամլուն պարսից գրականության մեջ բանաստեղծական կադապարի մի տեսակ է շրջանառության մեջ դրել և կատարելության հասցրել որը կոչվում է «սպիտակ բանաստեղծություն»: Այն չունի արուզի չափ և բանաստեղծական չափերից ոչ մեկի հիման վրա չի կառուցվում, թեև ներքին ունի:

Իրանի հասարակական կյանքի էական իրադարձությունները գեղարվեստական անդրադարձ են գտել Շամլուի ժամանակահունչ բանաստեղծություններում: Պատահական չէ, որ իրանցի գրականագետ դոկտոր Ռեզա Բարահենին գրում է. «Նրա պոեզիան մեր (Իրանի-Ս.Մ.) հասարակության կենսագրությունն է և հենց իր՝ բանաստեղծի կենսագրությունն է, իր բոլոր անկումներով ու վերելքներով, սերերով ու ատելություններով, սկիզբներով ու ավարտներով, իր նորոգումների ծիլերով»¹: Ովքեր ծանոթ են արդի պարսից պոեզիայի զարգացման պատմությանը, հավանաբար կհամաձայնեն Շամլու-բանաստեղծի, մտավորականի վաստակի այս գնահատականին: Ավելին, նրա ստեղծագործությունները կարծես ժամանակի զգայաչափը լինեն և հստակ պատկերացում են տալիս Իրանի տարբեր խավերի տրամադրությունների մասին, արտահայտում են ժողովրդի ապագայի վերաբերյալ հայրենասեր բանաստեղծի պայծառ ակնկալիքները:

Շամլուի «Թարմ օդ» (Հավայե թագե) բանաստեղծական ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1957-ին, բանաստեղծի կյանքում շրջադարձային կետ էր: Համեմատելով այն նրա երիտասարդական շրջանի գործերի հետ հստակ երևում է, թե որքան խորը զարգացում է ապրել Շամլու արվեստագետի աշխարհայացքը և վարպետությունը կարճ ժամանակահատվածում: Այս ժողովածուն ակնհայտորեն կրում է Նիմայի ազդեցությունը, ինչը պոետն ընդունում էր²:

Շամլուն հատուկ պատկերացում ուներ կյանքի և հասարակության մասին: Նրա բանաստեղծություններում կենտրոնական տեղը զբաղեցնում են ժողովուրդն ու հասարակությունը, նրանց վշտերն ու տառապանքը, առկա անարդարություններն ու բռնությունները: Նա երազում էր մի հասարակության մասին, որտեղ տիրում է սեր, խաղաղություն և հավասարություն, որտեղ «ամեն մարդ ամեն մարդու համար եղբայր է...»³: Մարդկության համար այդպիսի իդեալական պետություն ստեղծելու գաղափարը Շամլուն տեսավ սոցիալիզմի մեջ՝ բառերով և թղթի վրա: Եվ դա նրան դրդեց միանալու Իրանի կոմունիստական «Թուղե» կուսակցությանը: Սակայն բանաստեղծն ընդմիջտ թողեց այդ կուսակցությունը, երբ հայտնի դարձավ, որ «Թուղե»-ի ղեկավարների շարքերում դավաճաններ են հայտնվել: Քանի որ քաղաքական իրավիճակն այնպիսին էր, որ դեմոկրատական հասարակություն ունենալու բանաստեղծի երազանքը ճնշվում էր ավելի ու ավելի, ապա ստիպված էր այդ երազանքներն արտահայտել ոչ այլ կերպ, քան այլաբանորեն: «Փերիները»⁴ (Փարիս) գողտրիկ պոեմում, որը ժողովրդական ու մատչելի արտահայտչաձևի մի հիանալի նմուշ է, խաբուսիկորեն պարզ ու մանկական պատմությունը կարծես մի անոթ լինի, որը պարունակում է շատ հեռուն գնացող այլաբանություն: Այստեղ, լույսն ու խավարը, տերն ու ստրուկը, փերիններն ու մարդիկ լիակատար հակադրություններ են, ինչպես լեզենդն ու իրականությունը: Ծանոթանալով Իրանի ժամանակակից պատմությանը՝ ընթերցողը պոեմում տեսնում է մոտալուտ հեղափոխության կանխատեսում:

1953-ի քաղաքական հեղաշրջումից հետո երկրում հալածանքներ սկսվեցին դեմոկրատական շարժման մասնակիցների նկատմամբ: Ի թիվս մյուս բանաստեղծական ժողովածուների, որոնց բնորոշ գիծը պեսսիմիզմն էր, Շամլուի պոեզիայում ես դրսևորվեց հռոետեսական տրամադրություն⁵: Դրա համար կար երկու պատճառ: Նախ, մեծաթիվ մտավորականներ ցնցված էին Մոհամմադ Ռեզա Փահլավի շահի իշխանության գլուխ վերադառնալու հանդեպ ժողովրդի հնազանդ վերաբերմունքից: Եվ երկրորդ պատճառը նրա հուսաբեկությունն էր «Թուղե»-ի ղեկավարների դավաճանության և ստոր փախուստի հետևանքով, որը Շամլուն համեմատում էր «թիկունքին հասցված դաշույնի հարվածի հետ»⁶:

Պարտությունից առաջացած դառնությունը, վիատությունն ու վիշտը հասան այն աստիճանին, որ Շամլուն թիկունք դարձրեց այն մարդկանց, որոնք մի ժամանակ նրա «ամենամեծ սերն են եղել»⁷: Աիդայի սերը փոխարինեց այն ժողովրդին ու հասարակությանը, որի մոտ նա ընդունելություն չգտավ: Պոետի կյանքի ամենավատ պահերին այդ սերն օգնեց, որ հուսահատության ու ծարավի ամենամեծ անապատներում մի շեն օազիսի հասնի և նրա մեջ կրկին ապրելու փափագ առաջացնի:

Շամլուի կյանքում մի ուրույն ժամանակաշրջան են կազմում «Աիդան հայելում» (1964) և «Աիդա. ծառը, դաշույնը և հիշողությունը» (1965)

ժողովածուները, որտեղ միջավայրի ստորությունն ու անմաքրությունը, պղծությունն ու այլանդակությունը խառնված են սիրո մաքրության և լույսի, վեհության ու ազնվության հետ և բացահայտում են սոցիալական դառը իրողությունները: Եվ այդ երկակիությունը հատուկ խորություն և շքեղություն է հաղորդել բանաստեղծություններին: Քիչ բանաստեղծություններում է, որ Շամլուն չի ուրվագծել միջավայրի խավարը, այլ խորասուզված է միայն սիրո մեջ: Նույնիսկ իր սիրելիի համբույրը, նրան հիշեցնում է այն համբույրների մասին, որոնք ընկերներն «իրենց արմա-կարմիր վիրավոր շուրթերով հողին դրեցին»⁸:

«Շամլուի սիրային բանաստեղծությունները համարվում են ամենագեղեցիկը պարսից լեզվի և գրականության մեջ: Դրանք մեծ են գարնանային երկնքի, մեկ երակաքեր ամպերը սիրում են որոտալ, խավար է ու տրտմություն, անձրևում է ու անձրևում, մեկ էլ մի վճիտ ու կապույտ երկինք է բացվում՝ ոսկե արևով պայծառացած»⁹:

Սիրո հետ մեկտեղ Շամլուի բանաստեղծություններում կան մահվան հիշատակություններ: Հստակ է, որ պոետը համակված է մեծ գաղափարներով: «Այն մարդու երգը, որ գնաց, և նրա երգը, որ տեղում մնաց»¹⁰ բանաստեղծության մեջ, գտնվելով մահի հետ դեմ հանդիման, Շամլուին հաջողվել է մեծ վարպետությամբ «մահ» հասկացողությանը նյութականություն հաղորդել և մարդու մտավոր ընկալմանը շոշափելի ու զգալի դարձնել:

Շամլուի համար մի հատուկ հմայք ուներ Քրիստոսի կյանքը, որը նա նույնացնում էր այն հազարավոր անանուն հերոսների հետ, որոնց դավաճանեցին և կտտանքների ենթարկեցին նրանց ազատ հոգիների և մարդկության հանդեպ ունեցած սիրո պատճառով: «Հուշատախտակում»¹¹ պոետը Քրիստոսին նույնացնում է այն բանաստեղծի հետ, որի լուրին ուշադրություն չեն դարձնում: Իսկ 1966-ին լույս տեսած «Փյունիկն անձրևի տակ» (Դոդոնոս դար քարան) ժողովածուի «Նազովրեցու մահը»¹² բանաստեղծության մեջ նա Հիսուսին հետևելով դեպի Նրա խաչելության բլուրը, Հիսուսի ծայրահեղ մեմակությունը ներկայացնում է որպես բոլոր «ձերբակալված» մտավորականների մեմակության խորհրդանիշ, որոնք իրենց կյանքը նվիրաբերեցին մարդկանց համար: Այն մարդիկ, ում Հիսուսը եկել էր փրկելու, գոռում էին՝ «Գանահարե՛ք Նրան» կամ «Փշե պսակ դրե՛ք Նրա գլխին»: Հիսուսի կերպարին, որին ներկայացնում է որպես կարեկցանքի, մաքրության և անարատության մարմնացում, Շամլուն հակադրում է Ղազարոսի¹³ կերպարը՝ որպես կարծրասրտության ու ապերախտության մարմնացում:

«Նազովրեցու մահը» վերջին և ամենահրաշալի բանաստեղծությունն է, որտեղ Շամլուն կիրառել է Հիսուսի խորհրդանիշը:

MARTA SIMONYAN
(YSU)

THE POETRY OF AHMAD SHAMLU

Ahmad Shamlu is the most prolific and popular poet in Persian poetry after Nima Yushij (1895-1960). He has had a significant influence on the poetical mentality of the 20-th century's Iran.

Essential events of the life of Iranian society found their artistic reflection in his works of genius. It is not without reason that Shamlu's poetry is compared with a mirror, which distinctly helps us to understand about moods of different classes of Iranian society and express patriot poet's bright hopes and expectations for his people and motherland.

Shamlu used and brought to perfection a type of a poetic form in Persian poetry which is named "white poem". There are no metres in these "white poems", though they have some internal rhythm.

Being unable to express his dreams for democratic society directly, he always used allegories. Even in his amorous poems, which are considered as the most beautiful ones in Persian poetry, the love is extolled in the context of life and society. In the moments of his great despair he also thought about death. And he could very successfully attach materiality to the concept of death and make it perceptible for man's mental apprehension.

The character of Christ had a special appeal for Shamlu, which he identified with those nameless heroes, who were betrayed and tortured because of their free spirits and having love towards mankind.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռեզա Բարահենի, Թալա դար մես, Թեհրան 1980, էջ 316:
2. «...իմ Հավայեթ բազե»-ում, որն հրատարակած բանաստեղծությունների երրորդ կամ չորրորդ ժողովածուն էր, բանաստեղծություններից շատերի լեզուն Նիմայի լեզուն է, տեսանկյունը Նիմայի տեսանկյունն է, բառերը Նիմայինն են, միայն միտքն է իմը...»-Naomi Schalit, Ahmad Shamlu: A poet in exile (Internet)
3. Ահմադ Շամլու, Հավայեթ բազե, Օֆոդե ռուշան, Թեհրան, 2000, էջ 179:
4. Ահմադ Շամլու, Հավայեթ բազե, Փարիս, էջ 167:
5. Кляшторина В.Б., Современная персидская поэзия, Очерки, Москва 1962, стр. 16-17.
6. Հավայեթ բազե, Սորուդե մարդի քե բանհա քե ռահ մի ռավադ, էջ 316:
7. Թադի Փուրնամդարյան, Սաֆար դար մես, Թեհրան, 2003, էջ 122:

8. Ահմադ Շամլու, Աիդա. դերախոս խանջարի խաբերե, Շարանե (Դարիդա էնսան), Թեհրան 1999, էջ 26:
9. Թադի Փուրնանդարյան, Սաֆար դար մեհ, Թեհրան 2003, էջ 131, 132:
10. Ահմադ Շամլու, Աիդա. դերախոս խանջարի խաբերե, Սորուդե ան մարդի քե ռաֆթ վա տրուդե ան քասի քե քե ջայե խոդ մանդ, Թեհրան, 1999, էջ 63:
11. Ահմադ Շամլու, Սաջմունե'ն ասար, Դավթարե եքոմ, Շե'րեհա, Լուե, Թեհրան, 2003, էջ 582:
12. Ահմադ Շամլու, Մաջմունե'ն ասար, Շե'րեհա, Դոդմուա դար քարան, Մարգե Նասերի, էջ 613:
13. Շամլուն այստեղ հեռացել է Դազարոսի աստվածաշնչյան կերպարից, քանի որ Դազարոսը և՛ մինչև իր մահը, և՛ Քրիստոսի պարզևած հարությունից հետո, Քրիստոսի անձնվեր հետևորդներից էր: Տես՝ Ավետարան ըստ Հովհաննեսի, գլ. 11:

ՓԱՇՏԱՅԱՆ ԱՆԻ
(ԳԻ)

ԱՐԵՎԵԼՑԻՆ ԱՂԱՍԻ ԱՅՎԱԶՅԱՆԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Արևելյան նկարագրով բազմաթիվ հերոսներ կան Այվազյանի ստեղծագործություններում: Դա առաջին հերթին թիֆլիսաբնակն է՝ վառ արտահայտված այդ կերպարն իր արտաքին և ներքին հատկանիշներով («Արևելյան դուքան», «Կովկասյան էսպերանտո», «Մուխամբազ դուդուկով», «Տաղ ի վերայ Հովնաթանյան գերդաստանին» և այլն). «Կինտո Գորելոն սիրեց բայդուշ Օլային ու ամեն գիշեր հավաքում էր քառասուն դուդուկչի ու Հավլարարում երգ երգում, Ասյաթ-Նովա երգում, Բեսիկի երգում, որ բայդուշ գեղեցկուհու դեմքին մի թեթև ժպիտ երևա, մի քիչ նայի իր կողմը թախծոտ աչքերով...»: Կամ. «Հենց առաջին օրը անկողնում Ջաբրուան վախեցավ հաճույքի չափից, ասես Աիրանի հետ մեկտեղ անկողին էին մտել Թիֆլիսի փողոցներում թափված գաղթականները՝ իրենց խոնավ աչքերով, պատատոտած հագուստով»:

Այվազյանը սիրով է հայացք գցում արևելցուն, պեղում նրա ներսը, դիտում և զննում նրա վարքը, ինչպես ինքն է ասում. «Հայացքս ուղղում եմ դեպի Արևելք»³: Ահա Օմար Խայամի նկարագիրը «Պարսկական մանրանկար» պատմվածքում. «Ոգեխոս և գինեմոլ, փոշի ու հող Օմար Խայամ, քո մեջ են հունցված Շահ Աբասի կեռ դաշույնն ու Պարսկաստանի գեղեցկահրաշ ղիցուհիների պորտը, նարնջագույն առյուծն ու մոխրագույն ավանակը, սափորն ու սազը, կարոտն ու վախը...»⁴:

Բազմաթիվ կերպարների մեջ առանձնանում է Ջիրոն՝ «Արևելյան դուքանի» պանդոկապետն իր արևելյան հյուրասիրությամբ ու միստոկացով. «Կարմրաթուշ ու բարեհամբույր, կակղամիս ու քնկոտ դուքանդարին էլ Ջիրո էին անվանում: Եվ ուրիշ բան պետք չէր ասիացի ու եվրոպացի թիֆլիսեցուն: Խիմկսյուլը՝ համով, գինին՝ անուշ, քաղցր խոսքը՝ լիքրերան, Ջիրոն՝ սրտաբաց... Պետք լիներ՝ միսիա էր տալիս, պետք լիներ՝ ձրի, տեղը գար՝ մի բան էլ վրան ինքը կավելացներ...»⁵:

Մի քանի ստեղծագործություններում նկատվում է հատկանշական շատ կարևոր ևս մի գիծ՝ գեղեցկության նկատմամբ սերը և նրա պահպանումը հավերժության համար: Դա հստակ զգացվում է «Տաղ ի վերայ Հովնաթանյան գերդաստանին» պատմվածքում: Ապրում են Թիֆլիսի չքմաղ գեղեցկուհիները, և նրանց գեղեցկությամբ ապրում է քաղաքը: Երբ կնճռոտվում է գեղեցկուհիներից մեկը, տխրում ու հուզվում է քաղաքը, կսկիծ են ապրում բոլորը:

Հստակ է նաև Այվազյանի արևելցի հերոսի սերը հարազատ քաղաքի նկատմամբ: Դա դառնում է այն կենտրոն-ամբողջությունը, որտեղ

կարևորվում են անգամ քաղաքի բույրը, շրջապատի իրերը, մեղեդիները, մարդկանց հայացքներն ու ինքնատիպ հարաբերությունները: «Թույլերը և թույլերը» պատմվածքում հերոսը հեռանում է հարազատ քաղաքից, ու կարոտը խեղդում է նրան: Այս կերպարն իր մեջ է կուտակում շատ հերոսների հավաքական կերպարները («Տաշուխա», «Աղի կոմսը», «Մուրբ ճշմարտություն» և այլն). «Նա թմրածորեն մեղմիկ ժպտաց ինձ և առավ իր մտտ ու փափուկ գրկի մեջ... Բայց ես գիտեի, որ նա փարվել է ոչ թե ինձ, այլ թիֆլիսեցուն, իր մանկության երկար կյանքի մի երանգին...»⁶, կամ. «Սեղանի շուրջը տարբեր մարդիկ էին. մեկը փինաչի էր, Յակիմանկայի մի փոքրիկ խցիկում կոշիկ նորոգող, մյուսը բժիշկ էր... Փինաչին աչքի պոչով ինձ էր նայում և ուզում էր որոշել, թե Թիֆլիսի որ մասին է իմ կերպարանքը հարմարեցնել»⁷:

Հետաքրքիր դրսևորում ունեն մուրացկանները «Սայաթ-Նովա» էսսեում. «Թուրքի մեյդանը հայկական Հավլաբարի հետ կապում էր Էջի կամուրջը: Էջի կամուրջի վրա միշտ իրենց տեղերն ունեին երկու մուրացկան. մեկը էս գլխին էր նստում, մյուսը՝ էն: Երրորդն էլ կար. շարժում մուրացկանն էր... Կամուրջի էս գլխին մի անդամալույծ կարմրաշեկ պարսիկ էր նստում, էն գլխին՝ կույր հայ կին, շարժումն էլ հպարտության շատությունից խելքը պակասած վրացի էր: Մեյդանից Հավլաբար գնալու համար Սայաթ-Նովան ամեն Աստծու օր անցնում էր Էջի կամուրջով ու երեք մուրացկանի միջով»⁸:

Բարի, կրակոտ, նվիրված ու միամիտ են Այվազյանի արևելյի հերոսները, երբեմն բարդ, բայց այդ բոլորի մեջ ինքնատիպ առանձնացում ունի թիֆլիսյան նկարագրով տիպը: Դիցուք՝ «Ու էս մեր թիֆլիսեցի տականը ճիպոտն պատվում էր Օրթաճալայի բաղերի շրջակայքում և նայում էր ծեծված շան նման, հոտոտում, ներս քաշում բուրմունքները, աղմուկը, շշուկները, շնչառությունը...»⁹:

Միշտ է նկատել գրականագետ Ա. Եղիազարյանը, որ Այվազյանը «թիֆլիսյան շարքը ներկայացնում է չափազանց գունագեղ կենցաղային պատկերներով, և այդ սրված կոլորիտայնությունը հուշում է, որ դեպքերի հետևում կա ինչ-որ ավելի մեծ, ավելի կարևոր բան...»¹⁰:

Արևելքն իր կոլորիտով ու տեսակով խոր ազդեցություն է բողել Արևմուտքի վրա: Եվ հակառակը, արևելյան մշակույթը ևս ազդվել է այլ մշակույթներից: Այս երևույթը պարզորոշ երևում է նաև Այվազյանի մի քանի պատմվածքներում: «Թիֆլիսը ուրախ քաղաք էր... Չինացիները բակում ֆոկուսներ էին ցույց տալիս՝ կրակ էին ուտում, իտալացիները երգում էին «բելկանտո», մանդոլինան և կիթառ նվագում... Իտալացիները ու չինացիները կամաց-կամաց կորան կամ դարձան թիֆլիսեցի, ով գիտի, ու կրակ էին ուտում ու մոնդոլինա նվագում հայերը, վրացիները, ռուսները...»¹¹:

Արևելյի կինը ևս՝ զուսպ ու չափավոր, զերծ չէ եվրոպական կնոջ ազդեցությունից: «Մուրբ ճշմարտություն» պատմվածքում այսպես է

պատկերված. «Թիֆլիսեցիները այդ խորհրդավոր գեղեցկուհիներին դրսում, իրենց կողքին, րացեիբաց դեռ չէին զգացել: Դեռ չէին համեմատվել թաքունն ու ընդունելին, դեռ չէր հայտնաբերվել անցանկալի կարգինն ու ցանկալի ամոթալին: Թիֆլիսի համար մի նոր հայացք՝ քաղցր ու խենթ, ամենակարող ու երկչոտ, խելոք ու խենթ, խորամանկ ու հասարակ, կրակոտ ու մրսած: Թիֆլիսեցի տիկիները ու օրիորդները պատուհաններն էին շտապ փակում, ու մի քանիսը միայն վարագույրի արանքներից դիտում էին այդ ահավոր երթը: Ու նույնիսկ նրանց մեջ առաջանում էր մի անհասկանալի բան...»¹²:

Գրողը բացահայտ սիրում է Արևելքը: Դա զգացվում է նրա ինքնատիպ արձակում: Եթե ավելացնենք, նաև, որ վարպետորեն է օգտվում Թիֆլիսի բարբառից, քերականական ձևերից ու դարձվածքներից, գործածում է արևելցուն բնորոշ բազմաթիվ հատուկ անուններ, ապա պարզ կդառնա այն նորույթը, որը հայ արձակ բերեց Աղասի Այվազյանը. «Պարսկաստանի արևոսկի քամին ացելում է իմ պատշգամբը... Մի բոտ դեղնավուն հող... Աղավնու երկու ձու... Մի կարմիր վարդ... Արևելքի քամին այցելում է իմ պատշգամբը...»¹³: Այսպես է ավարտվում նրա «Պարսկական մանրանկար» պատմվածքը:

ANI PASHAYAN

(IL)

THE EASTERNER IN THE WRITINGS OF AGHASI AYVAZYAN

The paper deals with study of Easterner - as a type of man in the works of prominent Armenian writer Aghasi Ayvazyan. There are many heroes with eastern mentality, traditions and appearance in his works. It is first of all the inhabitant of Tiflis. The writer loves and appreciates the East.

The research is based on the following stories: "Arevelyan Dukan", "Tashukha", "Tuylere ev tuylere", "Tagh iveray Hovnatanyan Gerdastanin", "Surb chshmartutyun", "Parskakan Manrankar" etc.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այվազյան Ա., Ընտիր երկեր, Եր., 1987, էջ 321:
2. Նույն տեղում, էջ 329:
3. Այվազյան Ա., Տոբի, Եր., 2003, էջ 82:

4. Նույն տեղում:
5. Այվազյան Ա., Թքի ամիսը, Եր., 1989, էջ 48:
6. Նույն տեղում, էջ 39:
7. Նույն տեղում, էջ 40:
8. Այվազյան Ա., Problema, Եր., 1995, էջ 7:
9. Այվազյան Ա., Ընտիր երկեր, Եր., 1987, էջ 362:
10. Եղիազարյան Ա., Գեղարվեստական պատում, Եր., 1986, էջ 187:
11. Այվազյան Ա., Ընտիր երկեր, Եր., 1987, էջ 359:
12. Այվազյան Ա., Նույն տեղում, էջ 361:
13. Այվազյան Ա., Տոբի, նշվ. ստեղծ., 2003, էջ 82: